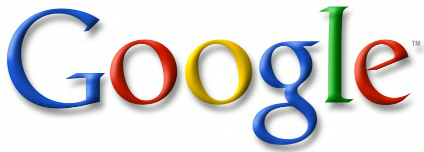

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

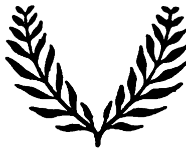
DE SATIRE
IN DE NEDERLANDSCHE KUNST DER MIDDELEEUWEN

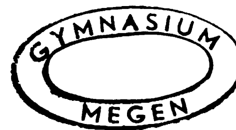

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING
VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE
NEDERLANDSCHE LETTEREN AAN
DE RIJKS-UNIVERSITEIT
TE UTRECHT
NA MACHTIGING VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS
DR. J. M. S. BALJON
HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID
VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT
TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT
DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE
TE VERDEDIGEN OP
VRIJDAG 30 SEPTEMBER 1904
DES NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

PIETER HENDRIK VAN MOERKERKEN JR.
GEBOREN TE MIDDELBURG.

S. L. VAN LOOY
AMSTERDAM 1904.

TYP. P. A. GEURTS — NIJMEGEN

AAN
DE NAGEDACHTENIS
VAN MIJNEN VADER.

† † †

VOORBERICHT.

De bedoeling van het hierbij aangeboden Academisch Proefschrift is niet eene wijsgeerige en diep-gaande cultuurhistorische beschouwing te geven van den satirieken zin onzer voorvaderen, de psychologische oorzaken op te sporen van luidruchtige vermaken als het Narrenfeest en dergelijke, of een zelfstandig onderzoek in te stellen naar een mogelijk diepere beteekenis der talrijke satirieke figuren aan middeleeuwsche monumentale gebouwen. Slechts een overzicht wilde ik geven van wat er in de litteraire en de beeldende kunst der Middeleeuwen hier te lande aan satirieke, of met het satirieke verwante, uitingen is overgebleven; hopend daarmede tevens eene kleine bijdrage te hebben geleverd voor de kennis van het uiterlijk en innerlijk leven onzer voorvaderen.

Wellicht zullen er lezers zijn, die enkele uitweidingen minder ter zake achten, zooals b.v. het begin van het hoofdstuk over den Duivel, waar niet steeds van „satire" sprake is. Maar op deze en dergelijke plaatsen is m. i. eene korte vermelding van de historische ontwikkeling eener figuur, eener idee, volstrekt niet overbodig. Bovendien is een streng in 't oog houden van bepaalde grenzen eene onmogelijkheid bij een onderwerp als de satire; immers reeds over hare definitie loopen de meeningen zeer uiteen of zijn maar al te vaag.

Daar dit boek om het behandelde onderwerp wellicht ook een enkele maal door lezers buiten academische kringen zal worden

ter hand genomen, heb ik hier en daar een Grieksch of Angelsaksisch citaat vertaald.

♣ *De aanhalingen uit Mnl. gedichten en prozawerken zijn met de interpunctie der laatste uitgaven overgenomen. Waar geciteerd werd naar eene uitgave zonder moderne interpunctie, werd ook deze toestand behouden.*

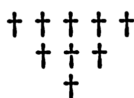
♣ *De illustraties zijn niet gegeven om haars zelfs wil, maar slechts ter begeleiding van den tekst; zoodat ik dan ook een enkelen inkt-omtrek voldoende oordeelde. Sommige er van kan men ook vinden in het werk van L. Maeterlinck,* Le genre satirique dans la peinture flamande, *of in periodieken, waarnaar in de noten verwezen wordt; de meeste zijn naar het origineel geteekend. Het schoonste werk zou ongetwijfeld zijn, eene volledige verzameling fraaie photographische afbeeldingen te geven van al de in hoofdstuk VIII genoemde satirieke voorstellingen in de beeldende kunst. Van eene dissertatie kan men echter niet eischen, dat zij tot zulk een kostbare onderneming zou worden. Trouwens, vele der daar genoemde werken, zoowel van beeldhouw- als van miniatuurkunst, zijn binnen ieders bereik, en wie er waarlijk belang in stelt moet de zaken zelf liever gaan zien, dan zich tevreden stellen met eene afbeelding.*

♣ *Wat de, in veler oog wellicht al te talrijke, noten betreft, hiervoor meen ik mij niet beter te kunnen verontschuldigen dan met de woorden van Georges Kastner, in de* Préface *van zijn* Les danses des morts *(p. XIV): „Attendez un moment, comprenez bien ce que vous lisez; voilà certainement un mot dont la signification ne vous est pas familière, une phrase dont vous ne devinez pas la portée; et cependant vous passez là-dessus avec une belle indifférence, afin d'arriver plus vite au mot* Fin *et de courir à la lecture de quelque autre ouvrage! — Les auteurs qui s'occupent de matières sérieuses savent tous de quelle utilité sont ces notes qui contiennent l'indication des sources où l'on*

puise, les pièces à l'appui d'un fait, et souvent la justification d'une hypothèse"....

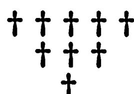
❧ *De voltooiing van dit proefschrift is mij tegelijkertijd eene welkome gelegenheid, om openlijk mijn hartelijken dank te betuigen aan mijn hooggeachten promotor, Prof. J. W. Muller, voor de vele goede raadgevingen, wenken en opmerkingen, die ik tijdens en na de bearbeiding der gekozen stof van hem mocht ontvangen. Evenzoo breng ik hier de betuiging mijner oprechte erkentelijkheid aan de Professoren Gallée en Kalff, voor hunne lessen en voortdurende belangstelling.*

❧ *Ten slotte een even welgemeend woord van dank aan al wie mij in eenig opzicht door raad of aanwijzing behulpzaam was, inzonderheid aan den Heer Lindsen te Utrecht, die met zijne gulle, door zoo velen gewaardeerde gastvrijheid, mij tot zijne fraaie en kostbare bibliotheek toegang gaf en verschillende zeldzame werken over beeldende kunst ten gebruike afstond.*

INHOUD.

I.

INLEIDING.

ER worden onder het woord *Satire* zooveel verschillende begrippen samengevat die er wel beschouwd niets mede te maken hebben en de grenzen der eigenlijke beteekenis zijn somtijds zoo vaag geworden, dat, waar men zich voorneemt een overzicht van een deel harer uitingen te geven, eene min of meer scherpe begrenzing van het begrip, gelijk de schrijver het zich heeft gedacht, noodzakelijk wordt. [1])

Het begrip Satire.

Ontegenzeggelijk is de aard der satire didactisch; echter onderscheidt zij zich van de zuivere didactiek, die direct-onderrichtend en koel-ernstig is, door warmer eigenschappen, door zielvoller uitdrukking bij haar streven naar leering, naar verbetering van levensopvatting en zeden. Terwijl de vaak nuchtere didactiek meerendeels opbouwt, gaat de satire vooreerst afbrekend te werk, door de misstanden der samenleving, de slechtheid en dwaasheid van individuen en groepen in bittere toornende woorden te geeselen of in luchtiger voorstelling te bespotten; — maar vervolgens is haar arbeid ook opbouwend, daar zij, door de oogen te openen voor het slechte en dwaze, de liefde schept tot het goede en weloverdachte. [2]) Door het ideaal te plaatsen tegenover de onvolkomenheid der aardsche dingen; door de vergankelijkheid van alle wereldsche grootheid scherp te belichten; door den mensch te doen zien hoe al zijn

---

[1]) Over de beteekenis van het woord *Satura* zie men *Handbuch der Klassischen Altertums-Wissenschaft* VIII: *Geschichte der Römischen Litteratur*, von Martin Schanz, s. 88 ff. München 1890. Het is eigenlijk *lanx satura*, schaal gevuld met vruchten van verschillende soort.

[2]) Vgl. Vischer, *Aesthetik*, III, s. 758.

booze en dwaze trekken ook den dieren eigen zijn, wordt de innerlijke leegheid van het voorwerp der Satire geheel bloot gelegd. „Lachende de waarheid te zeggen" [1]) is geenszins alleen haar doel; Iuvenalis en Persius toonen dit in hunne Satiren, waar niet meer de luim van Horatius, maar de ernst eener bitter-gestemde natuur heerschend is.

❧ Deze uit bitterheid of verontwaardiging geboren Satire is direct, zij gaat met straffende gebaren zonder omwegen op haar doel af; de lachende, spottende Satire echter geeft aan haar voorwerp een schijn van waarheid, van grootheid, en toont aldus door eene in 't oog vallende tegenstrijdigheid het onbeduidende, dwaze of slechte van het bespotte aan. Achter beiden, de toornende en de lachende Satire, leeft een sterke trek naar waarheid en zedelijkheid; en zoo kunnen beiden elkaar ontmoeten in de *Ironie*. — Enkele voorbeelden mogen deze omschrijvingen nader toelichten.

Voorbeelden.

❧ Wanneer Jacob van Maerlant zijn *Wapene Martijn*, zijn *Van den lande van Oversee* en *Der Kerken Claghe* dicht, is het een rechtvaardige *toorn*, eene hartstochtelijke begeerte naar betere tijden, die hem dringt tot het schrijven dezer klaar en melodieus klinkende liederen, vol weemoed met bitterheid vermengd.

❧ Wanneer echter een schilder drie vorsten afbeeldt in het geluk huns levens, en voor de voeten hunner rossen drie afzichtelijke lijken (maar de hoofden ook gekroond) doet verrijzen, — dan was hier eene zeer bittere *ironie* over het lot van aardsche praal en eerzucht de scheppende kracht bij de geboorte van het kunstwerk. Ook dit resultaat der ironie bevat eene leerende bedoeling, maar met eene lichte neiging tot spotten vermengd, een bedroefde melancholische spot. Sprekende van ironie, bedoelen wij dus niet de afschuwelijke, al het goede vernietigende Mephistophelische ironie; maar de opbouwende, al het slechte vernietigende ironie, of — gelijk zij genoemd wordt in de *Idee-studies* van Dr. J. D. Bierens de Haan — de „inverse" ironie, d. i. de ironische gedachtewending, door den apologeet der waarheid als een wapen tegen het slechte, onware en dwaze gebruikt. [2])

[1]) „Ridentem dicere verum Quid vetat?" Hor. *Satirae* I, 1, 24-25.

[2]) Vgl. Schasler, *Aesthetik* s. 906. Berlin 1872.

Wanneer, ten derde, de dichter van den Vlaamschen *Reinaert* verhaalt van eene samenleving der dieren te midden van die der menschen, en wij vinden onder genen alle karakters van dezen terug, goedaardige en wraakzuchtige, listig-bedriegelijke en onnadenkende, — dan toont hij, hetzij bewust of onbewust, onder dit eeuwenoud masker der sprekende dierentronies, de menschheid van alle tijden in hare gansche domheid, maar ons verbeeld in vormen hem bekend, dus in zijn eigen tijd en eigen landstreek. Dit beeld der menschheid treft des te meer, daar elk beschouwer wel voelt dat den dieren rondom ons slechts de spraak ontbreekt om de vertooning des dichters tot hoorbare en zichtbare waarheid te maken. In dit episch dichtwerk wordt niets van het diepe eeuwig-menschelijke aangetast, want dit missen de wonderlijke acteurs ten eenenmale; wij zien slechts de minderwaardige hoedanigheden, die de mensch met het dier gemeen heeft, en wier dierlijkheid ons eerst recht helder wordt nu de dieren *spreken*. Het is geen bitse spot, die in het Reinaertepos lacht, — het is de ietwat medelijdende en vergoelijkend-spottende *humor*.

Eene vermenging van ironie en humor is te zien in de later hier te bespreken afbeeldingen van het Laatste Oordeel en den Doodendans. Wanneer wij in den humor een bestanddeel van medelijden erkennen, terwijl wij der ironie alleen de scherpte van den spot eigen zien, dan zal reeds bij eene oppervlakkige beschouwing blijken, dat de ironie tegen de grooten der aarde gericht is, dat de humor voor de armen en misdeelden werd bestemd, die allen, zonder erkenning van rangen, uit dit leven worden gesleept naar de onbekendheid van het andere. De overdenking van het vergankelijke der wereldsche grootheid leert ons den blik te richten op het onvergankelijke.

Ook de toorn en de ironie kunnen elkander naderen. Het is ontwijfelbaar, dat een streng, in hoogere streken des geestes vertoevend gemoed, bij het neêrzien op de aardsche onvolkomenheden, zich het lichtst zal uiten in toorn: „de profeet, zoo hij ópwekt, doet het niet met medelijden. De profeet slaat geen brug tusschen 't verhevene en 't alledaagsche omdat hijzelf, van de alledaagsche dingen vervreemd, zoo volvaardig in de

verhevene vertoeft." [1]) Maar hoe licht nadert deze toorn tot een zweem van ironie, waar de profetische stem van Bernard van Clairvaux sprak, waarschuwend tegen de ijdelheden van het zich-verheffen op vergankelijke eigenschappen:

Qui de morte cogitat, miror quod laetatur:
Cum sic genus hominum morti deputatur,
Quo post mortem transeat homo nesciatur;
Unde quidem sapiens, ita de se fatur:

„Dic, ubi Salomon, olim tam nobilis?
Vel ubi Samson est, dux invincibilis?
Vel pulchrior Absalon, vultu mirabilis?
Vel dulcis Jonathas, multum amabilis?

Quo Caesar abiit, celsus imperio?
Vel dives splendidus, totus in prandio?
Dic, ubi Tullius, clarus eloquio?
Vel Aristoteles, summus ingenio?

O esca vermium! o massa pulveris!
O roris vanitas, cur sic extolleris!
Ignorans penitus utrum cras vixeris,
Fac bonum omnibus, quamdiu poteris." [2])

De van de boosheid afgewende en tegen het dwaze gerichte satire vinden wij in die tafereeltjes van het dagelijksch leven, welke de vrijer geworden kunstenaars der latere Gothiek onder de koorgestoelten, aan consoles van beelden en aan kapiteelen van zuilen hebben afgebeeld; of, in de litteratuur, onder de boerden en kleine vertellingen, die, niet zoozeer de slechtheden, als wel de belachelijke eigenschappen en kinderachtige ijdeltuiterijen van het voorgeslacht aan ons openbaren.

Algemeenheid der satire.

Deze satire nu, hetzij dan begrepen als uiting van toorn, hetzij als uiting van ironie of humor, — deze critische macht, wier werk de vernietiging was, maar die door deze vernietiging de mogelijkheid schonk tot nieuwe betere scheppingen, — deze kracht, die de menschelijke samenleving telkens verjongde en tot

[1]) *Idee-studies*, bl. 189. Amst. 1898.
[2]) Later werd deze gedachte, die der ijdelheid zoo rechtaf hare nietswaardigheid toont, ook in onze litteratuur geuit door den rederijker Anthonis de Roovere (zie aldaar). Zie *S. Bern. Opera*, vol. III, col. 1400 (ed. Mabillon, Mediolani 1850): *Rythmus de Contemptu mundi.*

schooner leven verhief, — de satire heeft in alle tijden en onder alle vormen der maatschappij haren reinigenden arbeid verricht. Echter had zij in de alleroudste tijden niet die uit profetische verontwaardiging geboren kracht, niet die fijnheid van spot, welke haar in het bloeitijdperk der Romeinsche litteratuur en later in Middeleeuwen en nieuweren tijd kenmerken. Zij uit zich nog door het primitieve en grove middel der caricatuur. Zoo vermeldt Champfleury in zijne *Histoire de la Caricature Antique* (Paris 1867) een tweetal Egyptische papyrus-rollen, waarop afbeeldingen voorkomen van dansende en musiceerende beesten, die waarschijnlijk eene charge zijn op eene groep van vier vrouwen, spelende op dezelfde instrumenten en voorkomende op verscheidene Egyptische monumenten. [1]) De voorstelling van een leeuw, schaakspelend met een gazelle, bevat naar alle waarschijnlijkheid eene satire op koning en koningin. Zuiverder didactisch-satirieke bedoeling kon wellicht de afbeelding der dronken Egyptische vrouw hebben, door Champfleury op bladz. 18 van zijn werkje vermeld.

❧ Voor zoover de *parodie* valsche verhevenheid in helderder licht stelt, kan ook zij tot de satire gerekend worden, en deze bezaten de Grieken zoowel in dichtkunst als in schilderkunst; of zij zich niet wel eens vergreep, hebben wij hier niet uit te maken; wij herinneren slechts aan de *Batrachomyomachia* en de spelen van Aristophanes; aan de afbeelding welke Apelles' leerling Ctesilochus van Zeus maakte, vader wordend van Dionysus, een myter op 't hoofd en schreeuwend als eene vrouw, terwijl de godinnen als vroedvrouwen dienst doen. [2])

❧ Eene parodiëerende voorstelling van de vlucht uit Troye: Aeneas, Anchises en Ascanias als honden vertoonend, voorkomend op een der vele gesneden steenen uit den Romeinschen tijd, toont, evenals de parodie op Homerus, dat deze soort van satire zich wel eens richtte op voor haar onaantastbare onderwerpen. [3]) Ook werd Vergilius de aap van Homerus genoemd.

[1]) Vgl. Perrot et Chipiez, *Histoire de l'Art dans l'Antiquité*, t. I, p. 802—805. Paris 1882. Afbeeldingen van musiceerende dieren in *Hirth's Formenschatz* 1897, No. 161; en bij Th. Wright, *Histoire de la Caricature et du Grotesque dans la littérature et dans l'art.* Chap. I. Paris 1867.

[2]) Plinius, *Historia Naturalis*, lib. 35, cap. 40.

[3]) Afb. bij Wright, l. c. p. 18, 20.

Vele uit de Oudheid bewaarde gegraveerde steenen vertoonen dieren die handelingen van menschen verrichten, zooals elkander sturen. Het element der satire is echter in dit alles zeer vaag. Wat Champfleury hiervan vermeldt raakt meer de persoonlijke caricatuur van het uiterlijk, dan de algemeenere en de geestelijke dingen aantastende satire.

Rijk aan echte satire — en wij danken immers aan haar ook de benaming — is de Romeinsche litteratuur. Ennius was er mede begonnen; Lucilius, Horatius, Persius en Iuvenalis hebben haar verder ontwikkeld. [1]) En ook in het proza schreef men te dien tijde werken met satiriek-didactische strekking. Petronius († 65 n. Chr.) besprak in zijn *Satyricon* zonder schroom de ondeugden zijns tijds, stelde al de zonden van Nero's eeuw aan de verachting van het nageslacht bloot. Later, op 't eind der 2de eeuw, kwam Apuleius met zijn *Gouden Ezel*, waarin hij de samenleving, die hij rondom zich zag, niet spaarde.

Om tot de afgebeelde satire terug te keeren, de opgravingen te Herculaneum en Pompeï hebben verscheidene *graffiti*, men zou kunnen zeggen: straatteekeningen, aan 't licht gebracht, veeltijds pygmeeën voorstellend in dagelijksche bezigheden. Tot de wonderlijkste caricaturen uit het oude Romeinsche rijk — van Heidensch standpunt te beschouwen als eene satire tegen den in hunne oogen dwazen godsdienst der Christenen — behooren zeker wel die tegen Christus en zijne eerste volgelingen. De hierbij gereproduceerde werd omstreeks 1857 gevonden in een tuin bij den Palatinus. Christus, met een ezelskop afgebeeld, hangt aan het kruis en wordt aangebeden door een zekeren Alexamenus. [2])

[1]) Vgl. Martin Schanz, *Gesch. der Römischen Litteratur*, s. 58 ff. Over de satire in de Latijnsche volkspoëzie zie men de *Introduction* van Duméril in zijne *Poésies populaires latines antérieures au 12e siècle*. Paris 1843.

[2]) Het was een gewoon denkbeeld van de Heidenen, dat de Joden, en naar het voorbeeld van dezen de Christenen, een ezelskop aanbaden. Tertullianus (*Opera*, ed. De la Cerda. Lutetia 1624. Lib. II, 511) maakt van iets dergelijks gewag: „Sed nova iam Dei nostri in proximè civitate editio publicata est, ex quo quidam frustrandis bestiis mercenarius noxius, picturam proposuit cum eiusmodi inscriptione: *Deus Christianorum ononychites;* is erat auribus asininis, altero pede ungulatus, librum gestans, et togatus. Risimus et nomen et formam..."

Fig. 1.

Uit den vervaltijd van het Romeinsche Keizerrijk was de gewoonte van nachtelijke zangen en dansen, door tooneelspelers uitgevoerd, in de eerste eeuwen van het Christendom overgegaan; Augustinus (354—430) spreekt in zijn *Sermones* van onbetamelijke liederen; een Capitulare van Childebert, en ook verschillende conciliën, verbieden dergelijke vermaken. [1]) Deze volkszangen zullen waarschijnlijk wel een satirieken inhoud hebben gehad, want een Capitulare van Childeric III (744) richt zich tegen hen, die liederen dichten en zingen *in blasphemium alterius*. De S. Galler monnik Nôtker Labeo (952—1022) zegt: „Sâzzen ze wîne, unde sungen fône mir. So tûont noh kenuôge, singent fone dêmo, der în îro únreht wêret." [2]) En zulk een versje vinden wij dan in het volgende:

Liubene ersazta sîne grûz
unde kab sîne tohter ûz.
tô cham aber Starzfidere,
prâhta imo sîna tohter widere. [3])

Onder het Angelsaksische volk ontstonden de beide Middel-

[1]) Zie Wright, l. c. Chap. III.

[2]) *Schriften Notkers*, herausgeg. von Piper. Freib. i. B. 1883. Bd. II, Ps. 68 : 13. „Zij zaten bij den wijn en zongen van mij. Zoo doen er nog velen, zij zingen van hem, die jegens hen onrecht doet."

[3]) *Denkmäler Deutscher Poesie und Prosa aus dem VIII-XII Jahrhundert*, herausgeg.

Latijnsche dichtwerken: het *Speculum Stultorum* van Nigellus van Canterbury, en de *Architrenius* („Aartsklager") van John de Hauteville, waarin de zeden des tijds scherp worden beoordeeld.[1]

De fantastische figuren welke reeds vroeg de Angelsaksische handschriften versieren en die vaak tot de satire gerekend worden, hebben met de bewuste en een vast doel voor zich ziende didactisch-satirieke kunst alleen iets te maken wat betreft hunne vormen, die op latere wel-satirieke figuren van invloed waren.

Ook vóór de 12de eeuw werden in het Latijn verscheidene gedichten met satirieke strekking geschreven. Als het merkwaardigste bespreekt Wright (*Hist. de la Caricature*, p. 44) er een uit Duméril's *Poésies populaires latines antérieures au 12e siècle* (Paris 1843, p. 193), eene parodiëerende beschrijving gevend van een avondmaal der Heiligen. Dit schijnt een gezocht onderwerp te zijn geweest, daar het, met verschillende lezingen, in versvorm en in proza voorkomt. In zijne *Poésies inédites du moyen âge* (Paris 1854, p. 313, 326, 340) geeft Duméril Latijnsche satiren tegen de verschillende standen der samenleving en tegen de geestelijkheid; en bovendien eene in Oud-Fransch op de verschillende ambachten. Er wordt, tegen de Kerk der 12de eeuw, reeds de klacht gehoord, die later de Franschman Rutebeuf en onder ons eigen volk Maerlant in zijn *Der Kerken clage* zal herhalen:

Quae enim olim viguit,
et in honore floruit,
et, sicut eam decuit,
bonos rectores habuit,

von K. Müllenhoff und W. Scherer. Berlin 1873. No. XXVIII b:

Liubene bereidde zijn tarwebier
en huwelijkte zijne dochter uit.
Toen kwam echter Starzfidere,
en bracht hem zijne dochter weer.

[1] Th. Wright, *The Anglo-Latin satirical poets and epigrammists of the twelfth century*, vol. II in *Rerum Britannicarum medii aevi Scriptores*, publ. under the direction of the Master of the Rolls. London 1872. Van het eerste gedicht zegt Wright in zijne *Introduction* p. XXII o. a.: „We have detailed accounts of the vices which then prevailed in the monastic houses, both of monks and nuns."

Nunc non habet qui doceat,
qui gubernet, qui protegat,
qui sibi digne serviat,
vel qui per fidem consulat.

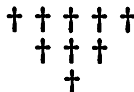
Het komt mij niet noodzakelijk voor, in deze inleiding verder uitvoerig te spreken over wat de Middeleeuwen in andere landen aan satirieke kunst hebben voortgebracht. Slechts zij er even op gewezen, dat de Satire zich in die tijden evenzeer in beeldhouw- en schilderkunst als in woordkunst openbaarde. Andere Europeesche landen zullen vanzelf in 't kort ter sprake komen bij de beschrijving van de wijze, waarop zij in deze streken aan de monden van Schelde, Maas en Rijn tot uiting kwam. Geen volk staat alleen in zijne ontwikkeling; en zeker niet het minst in de Middeleeuwen was West- en Zuid-Europa, mede onder den invloed van den Christelijken godsdienst, als één volk in zijne kunst. Zoo zijn ook al de gedachten en al de uiterlijke vormen dier gedachten, gelijk zij hier te lande worden aangetroffen, weer te vinden in de kunstwerken van andere volken. [1]

Verband tusschen verschillende volken.

Evenmin als de kunsten der verschillende volken door scherp te trekken grenzen gescheiden zijn, evenmin die der tijdperken. Nog ver in de 16[de] eeuw, als het gedachtenleven van den nieuwen tijd zich overal en in alles doet gevoelen, blijft de geest der Middeleeuwsche kunst zich vertoonen. Waar dit het geval is, zullen de uitingen ervan, voorzoover zij dan van satirieken aard zijn, binnen de volgende bespreking worden betrokken.

Terminus ad quem.

[1]) Over den invloed van Grieksche en Byzantijnsche op Fransche kunst, zie men o.a. Didron, *Manuel d'Iconographie Chrétienne, Introduction,* p. XI, XLIII; en Viollet-le-Duc, *Dict. de l'Arch.* chap. *Sculpture,* p. 106, 107, 185, 197. Men denke ook aan de Frankische helden, die hun roem verwierven in Nederland, Duitschland en Italië; aan de oude Keltische verhalen die gezongen werden in Normandië, vertaald in Vlaanderen, gelezen in Frankrijk, opnieuw bewerkt in Nederland, Italië en Duitschland; en aan den invloed der Oostersche vertellingen, door middel van de kruistochten, op de West-Europeesche letterkunde.

II.

JACOB VAN MAERLANT, JAN BOENDALE EN JAN DE WEERT.

„Twi es deen edel, dander vri,
Die derde eighin man daerbi?
Wanen quam dese name?
Twi seghemen ten dorpere: spi!
Ganc wech! God onnere di!
Du best der werelt scame?"
Wapene Martijn.

DEZE woorden van Jacob van Maerlant zijn als het motto van zijn leven en streven; voor deze gelijkheids-idee heeft hij gearbeid; door haar bezield, zijne statig-toornende liederen den aanmatigenden adel en de onchristelijke Christenheid zijns tijds tegengeslingerd. Niet alleen voor zijne tijdgenooten, ook voor ons is hij de klaarst-sprekende vertegenwoordiger van het Vlaamsche volk uit de laatste helft der 13de eeuw, vooreerst wijl zijne talrijke werken het meest werden gelezen en dus ook het volledigst zijn bewaard gebleven, maar vervolgens omdat hij zelf in zijn leven de verandering der neigingen vertoont, die in de gansche maatschappij der lage landen plaats had. Tot omstreeks 1263 nog verdiept in de „favelen der walsche boeken", hoewel in zijn laatste werk, den *Torec*, reeds van eene burgerlijke gezindheid blijk gevend die met het ridderlijk onderwerp in strijd is, daarna de beide voor ons verloren werken *Sompniarijs* (over droomen) en *Lapidarijs* (over edelsteenen) dichtend, vervolgens een ietwat wetenschappelijker arbeid aanvangend in zijne *Historie van Troyen*, — zien wij hem met zijne Martijnszangen geheel gericht op de hekeling der maatschappelijke en zedelijke ondeugden, geheel gestort in de gedachtenstrooming zijner eeuw. Voortaan zal hij dan ook slechts leerende, stichtende werken schrijven.

De kunst als uiting van den tijdgeest.

❧ Hieraan was toen behoefte. De kunst, die ten allen tijde de diepste aandoeningen van het menschelijk hart weergaf, maar tevens ten spiegel strekte van de voorbijgaande vormen in maatschappij en beschavingsgroei, kan ook in de 13de eeuw voor ons getuigen van die „bewustwording eener opkomende klasse”. Wat in de laatste jaren enkele woordvoerders der arbeiders-klasse begeeren, eene nieuwe letterkunde die de weerspiegeling zal zijn van wat er omgaat in het gemoed der thans naar boven strevende duizenden, — dat heeft in de 13de en 14de eeuw Jacob van Maerlant en zijne school in werkelijkheid voor de toen opkomenden volbracht. Deze oude dichters waren zelf voortgekomen uit de menschengroep voor wie zij arbeidden, en met deze menschen voelden zij de sterke behoefte aan kennis, inzicht en beschaving. De tot dusver overal en door elk gelezene, naar het Fransch bewerkte romans van den barbaarschen Frankischen, den Christelijk-ridderlijken Britschen of den avontuurlijken Oosterschen sagenkring schijnen niet langer te hebben voldaan aan de van elke Walsche gezindheid afkeerige handelslieden en industriëelen die de Vlaamsche steden bevolkten. Juist hier, in Vlaanderen, waar de kracht der burgerij het hoogst gestegen was, waar Brugge als stapelplaats gold voor den west-Europeeschen handel, waar ook in Gent en Yperen de nijverheid bloeide en waar al deze steden in gestadig verkeer stonden met de noord-Italiaansche handelsrepublieken, juist in dit schoone Vlaamsche land moest wel de drang naar eene eigene kunst-uiting van den nieuwverrijzenden maatschappijvorm het sterkst zijn.

❧ Eene kunstuiting die wetenschappelijke en zedelijke bedoeling heeft, wordt noodwendig didactisch, en dit was dan ook in hoofdzaak de geaardheid der uit de burgerlijke kringen voortgekomen en voor hen geschreven litteratuur. Zij onderrichtte in al wat de 13de eeuw wist van geschiedenis, wijsbegeerte en natuurwetenschappen. Maar zij deed meer nog. Zij viel heftig uit tegen de gebreken en dwalingen der haar vijandige standen van adel en geestelijkheid en verschoonde ook de onvolkomenheden van hare eigene omgeving niet. Aan den hartstocht waarmede dit gebeurde, danken wij enkele schoone liederen van Jacob van Maerlant en van zijne navolgers.

Reeds in de vroegere werken van Maerlant worden meeningen aangetroffen, die wij in zijne strophische gedichten feller uitgesproken terugvinden. [1]) Deze laatste echter bevatten de scherpste satire tegen de zonden en misvattingen des tijds, zoodat zij voor de kennis en het begrijpen van het leven dier eeuw van het grootste belang zijn. Twee voorname gedachtenstroomingen zijn hierbij te onderscheiden: vooreerst des dichters gelijkheidszin, zich openbarend waar hij van den adel spreekt; vervolgens zijn oprecht en streng-zedelijk Christendom, het helderst uitkomend als hij de onzedelijkheid der geestelijken in 't licht zijner felle en niets-ontziende hekeling zet. Vooral het eerste van zijn drietal met den Utrechtschen Martijn gewisselde dialogen geeft een beeld van de hartstochtelijke en profetische verontwaardiging die den strengen burger moet hebben bezield. Recht op het doel af, maar nog in 't algemeen veroordeelend, in bondige woorden, is reeds de eerste strofe: [2])

Wapene Martijn.

„Wapene, Martijn! hoe salt gaen?
Sal die werelt iet langhe staen
In dus cranken love?
So moet vrouwe ver Ere saen,
Sonder twifel ende waen,
Rumen heren hove.
Ic sie den valschen wel ontfaen,
Die de heren connen dwaen
Ende plucken van den stove;
Ende ic sie den rechten slaen,
Bede bespotten ende vaen,
Alse die mese in de clove,
Recht offene God verscrove.

Van zijn vriend Martijn vraagt Jacob de verklaring vanwaar deze toestanden gekomen zijn, en hier toont zich eene overtuiging, geheel overeenkomend met die, welke in de revolutie op het eind der 18de eeuw tot een daad kwam en in den loop der 19de steeds nauwkeuriger geformuleerd werd:

[1]) Zie *Jacob van Maerlant's Wapene Martijn met de vervolgen*, acad. proefschr. van Eelco Verwijs (Deventer 1857), *Inleiding* bl. VII—IX, en *Maerlants werken, beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw*, acad. proefschr. van J. te Winkel (Leiden 1877), bl. 48.
[2]) Zie *Jacob van Maerlant's Strophische Gedichten*. Nieuwe uitg. door Franck en Verdam. Gron. 1898.

„Martijn, doe die werelt began
Man te verheffene boven man,
  Doe schiet mijn vrouwe ver Ere
Den dorper ende wijsdem den dan;
Daer trouwe ende doghet was an,
  Dien hiet soe sijn here.
Nu maken die heren een ghespan,
Ende gheven der Eren enen ban
  Ende willen niet dat soe kere.

Op de vraag waar dit zijn oorzaak in heeft, antwoordt dan Martijn:

„Jacop, mi dinct overwaer:
Sint dat edelheit hadde vaer
  Te pijnne omme die ere
Ende soe trac den scalken naer,
Die raden nu hier, nu daer,
  Ende niet schelden den here,
So es edelheit worden so swaer,
Dat soe te clemmene heeft ommaer,
  Ende daelt in lanc so mere.

Bitter klinkt het dan tegen de gewetenloosheid en de hebzucht van hen die eertijds edelen waren:

Sint scalke droeghen overeen
Dat neen wart ja ende ja neen,
  Ende hem dat wijsheit dochte,
Ende edelheit daer omme green,
Want daer wasdom ute scheen,
  Wanen dat comen mochte,
So es edel herte worden steen,
Want haer ontfaremt dinc engheen,
  Dan daer men ghelt ute cnochte.

Ook trouw aan het woord is onbekend geworden:

Wat sal seghel ende was,
Ende brieve, die ghewaghen das
  Van dat dese heren gheven?
Hets al niet, hets een ghedwas;
Alse lief hadt mi een wilt Sas
  Oft een Vriese bescreven.

Na vraagstukken van meer beschouwenden aard te hebben behandeld, waarbij ook de verschillende soorten van „minne" ter sprake kwamen en de weinige trouw die ook daarin is te vinden:

Menich seghet nu ende echt:
„Mijn sin es ane u ghehecht
  So sere, ic wane bedouwen";
  Achtre maken si de mouwen...

en nadat Martijn Jacob's vragen beantwoord heeft, moet deze op zijne beurt uitleg geven:

„„Lieve Jacop, so berecht mi:
Of dat volc al comen si
  Van den eersten Adame,
Twi es deen edel, dander vri,
Die derde eighin man daerbi?
  Wanen quam dese name?
Twi seghemen ten dorpere: „spi!
Ganc wech! God onnere di!
  Du best der werelt scame?"
Die edele hevet al tghecri:
Men seghet: „Willecome ghi!"
  Dits dies ic mi vergrame,
  Want het dinct mi ontame."

Scherp is Jacob's antwoord gericht tegen de parvenu's zijns tijds, tegen de woekeraars:

„Martijn, den menighen es bedect
Die dinc, daer dijn sin up mect,
  Ende du vraghes wel verre;
Want hevet een persemier gheblect
Enten lieden thare ontpect,
  So wille hi sonder merre
Onder die edele sijn ghetrect;
Al ware hi dusentfout bevlect,
  Tghelt claerten vanden terre.

De verklaring dat de lijfeigenen zijn voortgekomen uit de nakomelingen van Kaïn of van Cham neemt Maerlant niet aan:

Martijn, dat duutsce loy [1]) vertelt,
Dat van onrechtre ghewelt
  Eighindoem es comen.

Hij ziet slechts naar het innerlijk der menschen, en toont zich in deze woorden ook onzen tijd nog verre vooruit:

Mine roec, wiene droech of wan,
Daer trouwe ende doghet es an
  Ende rene es van seden;
Uut wat lande dat hi ran,
Dats, dien ic der namen an
  Van der edelheden.

[1]) De *Saksenspiegel*, waarvan de bedoelde plaats is aangehaald door Verwijs, *Acad. proefschr.* bl. 103—104.

Al vercochtmen selken man,
Hens niemen diene gheroven can
  Siere doghedachticheden.
Mi dinke dat edelheit began
Uter reinre herten dan
  Met dogheden besneden,
  Ende beghint noch heden.[1])

Jammer en twist zijn op de wereld gekomen door de begrippen *mijn* en *dijn*:

Twee woorde in die werelt sijn,
Dats allene „mijn" ende „dijn":
  Mochtmen die verdriven,
Pais ende vrede bleve fijn,
Het ware al vri, niemen eighijn,
  Manne metten wiven.
Het ware ghemene tarwe ende wijn
Over see noch upten Rijn
  Ne soude men niemen ontliven.
Nu benemet dat venijn
Van ghiericheden, Martijn,
  Ende doet al achtre bliven,
  Ende ander loy bescriven.

Maerlant's strophen worden steeds schooner en welsprekender, getuigend van eene diepe menschelijkheid:

God, diet al bi redene doet,
Gaf dat wandel ertsce goet
  Den menscheit ghemene,
Dattere mede ware ghevoet,
Ende ghecleet ende ghescoet,
  Ende leven soude rene.
Nu es ghiericheit so verwoet,
Dat elc settet sinen moet,
  Omme al te hebbene allene.
Hier omme stortmen menschenbloet,
Hier omme stichtmen metter spoet
  Borghe ende hoghe stene
  Menighen te wene.

Martijn toont Jacob's communistische gezindheid begrepen te hebben:

---

[1]) In den *Alexander* vindt men (vs. 563—564):

Want dieghene es edel allene,
die hovesch van seden es ende rene.

Goets es ghenoech, lietment gaen
Int ghemene ende hem ontfaen,
Die aerme worden vonden.
. . . .
Miltheit heeft hare macht ghedaen,
Vrecheit leert die werelt vlaen;
Dit proeven ende orconden
Die minres vanden ponden.

♣ Wel moeten de drie Martijnszangen, waarvan alleen de eerste voor de kennis der satirieke litteratuur van belang is, grooten opgang hebben gemaakt en vermaardheid verworven, daar reeds op 't laatst der eeuw een onbekende er een *Vierden Martijn* bij dichtte, en er ook een ironische bewerking van gemaakt werd, bekend als de *Verkeerde Martijn*; terwijl Jan de Weert van Yperen, in het midden der 14de eeuw, in denzelfden trant zijn *Wapene Rogier* dichtte. In dialoog-vorm (tençons, jeux partis) allerlei onderwerpen te behandelen was trouwens eene oude gewoonte, die, zooals wij later nog enkele malen zullen zien, ook in dezen tijd zeer in trek bleek. Daar de beide eerstgenoemde gedichten eveneens over den adel handelen, verdienen zij hier — vóór eene verdere bespreking van Maerlant's werk zelf — eene nadere beschouwing. [1])

Vierde Martijn.

♣ Onomwonden verklaart de dichter van den *Vierden Martijn* reeds in de tweede strophe dat zijn doel hekeling is:

Constic fraye rime vinden,
ende op .XIX. doen inden,
so woudic rime maken,
ende verdroeven diet verblinden,
ende valsche verraders scinden,
al in dietscher spraken,
die ons die werelt sere binden
al met haren valschen sinden,
ende die doecht doen laken.

Geheel in den toon van zijn grooten voorganger spreekt deze onbekende van de huichelarij der wereld:

Het drinct selc der heren wijn,
op die Seine en op den Rijn,
die Judas was geboren.

[1]) *Vierde Martijn*, uitg. in *Vaderl. Museum* IV (1861) bl. 61—90.
Verkeerde Martijn, uitg. door Franck en Verdam, *Strophische Gedichten* etc. Gron. 1898; bl. 86—89.

Eenige nieuwe gedachte over al de verdorvenheden rondom hem, eenig nieuw inzicht in de oorzaken er van, vindt men bij hem niet; het zijn telkens Maerlant's bekende denkbeelden over de trouweloosheid, de ontaarding van den vroeger in waarheid edelen eersten stand:

Dus es edelheit in bant;
men vintse in water noch op sant,
sine hebben trouwe versworen.

Een enkele maal valt de schrijver eens heftig uit tegen de ridders:

Twi sijn die heren also een dop
wandelbaar, ende in walop?
wien magic dit clagen?
Si maken scoene haren top,
ende si sijn ijdel als een rop,
wien mach dit behagen?
Si dragen wel in haren crop
tfenijn meerre dan .I. cnop.
Dit en sijn geen sagen,
dies moeten si in thelsche slop,
inder leeder duvele strop,
dat sal hen wee bedagen.

Ook de herovering van het Heilige Land door de ongeloovigen wekt zijne verontwaardiging op; sterk blijkt hier de invloed van Maerlant's laatste dichtwerk.

Merkwaardig is wel wat hij hierna zegt van de volgzaamheid der poortersklasse:

Ghemeente dan es mer een vat,
daer men ute et ende at
goede spise ende caden.
De heren sitten op dat rat,
die Gemeente volcht den pat;
siet si die heren baden,
si willen mede waden.

Wat hij echter verder zegt over de ridderschap en over haar ontstaan, is slechts een langdradige herhaling van Maerlant's gedachten. Dat des dichters uit oprechtheid voortgekomen hekelzucht hem geen voordeel aanbracht, wordt ons in het slot medegedeeld:

Heren waren hem te swaer,
omme dat hi dicwile wert gewaer
harre quader sonden,

ende hise spaerde niet een haer,
hine verweet hen, hier ende daer,
te wel meneger stonden.

Verkeerde Martijn.

♣ Over het weinig-baatbrengende der waarheidsliefde handelt ook het onder den titel *Van den verkeerde Martine* bekende fragment van een dergelijken dialoog. Ten onrechte werd dit voor een gewone parodie gehouden. [1]) Beter dunkt mij de bedoeling van den niet met zekerheid bekenden dichter begrepen, indien wij hierin *ironie* zien, en wel de „inverse ironie" (zie boven bladz. 2) die zich van het wapen dezer uit cynische bitterheid voortgesproten uitingswijze bedient om de slechtheid te bestrijden. Ware het eene parodie, wij zouden er de deugden der poorterij zoo overdreven zien voorgesteld, dat zij slechts lachwekkend werden; hier echter worden de gedachten van Maerlant's eersten *Martijn* 't onderst-boven gekeerd, maar zóó, dat de slechtheid van het beweerde in al haar naaktheid en schaamteloosheid voor ons staat. Zou het niet een onhandige verdediger der ridderschap zijn — of een buitengewoon onbeschaamde cynicus — die aldus aanving:

„Wapen Jacop, hoe salt gaen?
Wilwi dese heren bestaen
Te werpene uten love?
Wat lone wanewijs ontfaen?
Niet, dan men ons uut sal slaen
Tote elker heren hove.
Nutter es smeken anevaen:
Men wert daer bi gheminnet saen,
Want pluckers van den stove
Drinken nu den rijnschen traen;
Waerheit hevet haer macht ghedaen,
Hi vedelt vor die dove,
Die heren schelt van rove.

Het was nu Martijn die tot Jacob sprak, en met bitterheid gaat hij verder, ironisch zijn vriend een dwazen slechtaard noemend:

[1]) Te Winkel, *Gesch.* bl. 328 noot; en Ten Brink, *Gesch. der Ned. Lett.* bl. 173. Amst. 1897; zie Franck en Verdam, Inl. op *Stroph. Ged.* XLVIII—XLIX, en Leendertz in *Tijdschr.* XIV, 274; XVIII, 112. Fr.-Verd. houden Maerlant zelf voor den schrijver; m. i. echter hebben zij dit niet afdoende bewezen. Te recht verwerpen zij de benaming „parodie", welke ook Leendertz t. a. p., nog bezigt.

Hoe langhe sal ghedoghen dit
Edelheit, die die werelt besit
  Met hare voghediën,
Dat een snodel ries besmit,
Die cume tusschenkent swart ende wit,
  Heren wille castiën?
Wine hebben te pointe niet ghehit;
Heren werder omme verhit
  Met al hare partiën.
Lieghen, drieghen wint wat soot bit;
Smeken, striken wel voecht ende sit:
  Sullen wi iet ghediën,
  Wi moeten hier an liën.

Het is als eene kleine comedie tusschen twee goede vrienden, twee waarheidlievende „clerken", die in vertrouwelijken dialoog de rol van „scalc" tegen elkaar zouden spelen. Want Maerten vervolgt:

Laet ons, Jacop, over een
Hier af spreken onder ons tween
  In desen prologhe,
Hoe wi leren vensen ghemeen,
Vor gout vercopen keselsteen,
  Om te clemmene hoghe.
Waerheit en wint dinc engheen,
Smekers hebben dat hogheste leen,
  Waersaghers nappe es droghe.
Wilwi scuwen armoede ende ween,
So laet ons wisselen ja omme neen,
  Dat dinct mi dat ons doghe.
  Antwoorde van dat ic toghe!"

Rond komt de arme Jacob er voor uit, dat zijne waarheidsliefde hem nooit voordeel heeft aangebracht:

Ic wille smeken anevaen;
En wan met waerheit noit een spaen,
  Dat mi iet te baten brochte.
Waerheit heeft al te bitteren traen,
Si laet haer volghers al verslaen...

Dan beginnen zij de „heren" te prijzen, met wie voor 't eerst de „ere" op de wereld kwam. En is het ook niet ironisch bedoeld, wanneer, na deze openlijke draaierij („So laet ons wisselen ja omme neen") Jacob zegt:

Men seghet dat scalke droegen overeen,
Dat neen wert ja, ende ja wert neen;
  Hi looch die dat vortbrochte.

♣ Men moge dit fragment eene parodie noemen, dan echter niet op Maerlant's *Martijn*, maar op de gedachten en overleggingen der „scalken", der huichelachtige vleiërs van den adel.

♣ Tegen die andere klasse der Middeleeuwsche maatschappij, de geestelijkheid, — nauwkeuriger gezegd: tegen het ontaarde leven van de individuën dier klasse, — trok de Vlaamsche dichter te velde in enkele van de welluidende strophen zijner *Disputacie van onser vrouwen ende van den heilighen cruce.* [1]) In desen dialoog tusschen Maria en het kruis heft Maerlant eene jammerklacht aan over de verdorvenheden van hen die zich Christenen noemen:

Disputacie.

Nu hoort mijns heren Jhesus gheclach,
Ende merct of hi claghen mach
Up dat kerstinhede.
Ennes niemene onder den dach,
Diet oint vreseliker staen sach,
Dan het staet nu ter stede.
Hets al verloren, o wi, o wach!
Dat heleghe lant, daer hi in lach
Begraven na menschelichede.
Hoort hier rouwe sonder verdrach,
Hoort hier swaer hantgheslach,
Hoort hier swaren onvrede:
Thovet claghet over die lede.

Maar in het zondig en weelderig leven is het de geestelijkheid die voorgaat:

Nochtan al dese overdaet
Sie ic dat rijst ende upgaet
Uter sacristië:
Vleschelijc leven, vleschelijc raet,
Luxurie ende fier ghelaet,
Daers thovet af clergië.
Dien sijn abijt wale staet
Ende dicke nieuwe cleder ontfaet,
Dien ghevemen prelatië.
Mijn erve, daer ic omme was ghebaet
Int rode bloet, nut die mi haet;
Ic roepe ende ic castië
Naect, buter compaengië.

Ook zij die het „habijt" dragen, dienen de wereld in plaats van

[1]) Uitgeg. in *Strophische Ged.* etc., bl. 90—109.

haar te vergeten; vorsten schenken bisdommen aan hunne bloedverwanten [1]); op de schapen wordt niet meer gelet en de zorg voor haar aan den hond overgelaten. Toornig vervolgt Christus zelf:

Die mine erve dus grijpt an,
Die ic met minen bloede wan,
  Dats een wulf, gheen heerde.
Hevet hi die rente dan,
Hem ne roect waer die wulf ran,
  Die dat scaep verteerde.
Absolutie, seghel, ban
Es al te cope mettien man:
  Hem en roeket wiet deerde.
Haddi sijn bejach daervan,
So haddi daer hi omme began
  Endi twi hi begheerde,
  Hoe hi gheregneerde.

Dan volgt de oproep ter kruisvaart, terwijl het gedicht besluit met eene aanroeping van Christus en Maria.

Zwaar van droefheid en verontwaardiging, die tot harde en bittere woorden drijven, is Maerlant's latere gedicht *Der Kerken Claghe.* [2]) Zoo verdorven dunkt hem de wereld, dat de Antichrist reeds verschenen lijkt: *Der Kerken Claghe.*

Daer wijngaert wies ende edel coren,
Sal seker staen distelen ende doren,
  Alst ter werelt ende gaet.
Ocht Antkerst nu es gheboren,
Ende sine jongheren lopen voren?
  Dorstict segghen, ic wane jaet.
Es een dorper, scalc, versworen,
Mach hi gheven, men salne horen
  Spreken in der heren raet.
Al heeft een sot op thooft ghescoren
Een brede crune toten oren,

[1]) Zie ook *Alexander* VII (uitg. Franck, Gron. 1882) vs. 627—635.

Wisten papen ende clerke,
Biscoppe ende heren vander kerke,
Dien rouwe vander helscer pine,
Daer hem inne staet te sine,
. . . .
Si souden scuwen symonie,
Si souden node haren neven
Die grote vette provende gheven,
Eer sijs te rechte weerdich waren.

[2]) Uitg. in *Strophische Ged.* etc., bl. 144—150.

Hi nes te vroeder niet een saet;
Hi es vroet die wel verstaet.

Van strophe tot strophe gaat de hekeling van monniken en priesters voort, en zij geeft een treurig beeld van de toestanden des tijds:

Hoe menech wolf es nu haerde
Onder die scaep van groter waerde,
  Daer Christus omme storte sijn bloet.
Die de waerheit niet en spaerde
Ende sprake als die onvervaerde,
  Hem quame menich fel ghemoet!
Corte rocke, brede swaerde
Sijn nu nuwe, ende langhe baerde —
  Trouwe es ghetrocken onder voet —
Ghierecheit ende hovaerde,
Diere cledere, hoghe paerde.
  Opter heilegher Kerken goet
  Toont nu menech fieren moet.

Vaak scheen het den dichter dat Lucifer „die helsche drake" al deze rampen over de wereld had uitgestort. Bitter is de tegenstelling tusschen het vette leven der geestelijken thans en den smadelijken dood van Jezus:

Doch roepen si met luder sprake
Om diere spise van goeden smake,
  Ende waer men coopt den besten wijn.
Jhesus hinc an des crucen stake,
Dorstech, met groten onghemake:
  Hem schincte men galle ende aisijn,
  Omme te makene onsen fijn!

En hoe worden de armen verzorgd door hen wier eerste plicht dit is:

Die selden van couden verwarmen
Ende ooc van honghere carmen,
  Daer men hen clene ghenade doet,
Dat es dat roepen van den armen:
„Ay here! en saels u niet ontfarmen,
  So dat mijn lichame werde ghevoet?"
Dus roepen si met idelen darmen,
Met sieken leden, met naecten armen;
  Ghi sit in weelden bi der gloet,
Ghi en laetse niet bi u gheharmen,
Ghi jaechse die ghi sout bescarmen,
  Ende hebt der heilegher Kerken goet,
  Dat u te rechte noit en bestoet.

Nog eens spreekt de dichter ten slotte van hen die, zelf blinden, anderen voorgaan:

Nu siet of hi met valen minde:
Die Gods scape noit en kinde
  Hi wilt dat ickene herde scrive!
Dus gaensi vore alse die blinde
Ende leiden die scaep in grote alinde,
  Alse hen volghen die keitive.
Hier met makic mijns dichtens inde:
Wi bidden Hem die dwaer bekinde,
  Dat Hi die quade noch verdrive,
Ende ons sinen Heileghen Gheest toesinde,
Die ons trooste in dit ellinde
  Dor sijn heileghe wonden vive,
  So dat de Kerke in eren blive!

Op het einde zijns levens heeft Maerlant nogmaals de sluimerende Christenheid trachten wakker te schudden, door haar op te wekken tot een tocht naar het door de Heidenen heroverde Oosten (1291). Luid en krachtig klinkt nog de stem van den grijzen dichter in dit lied *Van den lande van Oversee:* [1])

Van den lande van Oversee.

Kersten man, wats di gheschiet?
Slaepstu? hoe ne dienstu niet
  Jhesum Christum dinen here?
Peins, doghedi dor di enich verdriet,
Doe hi hem vanghen ende crucen liet,
  Int herte steken metten spere?
Tlant, daer hi sijn bloet in sciet,
Gaet al te quiste, als men siet:
Lacy, daer en is ghene were!
Daer houdt dat Sarracijnsche diet
Die Kerke onder sinen spiet
  Daerneder, ende doet haer groot onnere
  Ende di en dunkets min no mere!

Elk denkt om eigen voordeel, niemand om het heilige erfstuk der Kerk:

Omme scat so gaepstu wide;
Elc is op andren vol van nide,
  Ende dinen God heefstu vergeten.
. . . .
In weelden sitstu hier versmoort,
So dat met di is onghehoort

[1]) *Stroph. Ged.* bl. 136—143. — Fr.-Verd. *Inl.* LXVII oordeelen, op vrij vage gronden, dat het „misschien" beter is *KClaghe* als Maerlant's zwanenzang te beschouwen.

Gods lachter ende sine scande.
Dune peins niet om die moort,
Die tot Akers in die poort
Wrochten die Gods viande.
Daer is Gods dienste ghescoort,
Cloostre ende huse sijn testoort,
Tvolc verbeten van wreden tanden.
Kerstijn man, twi en trecstu voort?
Waerom sitstu hier verdoort?
Du sout hemelrike panden
Op Gode, wiltu dien lachter anden!

Indrukwekkend moet voor zijne tijdgenooten de beschrijving zijn geweest, welke Maerlant van de inneming van Acre geeft, welke hij aldus eindigt:

Ghi heren, ghi princen, ghi baroene,
Hoe coomt dat hem elc niet vermoene
Met live, met goede ghereet te sine,
Te suverne tlant van den venine?

Zoo is de vraag van den hartstochtelijken dichter, een vraag waarop hij onmiddellijk met den krachtigen oproep ten strijde antwoordt:

Kerke van Romen, trec dijn swaert,
Dat di van Gode ghelaten waert,
Kerstijnheit hevet te doene heden!

Maar de Kerk van Rome is dronken van weelde:

Alse thooft gulselike ontfaet
Den wijn, die sine kele doorgaet,
Het ontkeert alle die lede.
Die mont hi roept; hi slaet, hi vaet,
Hi verset dat wale staet,
Bene faelieren ende voete mede.
Die Kerke van Romen is dusdaen vraet,
Si is dronken ende al sonder raet,
Die hovet is van kerstijnhede.
Sine heeft gheen lit dat haer bestaet.
Keiser, coninc noch prelaet,
Het en is mids der ghierichede
Ontkeert van goeden seden.

Niemand is er die Christus navolgt; maar komt er een winstgevend ambt open, dan snellen allen er haastig op af:

Alse vallen prelatiën
In kerken ende in canosiën,
Daerwaert spoedet metter vaert.

Deen gaet smeken, dander vriën;
Daer siet men der simoniën
  Sere toghen haren aert.
Wie sijn si, die daer tvette af siën?
Die therte hebben met reinaerdiën
  Van binnen bewist ende wel bewaert.
Men hevet wat doen van clergiën:
Met loosheden, met scalkerniën
  Machmen comen in Gods wijngaert;
  Dus blivet tfruut al onbewaert!

Een frisch en jeugdig klinkende oproep tot Brabant, Vlaanderen en Frankrijk ter kruisvaart en een toespraak tot de edelen besluiten het gedicht:

Wat vaerdi in desen daghen
Met valken bersen ende jaghen,
  Ghi lantsheren, ghi civeteine!
Hoordi niet die Kerke claghen?
. . . .

Boven werd reeds gezegd dat ook in andere werken van Maerlant deze hekelende toon, tegen adel en geestelijkheid gericht, wordt aangetroffen. In den *Torec*, wat het onderwerp betreft tot de Britsche romans behoorend, spreekt hij van de verdorvenheid der wereld en geeft hiervan vooral aan den adel de schuld: [1]   *Torec.*

Si (nl. de „hoge heren") donken mi alle doget breken,
Si verderven die werelt al;
Bi hen soude rechte groet ende smal
Hem castien tghemene diet;
Nu eest al valsc ende el niet:
Verkeert si al sijn vander eren.
Si souden die clene leren,
Maer si sijn alle staerblint,
Ende volgen tweges niet en twint;
Alse die blinde den blenden leet,
Deen volget den anderen daer hi geet. [2]

De arme heeft niet veel in te brengen; daarentegen (vs. 2496—2501):

Die rike es nu wel gehort:
Men trecten tallen steden vort,
Wat hi sprect si lovent alle.

[1]) *Jacob van Maerlant's Roman van Torec,* uitg. door J. te Winkel. Leiden 1875 vs. 2405—2415.

[2]) Dezelfde gedachte, ontleend aan *Mattheus* 15 : 14, zou later in beeld gebracht worden door den ouden Pieter Brueghel op zijne schilderij der *Blinden,* o. a. in het Louvre te Parijs. Zie ook boven, bl. 23, *Der Kerken Claghe.*

Est datten armen spreken gevalle,
Wat dat hi sprect, merket des,
Men seget, dat al dulheit es.

Maar meer nog gispt hij den adel in zijne vertaling van het wetenschappelijk en wijsgeerig werk van Thomas van Cantimpré *De Naturis rerum: Der Naturen bloeme.* Want vaak vindt de dichter hier gelegenheid om bij de beschouwing der dieren den aard der menschen ter sprake te brengen, en dan op geen zeer vleiende wijze. Van de roofridders zegt hij, als hij het over de mieren gehad heeft: [1])

Der Naturen bloeme.

Dus doen verdorvene edelinghe,
Diene doen ghene neringhe,
Maer si nement sonder verbueren
Den goeden ghetrouwen gheburen,
Datsi ghewonnen hebben ende verspaert;
Ende nochtan hebben sise onwaert,
Also dat si hem nemen tleven,
Sine willent hem sonder heschen gheven.

Bij de beschouwing van den krokodil iets dergelijks (Nat. Bl. IV vs. 193—204):

Et dinct mi wel maniere leeren
Van den quaden valschen heren.
Als aerme doerpers an hem coemen
Om yet te baten ende te vroemen,
So baren si of si sliepen dan,
Ende latense hem bet comen an;
Want si hem dicke toghen maniere
Als of si waren goedertiere.
Maer alsi coemen binnen den tanden,
So versweighet hise te handen,
Ende nemen of al thare bloot,
Weder tsi clene ofte groot.

Scherpe satire bevatten zijne woorden, nadat hij eerst over dieren met ruigen staart, groote kinnebakken en kleine hoofden heeft gesproken (II vs. 89—100):

Owi! o aerme! hoe waer eist heden
In heren der moegentheden!
Hare staerten, hare meisnieden,
Die verteren dat darme lieden

[1]) *Jacob van Maerlant's Naturen Bloeme,* uitg. door Dr. Eelco Verwijs. Gron. 1878; VII vs. 616—623.

Souden hebben te hare noet.
Si hebben die kinnebacken so groet,
Dat si verteren in overdaden
Hare goet te haren scaden:
Dus so waerd hem clene thovet;
Want si werden so verdovet,
Dat si laten varen al,
Wat dat hier of comen sal.

De overdreven mode der vrouwen geeselt hij, naar aanleiding van de horens van een Aethiopischen stier (II vs. 1266—1274):

Dit dier slacht een deel den wive,
Diet hoeft draghet ghehoernt so sere,
Dattet stinct voer onsen Here,
Ende scijnt of et hare verwoeghe.
Dan coemt een ries, die tonghevoeghe
Op haer siet, ende word ghevaen,
Ende van herten so ondaen,
Dat hi ziele ende lijf verliest,
Ende dien doet daer omme kiest.

Ook over de geestelijken heeft Maerlant het in dit werk. Evenals twee raven-soorten zijn geestelijken en leeken steeds in twist (III, vs. 865—874):

Tusschen dese II nes gheen vrede,
Ende et dinkt mi wesen die sede
Tusschen den leken ende den papen:
Noyt man en sacht so ghescapen
Dat si verdroeghen over een;
Ic sach dat die pape green,
Daer die vierde droegh den vychten
Ter kerken waert doot tere ghichten.
Oec sach ic lachghen den leyen,
Als die papen moesten screyen.

Sommige priesters doen hem denken aan het jong van hond en wolf (II vs. 2498—2511):

Dit dier hevet bede te gader
Van der moeder ende van den vader
Bede maniere ende haer,
Ende mach bedieden overwaer
Na den honde die prochipape:
Die hont wacht voer den wolf die scape;
Ende die pape moet met crachten
Sijn volc voer den duvel wachten;
Ende na den wolf, die leeft bi rove,

So proevic wel ende ghelove,
Dat men sulken pape kinnet,
Die sijns volx ziele niet en minnet;
Der liede goet, der liede wijf
Roovet hi, die onsalighe keytijf.

Wel moest de ernstige en streng-zedelijke dichter der practische poortersklasse een sterken afkeer gevoelen van de ijdele vleierijen der menestreelen, vertoevend aan de hoven van den zoo verfoeiden ridderstand, waar zij verdichte sproken en romans van aventure voordroegen, gevolgd naar het Fransch. In zijn *Spieghel historiael* vaart hij hier en daar fel tegen hen uit. [1]) Maar ook bij de beschouwing der natuur vond hij gelegenheid over deze ijdele lieden het zijne te zeggen (*Nat. Bl.* III, vs. 2133—2141):

Tegen de „scalken."

Garrulus dit dinct mi vele
Bedieden some menestrele,
Die altoes sijn onghestade,
Ende callende vroe ende spade
Vele boerden, vele lueghen,
Ende conterfeten dien si moeghen,
Bede riddere ende papen,
Porters, vrouwen ende knapen,
Daer si scone sijn omme gheplumet.

De tegenstelling tusschen menestreel en clerc werd ook door een onbekende aangetoond in den berijmden dialoog *Van Scalc ende Clerc.* [2]) Merkwaardig is terstond reeds de zelfkennis die den menestreel, den *scalc*, in den mond wordt gelegd:

Van Scalc ende Clerc.

Die hem bi heren sal gheneren,
Die moet loghene connen veren,
  Ende achten gheen verspreken,
Horende doef gheberen,
Siende blint, alsijt begheren,
  Ende en achten niemens bleken.

In eene woordenrijke hekeling waarschuwt de clerc de edelen tegen het vleien der zangers:

Och! edel heren, hoech van moede,
Dan slaet van u met uwer roede —
  Wildi bliven al vol eeren —

[1]) Zie Te Winkel, *Gesch.* bl. 337 vv.
[2]) Uitg. o. a. door J. van Vloten, *Kleine gedichten van Jacob van Maerlant*, Haarlem 1878; bl. 70—81.

Die scalke vol van quaden bloede,
Die u volgen ende spreken u gemoede,
  Want si u eere ende lant besceren
  Zwaerlec, ende onteeren.

Dan vervolgt de scalc de beschrijving van al de voordeelen die hij door zijne onoprechtheid geniet, en door deze zelf-ontleding wordt de satire er zeker niet minder om. Prijst de looze scalc den heer, dan schenkt deze hem goed en schoone juweelen; men buigt voor hem en schenkt hem wijn en lekker eten. Hij schijnt den verontwaardigden clerc te onderwijzen in de kunst der „scalcheit":

Clerc, hebt herde wel verstaen,
Wat woorde uut minen monde gaen,
  Daer op moetti ramen.
Suldi van heeren bate ontfaen,
Ende uwe costerie sal bliven staen,
  Ghi moet te tide seggen: Amen!

Deze laat zich echter niet overreden en waarschuwt den onnadenkenden valschaard voor de wisseling des lots:

Her Scalc, ghi hebt mi veel besceiden,
Constic met loesheit mi ontreiden,
  So blevic der heren vrient,
Ende die metten kattenseel leiden;
Maer seker, Scalc, ic wil verbeiden,
  Elc crighet loen na sijnre verdient.

GROOT bewonderaar van Maerlant, en in diens geest levende en schrijvende, was de Antwerpsche schepenclerc Jan Boendale. [1]) Nog strenger didactisch van toon dan Maerlant is echter deze leerende en predikende dichter. In zijn *Der Leken Spieghel*, de „korte encyclopaedie van kerkgeschiedenis, godsdienst en zedenleer", bevat slechts het derde boek enkele plaatsen, zweemend naar satirieke gezindheid. Deze komt nog het meest uit in de „bispelen" die de zedekundige lessen en vermaningen ietwat aanschouwelijker moeten toelichten. Hij zelf zegt van deze ingevlochten verhaaltjes: [2])

Boendale.

Der Leken Spieghel.

[1]) Zie Te Winkel, *Gesch.* bl. 384 vv.
[2]) Uitg. van Dr. M. de Vries, Leiden 1846. B. III, c. 15, vs. 199—208.

Men mach ooc, dat ghi dat wet,
Een boerdekijn vertrecken met,
Al ist dat nie en geschiede,
Daer omme lachen die liede,
Op dat en is niemens lachter.
Nochtan so bleeft beter achter;
Want wi van allen ydelen woorden
Ten oordele sullen antwoorden.
Dus en salmen lieghen niet
In hystorien, wats gheschiet.

Voor het overige is er van scherpte en rechtstreeksche hekeling weinig sprake: het zijn voortdurend wijze lessen, vol gemoedelijkheid en kalmte uitgedeeld. Bitterheid en scherpte zijn trouwens ook aan de bispelen vreemd; eene aan humor rakende gemoedelijk-satirische werking kan men er echter niet aan ontzeggen. Is b.v. het volgende, in anderen vorm nog heden bekende, verhaal niet eene gepaste en bescheiden satire tegen ondankbare kinderen? Een rijk man had al zijn goed aan zijn zoon gegeven; toen hij oud en zwak werd (B. III, c. 3, vs. 334—378):

Doe en woude die vrouwe niet ghedoghen,
Sijns zoons wijf, dattie oude
Biden haert zitten zoude
Hoesten, bulghen, spade ende vroe.

Zij plaatste hem in een afgelegen stal, waar zijn kleinzoontje hem vaak opzocht. Eens vroeg hij het kind om wat dek tegen de koude; terstond liep het naar zijn vader, die het een zak gaf. Het kind wilde den zak in tweeën snijden, hetgeen door den vader verhinderd werd:

Dat kint sprac, alst God woude:
„Vader, alse ghi coomt ter oude,
So sal ic u, mach ic leven,
Dit stucke over gheven."

Toen zag de jonge vader zijn misslag in, liet den oude uit den stal halen en verzorgde hem voortaan beter.

❧ Tegen bedriegers bevat het volgend „bispel" eene niet onaardige waarschuwing. Drie hongerige gezellen hadden van een weinig tarwemeel een koek gebakken. Twee van hen „consten scalken raet, maer die derde en conste gheen quaet". Nu spraken de twee slimmen af, den koek, die voor drie wel wat te klein was,

in geen geval aan hun makker te gunnen; zij zouden daarom gaan slapen en wie den wonderlijksten droom zag, zou hem alleen mogen verorberen. Terwijl echter dit schalke tweetal veinsde te ronken, sloop de derde gezel heimelijk naar het vuur (B. III, c. 3, vs. 1033—1098):

Ende rac uut den coeke sciere
Ende attene altemale.
Hi dochte hem smaken herde wale,
Hine was hem niet te roe.

Toen de beide anderen kwansuis ontwaakt waren, vertelden zij hun droom: de een was in den hemel geweest, de ander in de hel; waarop de onnoozele derde sprak:

„Ghesellen, seker, ghi segt waer:
Doe ic sach mit minen oghen
Dat beide u gheesten vloghen,
Deen ten hemel, dander ter hellen,
Ic waende wel, goede ghesellen,
Dat ghi niene sout sijn weder comen.
Daer omme so hebbic ghenomen
Den coeke ende hebben ghegheten;
Maer, ghesellen, haddic gheweten
Dat ghi weder sout sijn comen hier,
Die coeke laghe noch int vier;
Want men seit: die daerwaert vaert,
Dathi niemeer en comt harwaert." [1]

Terwijl de ridderlijke vrouwenvereering, zooals zij zich in de Britsche romans had vertoond en later als een nabloei nog eenmaal zou verschijnen in het werk van Hein van Aken, slechts onder den adel en diens vleiers voortleefde, openbaarde zich nu in de geschriften der burgerlijke woordvoerders eene heel wat nuchterder beschouwing van de waarde der vrouw. Al mag Maerlant in zijn eersten *Martijn* (vs. 911 vv.) nog eenig goed van haar zeggen, over 't algemeen is het oordeel niet zoo gunstig, en wij zullen de ondeugden der vrouw, vooral hare onbetrouwbaarheid en praatzucht, nog vaak over den hekel zien De vrouwen

Dinc die u te heelne staet,
Die u an u ere gaet,
En ontdect uwen wive niet:
U mochter of comen groot verdriet....

[1]) Dit verhaal komt, met kleine wijziging in de woorden, ook voor in *Veelderhande geneuchl. Dichten* etc., Leiden 1899, bl. 161.

gehaald. Boendale geeft reeds den raad (B. III, c. 4, vs. 181—276): en licht deze waarschuwing met een bispel toe: Een man, die der vrouwen aard wel kende en de zijne nimmer eenig geheim toevertrouwde, wilde haar eens op de proef stellen. Eens bleef hij zes weken van huis en kwam op een avond bedroefd en treurig terug. Intusschen had hij

heymelike
Ghesteken enen vossen staert
In sijn fundament, wel ghehaert.

Toen zijn vrouw hem herhaaldelijk de reden van zijne droefheid vroeg en met dure woorden bezwoer dat zij 't geheim nooit verklappen zou, verhaalde hij dat hij een weerwolf was die het vee van het dorp doodbeet. Tot bewijs liet hij haar den staart betasten. Zoodra het dag was, biechte de vrouw echter alles aan haar biechtvader, en als iets van zelf sprekends, waarop in 't geheel niet verder de aandacht wordt gevestigd, hooren wij dat het biechtgeheim verklapt is en reeds voor den noen het heele dorp van 't geval wist en den man wilde doodslaan. Ter nauwernood ontkwam hij aan de woede der buren door de vlucht:

Aldus hadde hem sijn wijf
Bina ghenomen tlijf,
Om datsi en conste niet
Ghehelen als hi haer riet.

In den geliefkoosden vorm eener „disputacie" geeft Boendale zijne eigene klasse menigen steek (c. XXVI). Een poorter en eens ridders zoon voeren een woordenstrijd over de verkieslijkheid van een poorter of van hem „die te dorpe te wonen plaghe". De eerste noemt al de voordeelen van zijnen stand op; waar-

De burgerij. tegen de landbewoner der burgers ondeugden in 't licht stelt:

Voorcoop, perseme ende scalke neringhe
Ende vele ongheloofder dinghe
Hantieren poorters ghaerne.
Dobbelspel, overspel ende tavaerne,
Hovaerde ende ghiericheit mede,
Dits gherne der poorters zede.
Om ghewin gapen talre stont,
Ghelijc als een hongherich hont
Die sine begheerte ende al sine joye
Te legghene pleecht aen sine proye,
Als een swijn dat altoos gaet

Inden slike zoeken sinen aet,
Dat nemmermeer en wart zat,
Dat is die zede in die stat.

De poorter peinst slechts

Om sinen penninc zac:
Dat sijn sine vriende ende sine maghe...

Deze rechtstreeksche hekeling, in *Der Leken Spieghel* zeldzaam, wordt in een ander dichtwerk van Boendale, zijne gansche overtuiging bevattend, vaker aangetroffen. *Jans Teestije*[1]) bevat een samenspraak tusschen Jan en Wouter, buiten Antwerpen in 't veld wandelend en allerlei onderwerpen ter sprake brengend. Jan beweert dat de menschen tegenwoordig even goed als vroeger zijn; Wouter evenwel vindt ze slechter, en toont dat de „laudatores temporis acti" er ook in de Middeleeuwen al waren. Terwijl landsheeren en schepenen op zachten toon onderricht worden, zijn het vooral weer de vrouwen die menigen scherpen steek te verduren hebben (c. X):

Jans Teestije.

Wijfs nature, alse men leest,
Heeft oyt cranc ende broesch gheweest,
Ende onghestadich ende licht
Ende op cranc fondament gesticht...

en al even onomwonden (c. XXXI):

Dwijf es van naturen loes,
Vrecke ende ghierech altoes,
Onvreedsam ende onghestadich,
Wrakelech ende onghenadech
Over den ghenen dien si haet.
Haer hoverde es onghemaet...

Ook in hare geheimhouding heeft Boendale geen vertrouwen:

Daerom en sal hem nieman bevelen
Dinghen diemen wille helen...

en als ter illustratie hiervan verhaalt hij later (c. XXXIII) het exempel van *Marcolfus*, die met zijn vriend en zijn vijand ten hove moet komen:

Marcolfus.

Maercolf nam tier selver stont
Sijn wijf ende sinen hont.

[1]) Uitg. door F. A. Snellaert, *Nederlandsche gedichten uit de 14e eeuw*, Brussel 1869; bl. 137—293.

Aan zijne vrouw vertelt hij, nadat zij beloofd had niet te klappen, dat hij een man vermoord heeft. Voor den koning gekomen, geeft Marcolf zijn vrouw een klap in 't gezicht, waarop zij in haar woede het geheim vertelt. Zijn hond sloeg hij een poot af, riep hem, en het dier kwam.

Dus toende Maercolf den coninc daer
Dat sijn wijf sijn viant waer.[1])

De zedelijkheid van de vrouwen zijns tijds schijnt veel te wenschen te hebben overgelaten (c. XXXII); op eene andere plaats (c. XXXV) prijst hij haar en zegt dat zulke „quade wive" den naam van „vrouw" niet verdienen. Zonder omwegen beschimpt hij haar opschik en ijdelheid:

IJdelheid der vrouwen.

Dat wijf boven al scoenheyt begheert:
Dat moghedi merken, want si smeert
Haer aenschijn ende hare ghedane
Anders dan God maecte daer ane,
Ende maken hoerne twee
Ghelijc enen stommen vee,
Ende enen sleyp na haren ganc
Oft waer een steert, .II. ellen lanc.[2])

Over den adel is Boendale's toon gematigd en zacht, zonder iets van den fellen schimp van Maerlant. Aangaande de priesters de waarheid zeggen doet Jan liever niet (c. XXXVI):

De priesters.

Wouter, soudic die waerheyt spreken
Al wt vander papen ghebreken,
Si souden mi vermaledien;

[1]) Vergelijk hiermede het niet zóó hatelijke bispel uit den *Leken spiegel* (zie bl. 32).
[2]) Ongeveer hetzelfde vindt men in *Noch meer van den wiven* (Snellaert, t. a. p. bl. 276). Volgens den onbekenden schrijver is de vrouw het eenige dier dat zichzelve eene andere gedaante geeft dan haar van nature eigen is:

(Si) comen ter kerken ende ter feesten
Ghehorent ghelijc stommen beesten,
Des hem nature niet en an.
Worden si gheboren nochtan
Met hoornen, si soudens hem scamen,
Ende soudense decken waer si quamen, etc.

In zijn geheel werd dit gedicht uitgeg. door K. Stallaert, in de *Dietsche Warande*, 1889, onder den titel *Van der Wive Wonderlijckheit werdt u hier een deel geseit.* Het is een aaneenschakeling van hatelijkheden tegen de kleeding, de levenswijze en de onbetrouwbaarheid der vrouwen.

Want si souden mi betyen
Dat ic onghelove brachte voert,
Ende souden verkeren mine woert.

Wat hij echter nog zegt, is zeer gedurfd:

Ic siese persemen ende voercopen,
Van tavernen te tavernen lopen,
Dansen, reyen in rivelen,
Ende alle ydele spele spelen,
Dobbelen, wedden ende sweren,
Ende met scalcheden hem gheneren,
Ghelijc den leken lieden
Dien sijt souden verbieden.

Terwijl de monniken een „ey of enen vulen harinc" eten, smult de abt van 't klooster. De monniken drinken slecht bier, de abten wijn:

Den besten die comt vanden Rine:
Dies drincken si vol haer butseel.

Ten slotte (c. XXXIX) verkondigt ook hij de socialistische leer van Maerlant en spreekt het volk aldus toe: Gelijk-heids-leer.

Hore mi nu, dorpman,
Ende legt hier dinen sin an.
Du die leves op dinen acker,
Ende te dinen labore best wacker,
Du best also seker, sijts gewes,
Alse paeus ofte bisschop es,
Lantsheren ofte ander papen,
Die altoes plucken ende rapen
Dine pine ende dinen arbeyt,
Daer du om storts dijn sweyt.
. . . .
Du volre, wever, coepman,
Scoenmaker, cledermaker, stierman,
Ende alle die arbeyds pleghen,
Die hier vanden minsten sijn gheweghen
Ende met pinen wint u brodekijn,
Ghi selt ghinder vanden meesten sijn,
Ende vele meerre, dat wetic wale,
Dan deken, prelate ofte officiale,
Die u versmaden ofte verdrucken,
Ende u goedeken hier afplucken.

Wij noemden reeds Jan de Weert van Yperen als schrijver van den *Wapene Rogier*. Niet echter in dezen gewoon-moraliseerenden dialoog geeft hij die fellere teekening van de maat-

schappij zijner dagen, welke wij van de satire eischen, maar

Spieghel der Sonden.

in zijn langer werk *Den Spieghel der Sonden* [1]) waar de ondeugden van adel en geestelijkheid zoowel als van den poorterstand zelven, in heldere trekken zijn afgebeeld.

De adel vooreerst krijgt om zijne roofzucht eene kastijding; er zijn heeren die de rijke lieden op het land verraderlijk uit hunne woningen halen, die de reizende kooplieden bestelen en dan nog schaamteloos genoeg zijn om een eerlijken boer uit te schelden (vs. 661—664 var.):

Ja, si versmaden ooc ende blameren
die haer broot winnen met eren:
si hetense carels ende vileine.

Behalve om hunne onkuischheid (vs. 1829 vv. var.), moeten de geestelijken ook veel hooren over hunne hebzucht, vooral bij 't maken van testamenten (vs. 383—401).

De burgerij krijgt er om hare ijdelheid van langs; evenals Boendale heeft Jan de Weert het vooral tegen de pronkzucht der vrouwen, en ook hare zedelijkheid komt er niet goed af (vs. 1163—1170):

En es cume so sconen wijf,
si en hout te cope haer lijf
den gheenen die hem ghelt wilt gheven.
In scande ende in sonden leven,
ende haer siele te nemen Gode,
diese sciep na sinen ghebode,
ende te brenghen in duvels ghewelt,
dit doen si, moghen si hebben ghelt.

Over 't algemeen kan men niet zeggen dat de didactische toon der talrijke navolgers van Maerlant, noch van Velthem, noch van Jan Praet of een der onbekende dichters van *Mellibeus*, *Dietsche Doctrinale*, *Boec vander Wrake*, zich tot spottende ironie of hartstochtelijke bitterheid verheft [2]). Zij waren allen predikende Catsen in den dop. Het ligt misschien niet in den als ernstig en kalm bekenden aard van het volk dezer lage landen om zelfs

[1]) Uitg. door Blommaert, *Oudvlaemsche gedichten* III, bl. 73—103.

[2]) Evenmin van een anderen, omvangrijkeren *Spieghel der Sonden*, uitgeg. door Dr. J. Verdam, Leiden 1901. Het werk is van een onbekend dichter en behandelt de 7 hoofdzonden en de zonde der tong. Noch de zedepreeken, noch de talrijke exempelen van dit gedicht wijken in toon van de gewone didactische geschriften af.

maar een oogenblik zijne zelfbeheersching te verliezen en in felle woorden zijn haat of verontwaardiging te uiten. Maerlant en Boendale, maar de eerste vooral, moeten er des te hooger om geschat worden dat zij zich tot een meer dan nuchter verhalen der waarheid konden verheffen en ook den bitteren spot of de hatelijke vergelijking niet schroomden te gebruiken in hunne naar zedelijke veredeling strevende werken. Wij hebben hen grootendeels zelf aan 't woord gelaten, overtuigd dat dit zuiverder blik op den aard van stijl en bedoeling zou geven dan eene omschrijving. Aldus heeft men kunnen zien dat de toon hunner satire steeds uit de verontwaardiging over misstanden, dus uit liefde tot het goede zijn oorsprong nam. Spot en lach zijn hun vreemd, wel anders dan den dichter van het scherpst satirieke geschrift der 13[de] eeuw, van den *Reinaert*, welk gedicht wij in het volgende hoofdstuk nader zullen beschouwen.

† † † † †
† † †
†

III.

REINAERT.

NOG lang voor Maerlant zijner verontwaardiging in heftige verzen uiting gaf, waren verschillende standen der 12de en 13de-eeuwsche maatschappij reeds door de meer bedekte, maar wellicht daardoor des te scherper treffende satire van het dierenepos aangetast. Wij bedoelen hiermede niet in de eerste plaats het Middelnederlandsch gedicht *Van den vos Reinaerde*, maar het omtrent eene eeuw oudere Latijnsche dichtwerk *Ysengrimus.* [1]) Dit ademt reeds geheel den Vlaamschen geest, dien wij later in onzen Reinaert zullen aantreffen, en, als eveneens in die streken geschreven zijnde, mogen wij het bij een overzicht van de satire in de Middeleeuwsche Nederlanden niet voorbij gaan.

Anders dan de dierenfabel (hier te lande o.a. in den *Esopet* bewaard), die de strenge moraal hoofdzaak doet blijven, is het dierenepos. [2]) Niet eene wijze les te geven, voorafgegaan door een onder dieren spelend exempel, is hier de bedoeling; de gansche menschen-maatschappij wordt afgespiegeld in deze met

[1]) Zie Te Winkel, *Gesch.* bl. 247; en Ernst Voigt, *Ysengrimus*, Halle 1884, *Einleitung* s. CXVIII ff.

[2]) Volgens Grimm — wiens meening o. a. door Jonckbloet in zijne *Gesch. der Mnl. Dichtkunst* (Amst. 1851) I bl. 136 werd overgenomen — is het dierenepos van Germaanschen oorsprong. Evenals Scherer en Müllenhoff verklaart zich Voigt, a. a. O. *Einl.* s. LXXXVIII ff. tegen Grimm's opvatting en leidt den oorsprong van het dierenepos uit de geleerde Latijnsche gedichten en de Indische fabelen af.
Een heldere uiteenzetting der verschillende meeningen gaf Dr. J. W. Muller in *Taal en Lett.* V, 129 vv., naar aanleiding van L. Sudre, *Les sources du Roman de Renart* (Paris 1893), die een middenweg tusschen de beide uiteinden kiest; hetgeen het dierenepos aan de dierenfabel en de onder het volk verspreide dierensproken te danken heeft, vindt men aldaar bl. 143—144.

hooger verstand toegeruste en toch hunne dierlijke eigenschappen behoudende wezens. Onder hunne daden en woorden ligt de bijtende spot verborgen, gericht tegen de toestanden die de dichter om zich zag.

In den *Ysengrimus* is de wolf de hoofdpersoon. Hij verschijnt er in het kleed van den kluizenaar of den monnik, als de belichaming van Christus' woorden (*Matth.* 7 : 15): „Maar wacht u van de valsche propheten, dewelke in schaapskleederen tot u komen, maar van binnen zijn zij grijpende wolven. Aan hunne vruchten zult gij hen kennen". Met recht mag men dit epos dan ook beschouwen als „die Geissel des scheinheiligen Pfaffen- und Mönchthums", terwijl het later, bij verdere ontwikkeling, „die Geissel des scheingerechten Fürstenthums" zal worden (*Einl.* s. XCI). Helder zegt Voigt: „So geben Aesop, der Physiologus, Petrus Alfonsi und was sonst von orientalischen Quellen seit dem XII. Jahrhundert in das Abendland überfloss, den Stoff; das belebende und befruchtende Princip, ‚das geistige Band' gewährt die christliche Symbolik" (ibid.). *Ysengrimus.*

Als monnik verschijnt Ysengrimus reeds in de beide eerste verhalen. Daar echter de algemeene geeseling van de hebzucht (lib. I vs. 635 ss.) en de domheid der geestelijken, van de macht van 't geld (lib. I vs. 506 ss.), van de huichelarij der hovelingen, ook bij onzen Mnl. *Reinaert* ter sprake komt, zullen wij die hier voorbijgaan. Merkwaardig is in dit gedicht (vooral in lib. V) de persoonlijke satire van den schrijver, zelf geestelijke te Gent, tegen den Doornikschen bisschop Anselmus, die op schaamtelooze wijze zich verrijkte met de afgeperste opbrengsten van zijn nieuwingesteld kerspel; en in de beide laatste boeken het optreden tegen den vroeger als voorbeeld gestelden Bernardus van Clairvaux, wiens aanzien echter door het mislukken van den tweeden kruistocht zeer gedaald was. Persoonlijke satire.

Vrij van de langdradige redeneeringen en geleerde geestigheden van den *Ysengrimus;* door zijn landstaal als een stuk beeldende kunst onmiddellijk treffend en duidelijk sprekend tot het volk; aldus bovendien meer nabij komend tot het doel der satire: de dwaasheid en slechtheid der samenleving zichtbaar te maken, niet voor enkelen, maar voor ieders oog; zoo is de

omstreeks 1250 voltooide Vlaamsche *Reinaert*, waarop Zuid- en Noord-Nederland met recht trotsch zijn. [1])

Van den Vos Reinaerde.

Niet, als spoedig na hem Maerlant, is „Willem die Madoc maecte" een verdediger en vertegenwoordiger van den poorterstand. [2]) Eenzaam, als een waarlijk aristocratische geest, leeft hij boven de standsbegrippen. Met Maerlant heeft hij gemeen, dat hij het goede eert vanwaar 't ook komt (vs. 32—39):

al begripic die grongaerde
ende die dorpren ende die doren:
ic wille dat die ghene horen
die gherne pleghen der eren
ende haren sin daer toe keren
dat si leven hoofschelike,
sijn si arem, sijn si rike,
diet verstaen met goeden sinne.

Over de „dorpers".

Hij veroordeelt niet de dorperlijke afkomst, maar den dorperlijken geest (11—17):

nu keert hem daer toe mijn sin
dat ic bidde in dit beghin
bede den dorpren enten doren,
ofte si comen daer si horen
dese rime ende dese woort
die hem onnutte sijn ghehoort,
dat sise laten onbescaven.

Er kan, dunkt mij, geen twijfel aan zijn, of Willem had bij het scheppen zijner Reinaert-figuur, hetzij dan bewust of onbewust, een dier leden van den minderen adel voor zich, van wier roofzucht Jan de Weert verhaalt in zijn *Spieghel der Sonden* (vs. 661 vv.). Van zichzelven verklaart de Vos (vs. 564):

arem man dannes gheen grave,

maar uit vs. 514—515 blijkt dat hij toch menig kasteel bezit:

maer die casteel van Maupertuus
was die beste van sinen borghen. [3])

---

[1]) Uitg. door Ernst Martin, *Willems gedicht van den Vos Reinaerde* etc. Paderborn 1874.
[2]) De vraag of Reinaert zelf een bepaalden stand der maatschappij verpersoonlijkte, werd door Dr. J. W. Muller, *De oude en de jongere bewerking van den Reinaert* (Acad. proefschr. Amst. 1884) bl. 180—184, reeds in ontkennenden zin beantwoord.
[3]) Lenient, *La Satire en France au moyen âge* (Paris 1859), p. 143 zegt eveneens: „.... Renart n'est pas un grand seigneur comme *Noble le lion, Brun l'ours*, ou *Firapel le léopard*, mais un simple baronnet, pauvre comme un cadet de famille."

Juist deze opvatting gaf den dichter de beste gelegenheid, onpartijdig alle dwaasheden van de hem omringende samenleving te boek te stellen, daar zulk een vagebondeerend edelman natuurlijk met allerlei slag van menschen in aanraking kwam. Zijn groote verdienste is nu echter — in tegenstelling met den lateren omwerker — dat deze hekeling met eene zeldzame fijnheid overal verborgen ligt; dat de schrijver nergens de preekstem van den didacticus hooren doet.

Hoewel, gelijk wij nog zullen zien, Willem's gedicht in de onderdeelen meer satire tegen den geestelijken stand, tegen dorpers en huichelaars bevat, blijft het echter, in zijn geheel beschouwd, juist door de figuur van den hoofdpersoon zelven, eene scherpe parodie op de ondergaande feodaliteit. Reeds de aanvang van het eigenlijke gedicht is eene nabootsing, natuurlijk niet ernstig bedoeld, van het begin van enkele der Britsche romans. [1]) Maar vooral toont zich de bespotting van de hoogere klassen der samenleving in het karakter van de dieren die den zwakken koning Nobel als hovelingen omringen; vooral ook in de voortdurende overwinning van list op kracht, waardoor het gedicht eene verheerlijking wordt van het verstand, dat het eigendom van ieder kan zijn, tegenover het domme geweld, een voorrecht toen ter tijde van de heerschende klasse. Hiervan toont zich de koning wel bewust, waar hij tot Tibeert zegt (vs. 1034—1036):

hets menich, die met liste can
dat werken, ende met goeden rade,
dat hi met crachte niet ne dade.

De domme Bruin, 's konings raadsman, laat zich met de belofte van honig door den listigen vagebond Reinaert omkoopen (vs. 605—607); en sterker nog blijkt de veilheid van den machthebbenden stand, waar de koning en de koningin zelven hunne begeerigheid naar „des coninx Hermelinx scat" niet kunnen bedwingen (vs. 2137 vv.). Nergens echter spreekt de dichter, op de wijze der latere didactische schrijvers, zijne verachting met ronde woorden uit; fijn en diep is zij verborgen; het is of over

[1]) Zie Muller, t. a. p. bl. 116, noot 1.

alles een stille glimlach van zelf-bewuste hoogheid en waardigheid ligt. „Tout ce que le moyen âge a vénéré, pratiqué avec foi, avec amour, pèlerinages, croisades, miracles, pieuses légendes, duels judiciaires, confession, chevalerie, papauté, se retrouve là (c. à d. dans l'Ancien Renart) parodié sans éclat, sans violence, avec une ironie douce et légère, qui n'est pour cela ni moins vive, ni moins profonde," aldus zegt Lenient (*La Satire* etc. p. 149).

❧ Deze zachte ironie, wij kunnen gerust zeggen: dezen hooggestemden humor over wat de Middeleeuwen vereerden, treft men telkens aan; geen zweem van boosaardigen spot is er in vermengd. Wanneer Reinaert wordt voorgesteld als in ernst aan den armen haas Cuwaert het *Credo* onderwijzende, of gelijk een „hermite ofte clusenare" levende, met een haren kleed aan, bleek en mager van harde vasten, — dan wordt niet geen enkel woord eene toespeling op de geestelijken des tijds gemaakt, maar het klaar-geteekende beeld van den onbetrouwbaren komediant treft des te scherper door dat ontbreken eener predikende zedeles.

❧ Zuiverder humor, waaraan elke verborgen satirieke strekking m. i. ontbreekt, bevat de beschrijving van Coppe's begrafenis, waarover een zekere plechtige ernst door den dichter is heengespreid (vs. 302—306):

elkerlijc van desen hanen
droech een bernende stallicht
dat lanc was ende richt.
dat waren Coppen broeders twe,
die riepen o wi ende we.

Evenmin is er eenige venijnigheid verborgen, als de dieren den doodspsalm gaan aanheffen (vs. 442—445):

doe mochtemen horen ane slaen
ende beghinnen harde ho
dat placebo domino
ende die verse die daer toe hoorden.

Dit alles behoort tot dezelfde soort van verbeelding-rijken humor, als wij in later tijd o. a. bij Brueghel aantreffen, waar hij op zijne schilderij van het land van Kokanje een leeg-gegeten eierschaal op twee beentjes laat wegwandelen. Zoo ook behoeft er in het verhaal van Tibeert, die in de vlucht van „sente Martijns voghel" de toekomst raadpleegt (vs. 1045 vv.), volstrekt geen

opzettelijk-bedoelde hekeling van het geloof aan voorteekens gezocht te worden. Evenmin in het geradbraakte Latijn dat Reinaert af en toe spreekt (vs. 1450 en 1818); door den met fijne opmerkingsgave toegerusten dichter zal zeker wel eens zulk gebrabbel zijn gehoord uit den mond van den een of anderen grappenmaker die den priester trachtte na te doen; in geen geval is er reden, hierin spot te zien met de taal der kerk.

❧ Eer is deze hekeling te onderstellen in het blijkbaar gemakkelijk verkrijgen van den aflaat, wanneer de pastoor, wiens vrouw met vier andere „oude wiven" door Bruun den beer te water geloopen is, den boeren toeroept (vs. 830—836): De aflaat.

.... ,siet, edele prochiane,
ghindre vloot vrauwe Julocke
bede met spillen ende met rocke:
nu toe, die haer helpen mach!
Ic gheve hem jaer ende dach
vul pardoen ende aflaet
van alre sondeliker daet.'

❧ Eene gemoedelijke, maar zeker alles behalve eerbiedige opvatting van de biecht spreekt er uit Reinaert's woorden tot Grimbeert (vs. 1433—1436): De biecht.

lieve neve, ic wille gaen
(nu hoort mine redene saen)
te biechten hier tote di:
hier nes ander pape bi.

Waarschijnlijk zal er wel meer satire bedoeld zijn in de beschrijving van het slot der biecht, waar de biechtvader Grimbeert eene bijzondere belangstelling toont voor de overspelige verhouding tusschen Reinaert en zijne moei Hersint, waarop de biechteling met veel menschenkennis zinspeelt (vs. 1651 vv.).

❧ Waar Maerlant en de andere didacticl rechtstreeks zouden uitvaren tegen de smulzucht der priesters, daar geeft de onbekende Willem een sobere maar levensvolle schets van den pape die „te siere taeflen sat ende at" (vs. 1530).

❧ Reinaert later als pelgrim voor te stellen, en wel als een die vol roofzucht blijkt, is ongetwijfeld niet zonder bedoeling gedaan; in Cuwaert's laatste klacht (vs. 3129—3130):

,helpt mi, Belijn, waer sidi?
dese peelgrijn verbijt mi....'

is de satire ook weer niet rechtstreeks open gelegd, maar voor den goeden verstaander toch duidelijk uitgedrukt in de innerlijke tegenstrijdigheid der woorden.

Reinaert's brutaliteit.

De laatste helft van het epos is als een aanhoudende illustratie van de cynische spreekwijze dat de brutalen de halve wereld hebben. De slimme Reinaert heeft van Grimbeert aflaat gekregen, maar, terwijl hij op weg is, kan hij toch zijn vraatzuchtigen aard niet verloochenen; telkens ziet hij om naar de hoenders van een klooster waar zij langs komen. Hoewel hij innerlijk bevreesd is, gaat hij toch met een brutaal gezicht op den koning toe (vs. 1762—1765):

Reinaert ghinc in dien ghelate
ende in also bouden ghebare,
als of hi sconinx sone ware
ende hi niet en hadde mesdaen....

en begroet hem vriendelijk, maar toch vol verontwaardiging over den laster dien men omtrent hem verspreidt. Als hij Cuwaert tot getuige wil hebben van zijn verhaal over Kriekeputte, treedt hij zeer autoritair op en roept, als ware hij zelf de koning (vs. 2646—2647):

,Cuwaert, coomt hare,
comet voor den coninc, Cuwaert!'

Van een voorgewend pelgrimschap maakt hij ten slotte gebruik om te ontkomen aan den tocht naar Kriekeputte. Als een voorspel van de later in het Fransch te dichten *Couronnement de Renart* zijn reeds de regels (vs. 2765—2766):

Reinaert stont bi der coninghinne,
die hi te rechte wel mochte minnen.

Hij is met zijne huichelarij de levende illustratie van de klacht, die nog vaak in de Middeleeuwen over vleiers en huichelaars vernomen zal worden.

Huichelarij.

Uitnemend is zijn karakter geteekend, wanneer hij, als pelgrim toegetakeld met schoenen, „scaerpe" en „palster", en begeleid door alle dieren, op weg gaat (vs. 3036—3039):

Reinaerts herte binnen loech,
dor dat si alle met hem ghinghen
met so groter sameninghe,
die hem te voren waren wreet.

Te recht zegt de dichter (vs. 3023—3026):

mi dinct ende ic wane des,
dat niemen so onspellic es
tuschen Pollanen ende Scouden,
die hem van lachene hadde onthouden....

Volks-tafereeltjes.

Dat de bewerker van den *Reinaert* geen verheerlijker van de boeren was, blijkt zeer duidelijk uit de wijze waarop hij — uitnemend voorganger van onze latere realistische schrijvers en schilders — het landvolk afbeeldt. Geen stuk litteratuur, zelfs niet Bredero's volkstafereelen, schijnt mij zoozeer verwant aan de wijze waarop de oude Pieter Brueghel het boerenvolk en deszelfs omgeving bekeek, als de drie tafereeltjes die de Reinaert-dichter van de Vlaamsche landlieden geeft. Van volks-vergoding is hier alles-behalve sprake; van hoog-hartige bespotting of verachting evenmin. Het volk is hier beschouwd door een rustigen geest, die van een boven stand-vooroordeelen verheven plaats de menschen en dingen met zachten humor waarneemt. Het is of men de Vlaamsche dorpers eener teekening of schilderij van Brueghel ziet (vs. 722—733):

sulc was, die enen bessem brochte,
sulc enen vleghel, sulc een rake:
sulc quam ghelopen met enen stake,
so si quamen van haren werke:
selve die pape van der kerke
brochte enen cruusstaf,
die hem de coster node gaf.
die coster droech ene vane
mede te stekene ende te slane.
spapen wijf vrauwe Julocke
quam ghelopen met haren rocke
daer soe omme hadde ghesponnen....

en verder (vs. 766—768):

daer quam up haren staf ghespronghen
sulke quene, die van oude
cume enen tant hadde behouden.

Merkwaardig zijn ook de namen die dit volkje draagt, volkomen de wonderlijke en gedrochtelijke gestalten en aangezichten teekenend van Jeroen Bosch' of Brueghel's boeren-teekeningen (vs. 785—804):

een, hiet Lottram lancvoet,
hi droech enen verhoornden cloet,
ende stacken emmer na dat oghe.
vrauwe Vulmaerte scaerpe loghe
ghinkene koken met enen stave.
Abel Quac ende mijn vrauwe Bave
laghen bede onder die voete,
ende streden bede om enen cloete.
Ludmoer metter langher nese
droech enen loodwapper an een pese,
ende ghincker met al omme swinghen.
Ludolf metten crommen vingheren
dede hem allen te voren:
want hi was best gheboren,
sonder Lamfroit allene:
Hughelijn metten crommen benen
was sijn vader, dat weet men wale,
ende was gheboren van Abstale,
ende was sone vrauwe Oghernen,
ere outmakigghe [1]) van lanternen.

❧ Vol satirieke kracht tegen de brute zinnelijkheid der menschen, zelfs tusschen een pastoor en zijne vrouw, is de beschrijving van 's papen verminking door Tibeert. Vrouw Julocke verschijnt ook hier weer, en, weinig eerbiedig, grijpt zij eene offerkaars om haren man bij te lichten. Maar vooral hare klacht over hetgeen vervolgens gebeurde, geeft een eigenaardigen kijk op de naïeve dierlijkheid des volks (vs. 1231—1301).

Reinaert's Historie. ❧ Het is bekend dat uit het vervolg op den *Reinaert*, een goede honderd jaar later door een West-Vlaming gedicht [2]), en uit de omwerking van het oude epos die hij aan zijne voortzetting deed voorafgaan, een andere geest spreekt, de geest van den lateren tijd die zijne onbevangenheid had verloren door het al te nuchter streven naar practische leering. Met bewustheid wordt in deze *Reinaerts Historie (Reinaert II)* de zedelijke bedoeling uitgesproken. [3]) Dit is al terstond te bemerken in den proloog waaraan de omwerker toevoegde (vs. 43—44):

hoort die woorden ende merct den sin.
onthout: daer leit veel wijsheit in.

[1]) Aldus volgens Prof. Verdam (*Album-Kern*, bl. 189—192): outmakigge v. lant. = lantarenlapster.
[2]) Zie Te Winkel, *Gesch.* bl. 259.
[3]) Muller, t. a. p. bl. 118 vv., wiens aanwijzing der veranderingen hier gevolgd is.

Nog meer op den man af zegt hij zijne bedoeling aan het slot (vs. 7654—7721), waar duidelijk blijkt wat hij in het symbool-Reinaert ziet. Te merkwaardig is deze onbeschroomde ontboezeming — zoo volkomen overeenstemmend met wat wij bij de didactische dichters aan verontwaardiging zagen en nog zullen zien (Hst. VII), — om ze niet in haar geheel hier eene plaats te geven:

Didactische bedoeling.

Die noch wel connen Reinaerts const,
sijn wel ghelooft ende liefghetal
bi den heren over al.
ist gheestelic of weerlijc staet,
aen Reinaert sluut nu al den raet.
si crupen al in Reinaerts hol,
in sijn baen is al die rol.
die stem, die hem doe was ghegheven,
die is hem ie sint ghebleven.
hi heeft ghelaten een groot gheslacht,
die altoos wassen ende risen in macht.
wie Reinaerts consten niet enpliet,
die endooch nu ter werelt niet
in ghenen staet van machten gheset.
mer can hi crupen in sijn net,
of heeft gheweest sijn scolier,
so moet hi wel wonen hier.
so weet hi wel, wat daer toe hoort:
so rijst hi ende men trect hem voort.
van Reinaert is een groot saet
ghebleven, dat nu seer op gaet:
want men vint nu meer Reinaerde,
al enhebben si gheen rode baerde,
dan men ie dede hier te voren.
gherechticheit blijft al verloren,
trou ende waerheit sijn verdreven.
ende daer voor is ons ghebleven
ghiericheit, loosheit ende nijt:
dese hebbent al in haer berijt.
si ende haer coninghinne hoveerde
regneren nu seer opter eerden.
ist ins paeus of ins keisers hof,
elc pijnt den andren te steken of
van sijnre eren ende stemmen,
ende selve int voordeel te clemmen
mit simonien of mit ghewelt.
men kent te hove niet dan ghelt.
tghelt is daer meer ghemint dan god
ende men doet meer door sijn ghebot:
want wie ghelt brenct is wel ontfaen

ende sijn begheren sel voort gaen.
ist aen heren of aen vrouwen,
tghelt doet pleghen menich ontrouwen,
ende vrouwen veel scanden bejaghen,
ende menich valsch ghetuuch draghen.
oncuuscheit, loghen ende leckernie
is nu al spel onder die clerghie.
ist Parijs, Avioen of Romen,
tis al in Reinaerts orde ghecomen.
si treden al in Reinaerts pat.
ist clerc, ist leec, elc soect sijn gat:
elc meent hem selven in allen saken.
ic enweet wat ende daer of sel naken:
elc mensch mach daer wel om sorghen.
god, diet al is onverborghen,
moetet op dat beste voeghen!
hier mede latic mi ghenoeghen.
wat woudic veel die werelt berechten
van saken, die mi self anvechten,
daer ic ondanc toe of creghe?
so waert beter, dat ic sweghe.
daerom wil icket mede liden.
elc doe wel in sinen tiden,
dat is best sijns selfs profijt:
want na dit leven enis gheen tijt
dat men oorbaer scaffen mach.
elc moet sijns selfs dach
verwaren ende sijn woorde draghen.

♣ De grooten der wereld en der geestelijkheid krijgen hier in onomwonden taal de waarheid te hooren. En dit is niet de eenige plaats waar de satiricus tegen de geestelijkheid te velde trekt. Merkwaardig is b.v. de toevoeging des omwerkers van „een *monics* scure" (vs. 364), vol hoenders en ander gedierte, waar de 13de-eeuwsche dichter enkel van een schuur spreekt.
♣ Sterker is, door de uitbreiding van het biechtverhaal met een boete-voorschrift, in de omwerking het contrast geworden tusschen Reinaert's goede voornemens, tenminste volgens zijne woorden, en zijne daden; onmiddellijk toch na de belofte van een uiterst heilig leven volgt het verhaal van Reinaert's omkijken naar de verleidelijke hoenders van het nonnenklooster (vs. 1686—1762), hetgeen de listeling zelf verklaart als het bidden van een paternoster voor de zielen der vroeger door hem opgepeuzelde dieren.
♣ In *Reinaert I* (vs. 2967 vv.) had Belijn de ram, die als hof-

kapelaan optreedt, den koning reeds meer gehoorzaamheid betoond dan den paus; uitgewerkt met kennelijke scherpte is dit door den bewerker van *Reinaert II* (vs. 2959—2961), waar voor eenige geestelijke heeren allesbehalve vleiende bijnamen voorkomen:

Tegen de geestelijken.

....Losevont den provisoor
ende voor den biscop Prendeloor
ende Rapiamus sinen deken.

Scherper nog wordt de satire tegen de geestelijkheid, waar Reinaert van zijn oom Mertijn, den aap, gaat verhalen (vs. 4411—4415):

die wiser is dan enich paep
van grammarien in der practiken:
hi was des biscops van Cameriken
advocaet wel neghen jaer.

Mertijn kent den toestand aan het hof van Rome (vs. 4542—4552):

want ic in thof den loop wel weet,
wat ic laten sel of doen.
daer is ooc mijn oom Simoen,
die machtigh is ende seer verheven:
hi helpt ghern die wat gheven.
daer is Prentout ende Luusterwel,
Scalcvont, Gheeftmi ende Greepsnel:
dat sijn al ons naeste maghen.
ende ooc sel ic mit mi draghen
een deel ghelts, of ics had te doen:
die bede is mitter ghiften coen.

Voor geld kan men daar alles gedaan krijgen en bovendien heeft de kardinaal eene „concubijn" (vs. 4600—4605):

so wat si aen hem begheert,
dat vercrijcht si al te licht.
siet, neve, dit is mijn nicht,
ende daer bem ic so wael mede,
dat si altoos mijn bede
doet vorderen, so wat ic begheer.

❧ De schoonheid van de Vos-figuur als eene zuivere kunstschepping, waar de eenigszins meelijdend-glimlachende humor van zijne hoogten neerziet over de wonderlijk-dooreenwoelende wereld, die naïeve schoonheid verdwijnt, als in het 14de-eeuwsch vervolg Reinaert lange vertoogen over zijne eigene daden houdt. Echter kunnen deze ontledingen der samenleving een diepen indruk maken door de bondige scherpte hunner bewoording; wie zal,

Hekeling der maatschappij in het „vervolg".

bij het lezen er van, nog beweren dat de stem der critiek zich in die „duistere tijden" niet dorst verheffen? In een nieuwe biecht aan den das verklaart Reinaert dat slechts bedrog en list in de samenleving doen slagen; vaak dreef hem zijn geweten tot liefde jegens God en zijn medemenschen, — maar de wereld en hare slechtheden lokten hem uit zijne „contemplaciën". In de maatschappij, verzekert hij (vs. 4168—4176):

daer leer ic lieghen ende veinsen,
sonderlinghen in heren hove.
daer spreect meest al te love,
heren, vrouwen, papen, clerken:
dit sijn die meest die loghen sterken.
men dar die heren niet segghen twaer.
lieve neve, hier leer ic naer.
ic moet mede lovetuten,
ofte men soude mi buten sluten.

Groot zijn de voordeelen van den leugenaar (vs. 4204—4207):

hi mach bont draghen ende scaerlaken,
int gheestlic ende int weerlic recht.
hi verwint so waer hi vecht:
nochtan entrect hi sweert noch knijf.

Gelijk Dr. J. W. Muller (t. a. p. bl. 175—176) reeds heeft opgemerkt, maken deze en dergelijke moralisatiën geheel den indruk dat zij door den dichter, die ze graag verkondigen wilde, in den mond gelegd zijn aan dieren bij wier karakter ze niet passen.

Waarschijnlijk onder den invloed van Maerlant's *Wapene Martijn* is de klacht van de apin Rukenau over de verdorvenheid der wereld ontstaan (vs. 4812—4819):

mer die werelt dunket mi
nu al verloren: ic enweet, hoet gaet.
die scalke risen in hogheren staet
bi den heren mit valschen treken,
ende die goede werden versteken,
die doghet, eer ende wijsheit plien.
ic encan niet wel ghesien,
hoe dattet langhe sel moghen staen.

Tegen scalken en dorpers die van niet komen tot iet, richt de schrijver zelf eenige harde woorden (vs. 6014—6022):

die ghierighe scalken werden verhoghet,
ende die wijsheit set men achter.
des hebben die heren groot lachter,
ende dalen so lanc so meer:
want als een dorper ghier wert heer,
ende boven sinen buren crijcht macht,
so enweet hi selve niet, wien hi slacht.
hi enkent niet, waen hi comen si,
ende om niemens liden endroeft hi.

Als een der grappigste bewijzen van het overwicht des verstands op de domme macht van den hoogsten stand, kan wel het tooneeltje gelden van de verdeeling van het vleesch voor koning Nobel, eene episode die trouwens ook reeds voorkomt in den *Ysengrimus* [1]), maar door onzen dichter zeker niet met zooveel genoegen en levendigheid zou zijn naverteld, als hij geen kans had gezien den triomf der slimheid weer eens te vieren. De wolf was te eerlijk geweest en had een zwijn in gelijke stukken verdeeld, zoodat den leeuw evenveel zou toevallen als den anderen. Uit woede hierover gaf Nobel den wolf een gevoeligen klap, waarna hij Reinaert de verdeeling van een pas gejaagd kalf opdroeg. Reinaert wees het beste stuk den koning toe, waarop deze tevreden vroeg wie hem zulk „hoofschelic deilen" had geleerd. Listig was Reinaert's antwoord (vs. 6126—6129):

‚heer, dat heeft dese paep ghedaen,
die mitter roder crunen sit hier,
om dat hi hem maecte so fier
heden, doe hi deilde dat swijn.'

De onnoozele koning schijnt echter van het beleedigende dezer woorden niets te voelen.

Praatzucht der vrouwen.

Ten slotte komen ook de vrouwen er bij den 14de-eeuwschen dichter niet goed af. [2]) Vooral het verhaal van het geheim der samenzwering tegen koning Nobel, breidt hij uit, door Grimbaert's vrouw Sloepecade bij de verklapping ook nog een rol te doen spelen. Noch Grimbaert's, noch Reinaert's vrouw houden hun woord, niettegenstaande zij er een eed op gedaan hebben (vs. 2311—2320):

[1]) Lib. VI, vs. 280 ss. Verg. Muller in *Taal en Letteren* V, 135—136.
[2]) Muller, Acad. Proefschr. bl. 122—124.

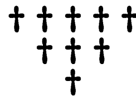
want sijt voort in biechte seide
minen wive op eenre heide,
daer si bedevaert ghinghen tesamen.
mer si most bi der drie coninghe namen
eerst sweren ende bi haerre trouwe,
dat sijt door lief noch door rouwe
nemmermeer soude segghen voort.
mer mijn wijf enhielt nie haer woort.
want teerst dat si bi mi quam,
seide si mi wat si vernam.

Al deze schimpscheuten tegen geestelijken, edelen, boeren en vrouwen werden eeuwen lang door de zelfbewuste poorterij, en wellicht ook door anderen, genoten. Noord-Frankrijk en Vlaanderen lazen het geestige epos reeds in de 12de en 13de eeuw; dat het in Vlaanderen zeer verspreid was, blijkt wel het duidelijkst uit de Latijnsche vertaling van Baldwinus: *Reynardus Vulpes*, ongeveer 20 jaar na *Reinaert I* vervaardigd. De drukkunst maakte het in de laatste helft der 15de eeuw in den vorm eens prozaromans verder bekend. Gouda, Delft, Antwerpen en Amsterdam zagen het tot in de 18de eeuw opnieuw verschijnen. Merkwaardig is, dat ook het oude gedicht zelf op het eind der 15de eeuw herdrukt werd, voorzien van bijschriften, glossen enz. door zekeren Heinric van Alkmaar. Naar deze redactie werd de Nederduitsche *Reinke de Vos* (Lübeck 1498) bewerkt, die waarschijnlijk op zijne beurt wel aanleiding gegeven zal hebben tot de vele afbeeldingen van Reinaert en zijne slachtoffers in enkele kerken van westelijk Duitschland.

Wanneer wij nog heden ten dage genieten van dit meesterwerk onzer Middeleeuwsche woordkunst, van den fijnen, maar scherpe moralisatiën omsluierenden humor, van den levenslust die uit elken regel van het 13de-eeuwsch gedicht den lezer tegenlacht, — dan kunnen wij ons eenigszins voorstellen welk eene bewondering het in die tijden zelf gewekt moet hebben, toen de spot met den ter zijde gestreefden en niet meer gevreesden adel nog zijn reden had, toen de burgers zich door hun intellect voelden groeien tot een onweerstaanbare macht boven de oude feodale toestanden uit, en boven de geestelijkheid, die nog slechts het domme landvolk, maar niet meer een ontwikkeld en zelfbewust poorter kon bedriegen.

Tegelijk zien wij hierin dien levenwekkenden lust tot het comische, dien boven aardsche dwaasheid en slechtheid verheven lach van den zedelijken mensch; een lust tot het comische die in hare ontaarding zou voeren tot de enkel boertige, hoewel haars ondanks vrij satirieke „sotternieën", — in haren bloei tot die wonderen van didactische schilderkunst, welke Pieter Brueghel de Oude heeft gemaakt.

Zoo toont de *Reinaert* ons eene andere schoone zijde van den Vlaamschen volksgeest, welken diezelfde 13de eeuw in Maerlant met zooveel hartstochtelijken ernst en nadruk voor de nakomelingschap openbaart.

IV.

DE SATIRE IN LIEDEREN, BOERDEN, SPROKEN ENZ.

De satirieke geest onzer vaderen uitte zich in nog andere vormen dan die der verontwaardigde hekeling en van den glimlachenden humor. Onbezorgd toch en levenslustig toont hij zich in de liederen en verhalen, kluchten en kernachtige rijmpjes, waarmede vele generaties zich vermaakten, waarmede de eene menschengroep de andere op hare eigenaardige gebreken en hebbelijkheden wees. Hier wordt dan ook de hekeling meer direct persoonlijk, richt zij zich van gelijken geest tot gelijken geest, — niet uit profetische of predikende hoogten tot de menschheid en al hare rangen tegelijk. Zij dagteekent uit den tijd dat de grootste macht van den eersten stand gebroken was; zij blijft dan oók bijna uitsluitend haar werk verrichten onder de poortersklasse, en wendt zich alleen nu en dan met niet te fijnen spot tegen de leden van den geestelijken stand. Geen zuiverder beeld ziet men van het denken en leven der 14de- en 15de-eeuwsche Zuid- en Noord-Nederlandsche burgerij en handwerkersklasse, dan lezend in deze liederen en boerden, die in haar eigen midden ontstonden en voortleefden.

De adel. ♣ Indien, nog enkele keeren, van den adel wordt gerept, dan is het niet meer met de verontwaardiging der eerste didactische dichters, maar met den spot van eene op hare slimheid en wassende kracht vertrouwende klasse, die zich om de hoogheid van den adel niet meer bekommert. [1]) Liederen die de minnarijen

[1]) Dat de snoeverij van den adel later ook nog wel eens bespot werd, blijkt o. a. uit Bredero's *Spaanschen Brabander* en uit een, waarschijnlijk 17 d'eeuwsch lied (Willems, *Oude Vlaemsche liederen*, Gent 1848; CCXLIV), waar iemand zijne voorouders opnoemt, die allen zonderlinge namen dragen; wij vinden tenminste „vrouw Lamgat", „Malloot" enz., terwijl de snoever aldus eindigt:

„Segt hontsvot nu, wie sijde gij?"

van een handwerksman of van een boer met eene edelvrouw verhalen, toonen dit ten duidelijkste, zooals dat van den timmerman, volgens oudere lezing waarschijnlijk een „schrivertje" [1]; of dat van den slimmen boer [2], door Samuel Coster tot zijn bekende klucht van *Teeuwis de Boer* omgewerkt. In beide gevallen is er sprake van eene edelvrouw die met een man beneden haren stand ontrouw pleegt tegenover haar wettigen gemaal; in het laatstgenoemde lied maakt de looze landman zelfs gebruik van de hebzucht der edelvrouw om haar en haren man te bedriegen. Vooral bij dit lied kan dan ook vermoed worden, dat zanger en hoorders zich met de domheid van het adellijk paar zullen hebben vermaakt.

❧ Van de ontaarding des adels bij een jonger geslacht verhaalt eene korte sproke *Van den ouden ridder ende den jonghen.* [3] In eene kemenade waar eene jonkvrouw en een rijk gekleed jong ridder zitten, zag de dichter een ouden grijzen man op krukken binnenstrompelen, armoedig gekleed, het gelaat vol litteekens, aan handen en voeten lam. Spottend liet zich de jonge ridder over dezen ouden krijger uit, waarop de edele jonkvrouw „alluttel gram" werd. Zij verzorgde den grijsaard en toen zij den moed der ouden vergeleek met de weekheid der jongeren die enkel dansen en feestvieren konden, ging de jonkman verdrietig heen:

Die jonghe en bleeffer niet langher inne:
Verbolghen was hi ende gram van sinne.

Zulke vrouwen moesten er meer zijn, verklaart de onbekende dichter, die voor het ouderwetsche, oprechte ridderwezen grooten eerbied toont; maar

Het es ter werelt menich ghuul
Sijns lijfs verdorven ende vul,
Ende wert van vrouwen ghemint nochtan,
Om dat hi dansen ende reyen can;
Selc oec om dat hi rijc si.

❧ Duidelijker van bedoeling, directer van uitdrukking, is de spot welke door de dichters van de vrij-geworden klasse tegen de **Priesters en Monniken.**

[1] Willems, t. a. p. LXXXII en LXXXIII. Zie ook Kalff, *Het Lied in de Middeleeuwen*, Leiden 1883, bl. 217 vv.
[2] Hoffmann von Fallersleben, *Horae Belgicae*, pars XI: *Antw. Liedboek, XXXV.*
[3] Uitgeg. door Willems, *Belg. Mus.* VIII (1844).

dragers van het geestelijk gewaad gericht werd. De inzameling van gelden en tienden door deze heeren werd blijkens een spotlied niet erg vertrouwd. [1]) Reeds hebben wij gezien, hoe Maerlant en de Reinaert-dichters, behalve tegen de hebzucht, ook tegen de onkuischheid der geestelijken hunne stem lieten hooren. Van de verontwaardiging en de geeselende scherpte hunner vertoogen vindt men niets meer in de liederen en boerden; eene cynische berusting in deze schijnbaar noodwendige afdwalingen van de geestelijke herders der geloovigen, schijnt de dichters slechts tot groven spot te hebben kunnen inspireeren.

Eens avonts, als de mane sceen

komt de dichter van een scherp spotliedje [2]) langs een schuur, waar hij zuster Lute en broeder Lollaert in het vlas ziet liggen. Vol levenden Vlaamschen volkshumor zijn al terstond de regels:

In sacher niemen dan hem tween;
Daer zagh ic twee witte been
Devotelike te Gode waert.

Deze devoot ten hemel gerichte beenen waren wat voor Brueghel's teekenstift; het is de handeling van het bidden tegelijk met de zedelijkheid der geestelijken t'onderst-boven gekeerd. De dichter toont zich ook verder aan reinaerdie niet vreemd; hij ziet hoe het tweetal goede spijzen en goeden wijn tevoorschijn haalt, brengt hen aan 't schrikken zoodat zij vluchten, en smult dan zelf van dit wonderlijke avondeten, tevreden erkennend:

Die wijn was zuver ende claer,
De spise die stont mi ooc wel an.

Het is eene dergelijke geschiedenis van eene „baghine" als de V^de^ en de X^de^ van Verwijs' *Boerden.* [3]) In de eerst genoemde verbeeldt het spelletje eene tandentrekkerij:

Buten Bruesele soudic varen
  Spelen op Morele mijn paert;
Hen ll vandic die vroelijc waren
  Neven tslots berghe inden wigaert.

[1]) Kalff, t. a. p. bl. 403 vv. — Hoffmann von Fallersleben, *Horae Belgicae* II, CLXIV.
[2]) *Oudvlaemsche liederen der 14e en 15e eeuwen* (Maetsch. der Vlaemsche Bibliophilen, 2e serie, no. 9. Gent) LXXXVI.
[3]) Eelco Verwijs, *Dit sijn X goede boerden.* 's-Grav. 1860; bl. 23 en 41.

Si speelden daer onder hem tween
Een spel dat wel vremde sceen.
  Een Bogaert dede ere baghine
  Ene alte grote medicine,
Daer men af sprect in menich lant;
Want hi toech haer ute enen tant.

De monnik laat zich door den „facheux troisième" niet van de wijs brengen en besluit het derde couplet zeer laconiek:

  Hi ware wel vol van venine,
Die aerch hadde in dit samblant:
Ic trecke haer ute maer enen tant.[1]

♣ Het lied van den monnik die achter het outaar onderricht geeft aan een nonnetje[2], en dat „van den regulier moninck" met het naaistertje[3] geven al geen beter beeld van de kloosterlijke zeden.

♣ De tweede vertelling van den negenden dag uit Boccaccio's *Decamerone* deed ook in deze landen de ronde in een lied.[4] Eene abdis, die juist gezelschap van een priester heeft, wil des nachts een nonnetje kapittelen gaan over hare ontrouw aan de kuischheids-gelofte; in de haast echter grijpt zij verkeerde kleedingstukken:

D'abdis die sette een wyle opt hooft,
Daer onder een wieledoecke,
T'een was mijn heers hemd', Godt sy gelooft,
Sohay! maer 't ander des Paters broecke.

Het was dus bij de nonnetjes ook niet al heiligheid wat men vond; zooals een oud rijmpje 't bondig en beeldrijk uitdrukt[5]:

Nonnen minne, beghinen tonghe,
Morwe eyere, kinder jonghe,
Dese viere sekerlike
Besciten meneghen op eertrike.

---

[1]) Op de bagijntjes schijnen de satirieke dichters het bijzonder gemunt te hebben. Een onbekende noemt onder de „dinghen die selden geschien" (*Belg. Mus.* X, 1846, bl. 118):
Malende molen sonder dief,
Ende een beghine sonder lief.

[2]) Hoffmann von Fallersleben, *Horae Belgicae* II, XLVIII.

[3]) *Horae Belg.: Antw. Liedboek*, LVII.

[4]) Zie Kalff, t. a. p. bl. 406. — Ook in de Fransche fabliaux komt deze historie voor; zie *Recueil général et complet des Fabliaux des XIIIe et XIVe siècles*, par A. de Montaiglon et G. Raynaud; Paris 1890. T. VI, No. CLVII, p. 263.

[5]) *Belg. Mus.* I (1837) bl. 113.

En zij zondigden niet alleen tegen de gelofte der kuischheid, maar ook tegen die der matigheid. Op de vermaning van een ouden pater antwoordden zij [1]).

Wel eten wel drincken dat is ons zee.

Met hoeveel list de geestelijke mannen somtijds te werk gingen of trachtten te gaan, toonen de IVde en de VIde van Verwijs' *Boerden*. De IVde verhaalt *Van Lacarise den katijf, die een ander sach bruden sijn wijf*, een half-idioten man, wien zijne vrouw en de pastoor wijs maken dat hij gestorven is; zij legt hem, op zijn eigen verzoek, onder een „baercleet", en speelt dan haar spel met den „pape", tot groote verbazing van den dooden Lacarijs. Geheel oorspronkelijk schijnt het geval niet te zijn; bij Boccaccio vindt men in de 8ste vertelling van den 3den dag ongeveer dezelfde situatie, — maar met meer smaak en uitvoerigheid voorgedragen, terwijl de liederlijkheid der huichelachtige priesters nog naakter ten toon gesteld wordt [2]).

Wel waren de geestelijke heeren listig bij hunne overspelige avonturen; maar deze listigheid schijnt hunne geleerdheid in den weg te hebben gezeten. De dichter van het zonderlinge stukje *Dit es de frenesie* heeft er tenminste niet veel eerbied voor [3]):

Ic hebbe in minen drome gesien
Een calf singen messe,
En kende lettren niet sesse,
Ende het wart cardinael te Rome,
Ende was den paues willecome;
Want het was sire suster kint:
Dus es die werelt nu gescint,
Het vercochte om gelt pardoen.

Ook zij die voor den geestelijken stand studeerden, gedroegen zich niet zooals hun later ambt vereischen zou. Liederen zingen hiervan [4]); maar evenzoo Verwijs' IIIde *Boerde*, de geschiedenis van twee clerken verhalend, die, uit Parijs teruggekeerd, des nachts de vrouw en de dochter van hun gastheer, die hen

[1]) *Belg. Mus.* IX (1845): *Een Refereyn van twee pateren die reformeren woudden een nonnencloester.*
[2]) Zie ook *Fabliaux* etc. T. IV, No. CIX: *du Vilain de Bailluel.*
[3]) Verwijs, *Dit sijn X goede boerden*, IX, vs. 74—81.
[4]) Kalff, t. a. p. bl. 407.

vriendelijk herbergt, opzoeken; door de verplaatsing van de wieg met het jongste kind, komt de waard, die zich in den loop van den nacht even had moeten verwijderen, bij een der clerken in bed, waardoor het heele geval uitkomt. [1]) Dat het hier den dichter met bewustheid te doen was om tegen de „clerken" te waarschuwen, toonen de slotwoorden:

Dit exempel gheeft ons lere:
Die hebben stouten vrouwen,
Dat si te vele niet en betrouwen,
Noch te vele niet hanteren
Die ghene die crune scheren.
Doen sijt, het sal hem schinen,
Want als si om neringhe pinen,
Ende hem te minnen niet en lust,
Sijn die clerke wel gherust,
Die al meest mans wiven begheren,
Ende somwile haer goet verteren.
Selden hebbic oec verstaen,
Dat si ghevaderen bidden gaen.

❧ Mogen ook al enkele dezer boerden sterke herinneringen bevatten aan oudere verhalen uit het Zuiden — Italiaansche proza-vertellingen of berijmde Fransche fabliaux, — en al behoeven wij den eigenlijken inhoud er van dus niet altijd als hier te lande gebeurd te beschouwen, toch zouden zij zeker nimmer met zooveel voorliefde zijn overgenomen en met zooveel lustig realisme zijn gelocaliseerd onder personen en toestanden dezer streken, als ook hier het gedrag der geestelijken daartoe geen aanleiding had gegeven. Trouwens, daar spreken de overige getuigenissen duidelijk genoeg van. En ongetwijfeld hebben deze scherts en spot, dit onbeschroomd aan de kaak stellen van de verliederlijking der geestelijken, een minstens even harden stoot aan het gezag der priesterschap toegebracht als de profetische en van verontwaardiging brandende boete-zangen van den edelen Jacob van Maerlant.

❧ Geen levendiger beeld eens tijds, dan dat uit de smaad- en spotliederen ons zichtbaar wordt. Geen beter beeld ook?....

[1]) Deze vertelling is reeds, maar uitvoeriger en beter verteld dan in ons Mnl., te vinden in *Fabliaux* etc. T. I, No. XXII; en bij Boccaccio, *Decamerone*, 6e vert. v. d. 9en dag.

Het is te betwijfelen of haat en verachting en spot steeds rechtvaardig zouden zijn in hunne teekening, en vooral waar de afkeer zoo fel spreekt als in de beschimpingen van de Middeleeuwsche krijgsknechten tegen den boerenstand, vooral daar zal de eenzijdigheid der voorstelling des te opvallender zijn. [1])

De boerenstand.

Twee schimpliederen tegen de Vlaamsche boeren, tegen de ruwe „Kaerels", zijn ons overgeleverd; het eene van omstreeks 1325 [2]), het andere, in gehavenden toestand tot ons gekomen, uit het eind der 14de of begin der 15de eeuw [3]). Beiden zijn, gelijk hun eigen woorden staven, van ruiters of krijgslieden afkomstig, die met het landvolk steeds overhoop lagen [4]). Het beeld dat in het eerste lied deze zwervende soldaten van de kerels geven, toont dat zij zich verre boven hen en hunne plompe manieren verheven achtten; overigens doet het in zijne levendigheid reeds denken aan de rondzwierende boeren en de morsige binnenhuizen van den ouden Brueghel. Reeds het begin toont der ruiters vijandigen aard:

Wi willen van den kerels zinghen,
Si sijn van quader aert;
Si willen de ruters dwinghen...

De dan volgende beschrijving geeft terstond een duidelijk beeld van het uiterlijk der boeren:

Si draghen enen langhen baert.
Haer cleedren die zijn al ontnait,
Een hoedekin up haer hooft ghecapt,
Tcaproen staet al verdrayt,
Haer cousen ende haer scoen ghelapt.

[1]) Bovendien zijn er enkele liederen — wat den vorm betreft van later tijd, maar naar den inhoud wellicht uit het eind der 15de of 't begin der 16de eeuw — welke den boerenstand verdedigen, uitbundig zijn lof zingen en hem zelfs naast Paus en Koning verheffen. Zie Kalff, *Het Lied* enz. bl. 402; en *Antw. L.* CLXXVI en CCI. In een lied bij Willems, t. a. p. CCXLIII vinden wij o.a. de oude en altijd schoone gedachte

Als vader Adam spitte en moeder Eva span
Waer vont men doen de heeren, oft ook den Edelman?

[2]) Uitgeg. in *Oudvl. liederen* etc. LXXXV. — Zie ook Verwijs, *Van Vrouwen ende van Minne*, Gron. 1871, bl. XIX, noot; en *Middelnederlandsche Historieliederen*, Acad. proefschr. van Mej. C. C. van de Graft (Epe 1904), bl. 59—62.

[3]) Verwijs, *Van Vr.* etc. bl. 69—77; en bl. XX.

[4]) Zie hierover Kalff, *Het Lied* etc. bl. 396. — Ten onrechte, dunkt mij, houdt Mej. v. d. Graft, t. a. p. bl. 59, den dichter van dit lied voor een edelman; regel 3 reeds maakt voldoende uit dat er van gewone ruiters sprake is.

Wronglen, wey, broot ende caes,
Dat heit hi al den dach;
Daer omme es de kerel so daes,
Hi hetes meer dan hijs mach.

De laatste vier regels keeren na elke strophe als refrein terug. Ook de boerenvrouw wordt er niet mooier in gemaakt dan zij ons op 16de-eeuwsche schilderijen verschijnt:

Dan comt tot hem sijn wijf, de vule,
Spinnende met enen rocke,
Een sleter omtrent haer mule,
Ende gaet sijn scuetle brocken.

Wanneer de kerel ter kermis gaat, beeldt hij zich in een graaf te zijn; wordt hij dronken, dan dunkt hem de heele wereld zijn eigendom. Thuis vloekt de vrouw op hem; maar als hij met een stuk „liefkoeck" den vrede hersteld heeft,

Dan comt de grote cornemuse,
Ende pijpt hem tureluruteleruut;
Ay, hoor van desen abuze,
Dan maecsi groot gheluut.
Dan sprincsi alle al over hoop,
Dan waecht haer langhe baert...

Ook het slot van dit venijnig-spottend lied toont weer den haat der ruiters:

Wi willen de kerels doen greinsen,
Al dravende over tvelt;
. . . .
Men salze slepen ende hanghen
Haer baert es al te lanc. [1])

Niet zulk eene algemeene satire tegen de kerels, maar eene hekelende ontboezeming naar aanleiding eener historische ge-

[1]) De lange baard schijnt het vaste attribuut van den „kerel" te zijn; hij wordt ook genoemd in een schimpliedje uit 1380, dat de Leliaards van Brugge tegen de Clauwaards van Gent zongen (Mej. v. d. Graft, t. a. p. bl. 73; Willems, Oud-Vl. liederen XXII):

Clauwaert, Clauwaert,
Hoet u wel van den Lelyaert,
Gaet ghi niet te Ghendtwaert,
Ghi laetter uwen tabbaert,
Al waerdi noch soe seere ghebaert,
Sy sullen u maken vervaert,
O Clauwaert, Clauwaert,
Wacht u voere den Lelyaert.

beurtenis, is het drie-kwart eeuw jongere kerelsgedicht, naar Verwijs' vermoeden eene herinnering aan den strijd tusschen den Fransch-gezinden Graaf van Vlaanderen en de Leliaards ter eene, en de Gentsche kerels, de Clauwaards, ter andere zijde. De kernachtigheid van het oude lied is hier verdwenen; het is nu eene lange, woordenrijke klacht over de ruwheid van de kerels, door wie de dichter, die in zijn toon wel harmonisch blijft met het onderwerp, gevangen wordt gehouden [1]). Allen, zoo zegt hij in den aanvang, gaan in het schoone Mei-weer het veld in,

Mer wie een voghel inder couwen
So leg ic hier besloten haert.

Al de slechte manieren der kerels worden door dezen nalooper der toenmalige aristocraten opgesomd, en vooral zien wij hun dronkenschap en gulzigheid uitvoerig geteekend (vs. 35—37):

Ic vanter lest een hoep staen pronken,
Die vraten looc mit coelstronken,
So veel dat si algader stoncken.

Of later weer (vs. 216—218):

Seer selden snijt hi, mer hij nijpt
Sijn vleysch ende spec, daer hi in grijpt,
Dat hem smeer langhes den vingheren sijpt.

Niet alleen dit gebrek aan wellevende vormen, ook het onsamenhangende hunner gedachten, hunner gesprekken, wordt bespot door den gevangen dichter, die misschien wel een „clerc" was, in dienst der Leliaards, en dus, wat uiterlijke beschaving en welzorgdheid der conversatie betreft, aan iets fijners gewoon (vs. 81—91):

So ruupt daer een ander druut:
„Ey, hoert doch alte nien cluyt!
Ic heb mijn blese merry verbuyt
Te trecken in Pieter Gherytz. scuut.
En heb ic sijn nose niet wel ghesnuyt?"
Doe seyde dair een ander ysentruut:
„Onse nicht sel marghen wesen bruut."
Nu proeft hoe dat te samen sluut.
Si sijn so recht grof und ruyt,
Eer deen half sijn reden uut,
So slaet die ander sijn gheluut.

[1]) vs. 145—148.

De geregelde gang van het gedicht zelf laat echter ook wel te wenschen over, daar de schrijver dan al weer over de vraatzucht van het volk begint. In hunne dronkenschap moeten de vrouwen het ontgelden; hunne ruwheid en felheid is zoo groot, dat men het niet zou kunnen schrijven, zooals de dichter met eene herinnering aan den *Reinaert* (I, vs. 90—93) zegt (vs. 197—198):

> Ja! al waert oec alte mael papier
> Dat laken, datmen maect te Lier.[1]

De meeste dezer „historische volksliederen", inniger nog dan het meerendeel der satirieke geschriften samenhangend met de politieke verhoudingen des tijds, zijn van zuiver beschrijvenden aard. Enkele slechts kunnen genoemd worden als ontsproten aan den spot- of schimplust des volks. Merkwaardig is in dit opzicht een „berijmd paskwil tegen den Gentschen magistraat" van 't jaar 1451:[2]

> Gy slapscheten van Ghendt,
> Die nu hebt 't regiment,
> Wy en zullen 't hu nyet meer ghewagen,
> Maer zullen 't eenen nyeuwen Artevelt claghen!"

Ter bezinging eener historische gebeurtenis werd zelfs wel een kerkelijk lied ietwat veranderd, gelijk het oude Paaschlied „Christus is opgestanden". Prof. Acquoy deelde in het *Archief van Ned. Kerkgesch.* (1885, dl. I, bl. 1) een Paaschliedje mede der Groninger kinderen ter eere van graaf Edzard I den Groote van Oost-Friesland, uit 1506: „Als nu grave Edzard in de stadt quam, is he van den gemenen borgeren, oock geestelick ende werltlick, mit grooter reverentiën wel ontfangen; leten al ohr geschut und klokken ohm ter eeren afgaen und luiden. De kinder up der straten veranderden de lovesanck van den upstandinge Christi:

> Christus is upgestande!
> Heer Vyth moet nu uth deissen lande;
> Des willen wy alle froh sijn;
> Grave Edsard wil onse troost sijn.
> Kyrie Eleison."

---

[1] *Antw. L.* CCXIII bevat ook nog eene beschimping tegen de boeren, die liever „botermelc" drinken dan „den hueschen coelen wijn."

[2] Dr. Paul Fredericq, *Onze historische volksliederen* etc. Gent 1894, No. XXI.

Molenaars. ❧ Ook onder de burgerij zelve werkte het spotlied. Zoo gaan in onze oude liederen vooral de molenaars over de tong [1]). Zij waren diefachtig, maar vooral te veel tot de vrouwen geneigd. Als zoovele dier middeleeuwsche volkszangen welke het huiselijk en maatschappelijk leven schilderen, zijn ook deze waarschijnlijk niet met het opzettelijk doel van hekeling vervaardigd; maar, het zij dan onbewust, hunne satirieke werking misten zij zeker niet, en de openbaarmaking dezer losse zeden was misschien een kleine troost voor bedrogen echtgenooten, vaders en medeminnaars [2]).

Vrouwen. ❧ De schuld lag echter niet alleen bij molenaars, zwervende landsknechten en dergelijken. De vrouwen zelven waren al even erg. Wellicht zijn er geen schimp- en verontwaardigingsliederen, geen openhartige boerden in grooter getale gezongen en geschreven, dan juist tegen haar. Wij hebben gezien hoe de didactici over het vrouwelijk geslacht oordeelden.[3]) Anders klinkt de toon der liederen, maar het beeld dat wij te zien krijgen is hetzelfde. Reeds uit de tallooze gewone minneliederen die de Middeleeuwen ons nalieten — ofschoon zij niet met bewuste satirieke bedoeling werden gedicht, — blijkt duidelijk de wufte levenswijs van vele getrouwde vrouwen en ongehuwde meisjes. Deugd en trouw worden daarin niet veel aangetroffen. [4]) Zij werden echter niet met bewuste satirieke bedoeling gedicht; in hunne objectiviteit slechts geven zij een beeld van het leven der beide geslachten. Meer is de hekelende bedoeling te lezen in liederen die den twist tusschen echtgenooten of de meening der vrouwen over haren man verhalen. Wanneer man en vrouw elkaar in 't gezicht vertellen hoe hunne wederzijdsche meening is, komen er wonderlijke dingen voor den dag. [5]) De vrouw is

---

[1]) Willems, t. a. p. CCXXXV en -VI. *Antw. L.* L, LXII, CLXXVIII. — Zie ook Kalff, t. a. p. bl. 409 vv.

[2]) Jan Bols, t. a. p. No. 84, geeft een *Liedeken van den Schippersgast*, waarin verschillende andere ambachten met minachting worden behandeld; het lied komt mij echter te modern voor, dan dat het eene bijdrage tot onze middeleeuwsche satire zou kunnen heeten.

[3]) Zie boven bl. 31—34.

[4]) Zie Kalff, t. a. p. bl. 427 vv. en 463 vv.

[5]) Kalff, bl. 422. *Antw L.* no. V.

natuurlijk een „clappeye" die altijd met een groot aantal andere „commeren" staat te praten; eens in de week is zij heelemaal gek:

Eens ter weecken lotert haer de keye.

Daarbij blijkt dat de man een leeglooper is:

Hi loopt met syn dronckaerts in de taveerne.

Een ander lied [1]) toont eene vrouw, die den man het geld thuis brengt, dat zij met zingen in de herbergen zich heeft weten te verwerven. Hoe zij haar wederhelft onder de pantoffel kon hebben bewijst de klacht zelf van zulk een onnoozelen huisslaaf: [2])

Ick wassche ick backe ic vage den vloer
Ick doe dat werc al vanden huyse
Ic sette dat kint op mijnen schoot
. . . .
Het snuchtens als die clocke achste slaet
Dan gae ick maken den pottagie
Ick leyde mijn wijf ter kercken waert...

Het omgekeerde deed zich echter ook wel voor. [3])

De gedachten der vrouwen over hunne echtgenooten worden ons overgebracht in een lied, dat door zijnen vorm sterk herinnert aan gedichten als *Achte Persone Wenschen* en dergelijke, van Boudewijn van der Lore. [4]) Zeven vrouwtjes zitten 's avonds met elkaar te drinken en praten „van de Mans". Elk zegt op hare beurt waarin zij hem graag veranderd zou zien. De eerste wenscht hem een konijn, om door de honden verscheurd te worden; de tweede een schip, verpletterd op een klip; de derde wilde hem als een gebraden visch ter tafel zien; de vierde zou hem als koe naar den slager drijven; de vijfde hem als paard verkoopen; de zesde wenschte hem in een kip veranderd; maar:

Ten laatste sprack 't zevende Vrouwtje fijn:
Hy en wy, hoe loos syde gy,
Hoe vals zyt gy van gronde,
Lag mynen Man eens Moedernaakt
Op een bedje van dons heel zagt gemaakt,
Ik kroop er by terstonde.

[1]) *Antw. L.* CXCVIII.
[2]) *Antw. L.* CCVIII.
[3]) Kalff, *Het Lied* enz. bl. 424. — *Antw. L.* CLXXXV.
[4]) Deze vindt men in Blommaert's *Oudvlaemsche Gedichten* II, bl. 101 vv. — Het hier vermelde *Nieuw vermakelijck Liedt* enz. wordt medegedeeld door Dr. G. Kalff, *Het Lied* enz. bl. 497—498, uit een 18d'eeuwsch volksliedboek.

Het verschrikkelijkste beeld der vrouwen van dien tijd geeft een lied, [1]) waarin zij-zelven sprekend worden ingevoerd die van kwaad tot erger zijn vervallen en zoo geraakt onder wat Bredero „het groote gilt" noemt. [2]) Schoon klinken ons de avonturen der jonge meisjes tegen uit de lieflijke liederen die zingen van den ruiter, des nachts onder de linde zijn mantel voor haar spreidend op het koele gras. Maar van wat volgde vernamen wij zelden. Heftig, zonder eenige bijzonderheid te sparen, wordt nu hier dat verdere leven der lichtzinnige meisjes ons voor oogen gebracht. Hare moeders verjagen haar; zij gaan zwerven en geven zich den eersten den besten. Wanhopig klinkt telkens het wilde refrein:

Dat heeft ghedaen
Ons kussen, ons lecken, ons boerden, ons gecken,
Ons drincken, ons clincken, ons roepen, ons winken.
Het cost ons so menighen traen.

Oud en leelijk worden zij; en dit Middeleeuwsche realisme-in-woorden is van even groote kracht als dat der 15d' en 16d'-eeuwsche schilderijen:

Die tanden grau, die lippen blau
Dan moeten wi coppelen draeyen.
. . . .
Die mammen zijn plat, als een scotel doec nat
Si hangen op onsen buyck.
. . . .
Hier toe so comen wi bloot
Vol seren, vol schellen, vol sweeren, vol bellen
Daer sterven wi inden noot.

Het slot is eene vermaning tot wie nog maagd zijn:

Princerskens fier, jent in bestier
Die noch zijn maechdekens reyne
Wacht u voor tvier, der liefden hier
Ende slaept noch vrij alleyne.

GEEN litteratuur-soort is echter zóó rijk aan smadelijke afbeeldingen van het vrouwelijk geslacht als die der boerden, welke dan ook meestal hare onkuischheid over den hekel halen. De eerste van Verwijs' *X Goede Boerden* herhaalt eene, reeds

[1]) *Antw. L.* CLXXI.
[2]) Vgl. ook de gesprekken van Trijn en An in den *Spaanschen Brab.* vs. 730 vv.

uit Boccaccio [1]) bekende, geschiedenis van den man, die zijne vrouw met haren minnaar betrapt; hij laat haar de echtgenoote van den bedrieger halen, en op de kist waarin deze zich ondertusschen verstopt heeft, geeft hij hem „cornes pour cornes." Ergerlijker bewijs van de buitensporige zinnelijkheid der vrouwen geeft de boerde *Van den cnape van Dordrecht*, [2]) die tegen loon den nacht bij vrouwen doorbracht, hetgeen der echtgenoote van den baljuw door haren man zelven ter oore kwam; zij liet den schavuit bij zich ontbieden, en als de man na de nachtwake des morgens tehuis komt, vindt hij den knaap bij zijne vrouw te bed en moet dan nog diens stilzwijgendheid met 20 pond afkoopen:

Wat si vort binnen der duere,
De baeliu ende sijn wijf, bedreven,
Des en hebbic niet bescreven....

Even zeer bedrogen wordt de waard, die, in de kleederen zijner vrouw gedost, des nachts door haar naar den boomgaard wordt gestuurd, waar de minnaar, volgens haar zeggen, zou wachten; deze, een trouwe gast van de herberg des mans, komt intusschen bij haar en gaat vervolgens den wachtenden echtgenoot, dien hij voorwendt voor de ontrouwe vrouw aan te zien en slechts ter proefneming hierheen te hebben ontboden, een flink pak slaag geven. De echtgenoot, vrouw en vriend aan zich getrouw wanend, doet nu alles met een pretje eindigen. [3])

Listig gelijk deze bedrieglijke echtgenoote toont zich ook de jonkvrouw, die door haren vader afgezonderd wordt gehouden „op een huys, dat hoghe muere hadde" [4]). Een jonkman, voor

[1]) *Decamerone* VIII, 8. — Zie ook de verzameling *Fabliaux* van Le Grand d'Aussy, III p. 266.

[2]) Verwijs, *X Goede Boerden*, n° II. — Deze vertelling is niet, naar wel vermoed werd (Ten Brink, *Gesch. der Ned. Letterk.* Amst. 1897, bl. 204) geheel oorspronkelijk. Men kan haar in hoofdzaak terugvinden in Montaiglon et Raynaud, *Recueil des Fabliaux* etc. T. I, n°. XXVIII: *Du foteor.*

[3]) Verwijs, *Van Vr. ende v. Minne*, n°. II. — Vgl. Boccaccio, *Decam.* VII, 7; *Fabliaux* T. I, n°. VIII, en *Der Minnen Loep van Dirc Potter*, uitg. d. P. Leendertz Wz. (Leiden 1845), B. II, vs. 3642—3772, waar met verandering van plaats en namen het verhaal ook voorkomt.

[4]) Uitg. in *Belg. Mus.* III (1839) bl. 108—114, maar vollediger in Verwijs' *Bloemlezing uit Middeln. dichters* III, bl. 23. De vertelling is van Pieter van Iersele en komt ook reeds voor bij Bocc. *Decam.* III, 3.

wien zij liefde voelde, weet zij echter tot zich te lokken, waarbij haar biechtvader, zonder 't te weten, voor bode speelt. Eerst draagt zij dezen op, den jongen man te verbieden zoo vaak langs haar huis te wandelen. Een volgenden keer moet hij een „gordel ende enen aelmoesnier" aan hem geven, die de gewenschte minnaar in haar venster zou hebben geworpen. Ondertusschen is deze de bedoeling gaan begrijpen; zoodat hij, als zij hem ten slotte door middel van den biechtvader heeft doen beduiden waar de ladder te vinden is die hem in hare kamer kan brengen, aan haar verlangen gevolg geeft en dan ook vriendelijk door haar ontvangen wordt.

Gelijk wij reeds zeiden, dergelijke verhalen zouden hier te lande zeker niet gelocaliseerd en met succes verspreid zijn, als de Hollandsche en Vlaamsche vrouwen allen zeer deugdzaam waren geweest. Behalve de reeds boven genoemde getuigen voor het tegendeel, hebben wij ook nog de vele spreuken en korte rijmpjes der 13de en 14de eeuw, vol schimp en wantrouwen jegens het vrouwelijk geslacht. Wel treurige ondervindingen moet de schrijver van het volgende rijmpje hebben opgedaan: [1])

Ghelijc een in den spieghel siet
Sijn aenscijn blicken, ende anders niet,
Dat nemic seker, op mijn lijf,
Also blict trouwe in menech wijf.

Te merkwaardig om hun inhoud, te kernachtig van vorm zijn deze korte versjes die ongetwijfeld jarenlange ervaring verbergen, om hier niet overgenomen te worden ter kenschetsing van de loopende meeningen over de vrouwen. Dit is zeker: er wordt meer kwaad dan goed van haar gezegd; schrijvers als Maerlant, die haar verdedigde, of zooals de dichter der *Disputacie tusschen den Sone en den Vadere* [2]) zijn zeldzaam; deze laatste, onbekende dichter doet den vader den wijn prijzen, den zoon de vrouwen, waarbij ten slotte gene in 't ongelijk komt, daar de zoon met een lofspraak op de H. Maagd eindigt:

[1]) *Belg. Mus.* I (1837) bl. 106.
[2]) *Belg. Mus.* V (1841) bl. 76. — Een dergelijke samenspraak is te vinden in de *Veelderh. Geneuchl. Dichten* etc. bl. 163—168: *Van den Mey ende vanden schoone Vrouwen*, een dialoog tusschen Meester en Klerck, waar ook ter eere van Maria de vrouwen geprezen worden.

Maria es met sterren ghecroent;
Al dat hemelsche heer daer mede verscoent;
Si es die alle doghet loent;
Wie haer dient en es niet ghehoent.

Maar meestal klinken er zeer bittere woorden tegen haar, gelijk in het volgende over hare ongestadigheid en onbetrouwbaarheid: [1])

Aen vrouwen en leghet gheen macht:
Die oghen wenen, therte lacht;
Al dat si in seven jaren mint,
Dats binnen derden daghe al wint.

of anders:

Dat vrouwe seghet
Daer ane leghet
Luttel cracht.
Dat si segghen heden
Es somwile leden
Eer middernacht.

en weer anders:

Twee ghesellen, die houden kijf
Om een onghestadich wijf:
Den welken dien si dan verkiest,
Dats die ghene die meest verliest.

Er is, bij alle bittere levens-ondervinding die vaak uit deze ongekunstelde rijmpjes spreekt, toch een zekere humor in dit soort van vrouwen-hekeling niet te miskennen. Het zijn de treffende vergelijkingen, de wonderlijke dingen die de onbekende rijmers bijeenvoegen om de ondeugden der vrouw voelbaar uit te drukken:

Die een peert heeft dat qualijc gheet,
Ende een wijf die achter uut sleet,
Ende op elken tee twee exteroghen,
Die man leeft selden sonder doghen.

En men verneme deze klachten, waarschijnlijk van een ouden man:

Twee dinghen sijn, die ic niet en ghere,
Een jonc wijf ende enen speerwere:
Men moeter dicke tsnachts om waken,
Ocht men verliesse met clenen saken.

[1]) *Belg. Mus.* I (1837) bl. 108, 116 en 111; 109, 112 en 113.

en:

Daer twee hanen sijn in een huus,
Ende een catte ende een muus,
Ende een oudtman ende een ionc wijf,
Dat huus steet selden sonder kijf.

Een spijtige minnaar roept het meisje toe:

Scone lief, ic hebbe u also lief
Als die heygher doet den valke;
Mi es te bat, als ic u sie,
Ocht ic die cramp hadde in mijn knie,
Ende mijn oghen al vol calke.

Al even ironisch drukt een bedrogen echtgenoot zich uit: [1])

Mijn uutvercoren cuccuc nest,
Want du mijns herten kerskorf best,
Blaesbalch in minen sinne,
Mijn herte es an u ghevest,
Als een clesse aen een becken hest,
Dat doe ic u bekinnen!

Over zulk een horendrager, die echter geen beter lot verdiende door zijn eigen ontrouw, zegt een ander rijmpje: [2])

VAN DEN BONTEN HOUDEVARE.

Ic hoorde segghen in een wile,
Maer ic hilt al over ghile,
Van een bonten houdevare.
Daer naer quam ic in een lant
Daer ic eenen meester vant,
Die mi seide trecht ende tware
Welc een recht bont houdevare ware:
Een man, die een scoon wijf heeft,
Ende by eer quader lodigghen leeft,
Ende men hem dan sijn wijf ontbruudt
Stille, of openbare, of overluut,
So dat ter kennissen comt, int clare:
Dats een recht bont houdevare.

IJdelheid der vrouwen.

Geen dezer spotliederen is aardiger dan de levendige satire tegen de ijdelheid der vrouwen. Wil ook heden ten dage niet iedere juffrouw graag „mevrouw" heeten? De tijden zijn nimmer anders geweest. Toen de juffrouwen van heden nog maar

[1]) *Belg. Mus.* I (1837) bl. 118.
[2]) *Belg. Mus.* III (1839) bl. 236.

„vrouw" werden genoemd, wilden zij „joncfrou" zijn. Zoo verhaalt ons de dichter: [1])

VAN DAT DIE LIEDE SIJN GHERNE GEHETEN JONCFROU.

Al dunct den lieden meest algader
Dat die werelt nu es quader
Dan si was wilen eer,
God danc! si es veredelt seer!
Want die wilen, in ouden dagen,
Vrouwen te heten plagen,
Heile, Griete, Lise oft Calle,
Heten nu joncfrou alle!
Al hadde haer moeder warmoes vercocht,
Oft liede gebeden ter brulocht,
Oft te like gebeden vrouwen,
Oft ael oft bier gebrouwen,
Natten geknocht oft huven,
Hoenre vercocht ende duven,
Si souden joncfrou willen sijn,
Op dat haer manne tapten wijn
Oft tot eneghen ambachte willen keren.
Daer ane leget een dropel eren!
Ic ontmoette ene vrouwe, in dese weke,
Die ic gruette vriendeleke,
Ic seide: „Vrouwe, God geve u goeden dach!"
Haddi gesien hoe si op mi sach
Ende den hals keerde, soe fier
Als ene hinne op enen pier!
Ende antworde mi een woert niet
Om dat icse joncfrou niet en hiet!
Dies, Dieus! wanen quam dese edelheit groet?
Edelheit geet om haer broet,
Want wie iet goeds can ghewinnen,
Wilt hem selven vore edel kinnen.
Goed, noch geboerte mede
En maken gheen edelhede.
Al ware een man een conincs kint,
Ware hi op edelen seden blint,
Hi en ware niet edel, des sijt ghewes
Ende wi edel van seden es,
Hi es recht van edelre connen,
Al hadden een dorper gewonnen.
Nieman ende hoert ter edelheden,
Hi en si edel van herten ende van seden.
Nieman en si fel, noch stuer;
Elc si sijns gebuers gebuer,

[1]) *Vaderl. Mus.* I (1855) bl. 77.

Want wi sijn alle sterfelijc,
Ende van vleesch ende van bloede gelijc;
Ende wi hebben allegader
In den hemel enen vader,
Ende op ertrike, als ghi hebdt vernomen,
Si wi alle van Adame comen.
Tfoerdeel es cleine, diet wel besiet.
Onse rechte erve en es hier niet;
Maer die ginder hemelrijc heeft,
Heeft hier als een coninc geleeft.

Al blijkt in de tweede helft de zedenmeester te spreken (met eene herinnering aan Maerlant's *Eersten Martijn*, waar hij den adeldom niet in geboorte en schatten ziet), toch leeft er door heel dit stukje een onverstoorbare humor, die zich verre stelt boven de ijdelheden der wereld.

Voortreffelijk ook is deze ijdelheid der vrouwen in beeld gebracht door *Der Vrouwen Pater Noster* [1]), dat ons hare gedachten openbaart, wanneer zij

. . . . . . gaen ter Kercken,
Om te hooren Godes wercken.

Zij beginnen met haar kapje recht te zetten en naar priesters en klerken te kijken; dan gaan zij haar Pater Noster lezen, dat bij elke drie woorden wordt afgebroken door overwegingen van zeer materieëlen aard. Zij benijden andere vrouwen hare schoone kleeding en beschimpen den man, omdat deze haar niet even weelderig uitdost; maar in stilte verkoopen zij gerst en haver van den zolder en verschaffen zich dan de gewenschte sieraden. Tot in bijzonderheden overdenkt de ijdele vrouw hare kleeding, tusschen „Panem nostrum quotidianum" en „da nobis hodie" door:

Dat ick hadde goede klederen aen
Soo mocht ick frisschelijk heenen gaen
Twee propere uyt-ghesneden schoen
Eenen breden timp aen mijn Caproen
Ende twee smalle Platijnen,
Soe soude ick noch veel frayer schijnen
Als ick dan noch hadde mee.
Da nobis hodie.

Indien zij dan met een fraaien krans ter dansplaats ging, zou

[1]) *Veelderh. Geneuchl. Dichten* etc. Leiden 1899; bl. 58—63.

zij allen jongen gezellen behagen. Hartelijk verlangt zij naar het eind van den Dienst, en zoo heeft de Priester het kruis niet geslagen, of zij vraagt:

Ghevader en weet ghy niet oft regent
Ick en hebbe geen ommekleedt.

Aldus, besluit de scherp-observeerende dichter, is de innigheid van haar gebed geweest:

Als zy dan comen uyt den Kerck gaen
Soo vangen zy alsulcken werck aen
Dat die man mach vresen alst vrou comt t'huys,
Want vrouwen Pater noster lesen is eens mans kruys.

Blijkbaar was hier sprake van eene welgestelde vrouw. Anders is het soort van vrouwen, welke ons *Het leven van Vrou Laudate met haer suster Verlega, ende oock van haer dienst-maecht Vrou vuyla* [1]) te zien geeft. Deze lijken meer op de vuilpoesen waarvan de apin Rukenau verhaalt (*Rein.* II, vs. 5150 vv.); hare ongekamde haren zitten vol ongedierte, zij dansen liever des nachts en slapen lang, dan dat zij zich wasschen; het zijn vrouwen van het slag 't welk later Bredero beschrijft in „Lijsje Kladdebels" [2])

Vuilheid der vrouwen.

.... selfs sucken klonterde-bockje datse ayeren klopt in heur pels,
En offer neus druypt, en ofse wat quijlbeckt deur 't gebabbel,
Se doet wel wat mier, alsment seggen mocht, sy werpt snottebellen te grabbel....

verwant aan 's ouden Brueghel's *Vrouw vuil sause*, die het eten in haar schort gereed maakt, en aan den viezen *Lippeloer* — op dezelfde prent — die zijn neus snuit boven de eieren in de pan. Dit is alreeds niet smakelijk; maar het Middelnederlandsch gedicht doet er niet voor onder. Met dezelfde wonderlijke verbeeldingskracht die een leugendicht schiep als: [3])

Een Kalverstaert en een Mosselmande
Toghen beyde te samen uyt den Lande,

worden ons hier eenige avonturen verhaald uit het leven van Vrou Laudate en Vrou Vuyle. De eerste is de verpersoonlijking

[1]) *Veelderh. Gen. D.* bl. 115—122.
[2]) *Sp. Brab.* vs. 1664—1667. — Zie over Brueghel: L. Maeterlinck, *Le genre satirique dans la Peinture flamande,* Gand 1903, Chap. XIII.
[3]) *Veelderh. Gen. D.* bl. 208.

der overdreven zuinigheid, welke vaak tot onsmakelijke maatregelen hare toevlucht neemt, en zich aldus de meesteresse der vuilheid betoont. Op ironischen toon wordt zij geprezen. Eens had zij haar warmoes midden in de asch laten vallen, bezemde toen alles maar bijeen, opdat er van het voedsel niets verloren zou gaan, en deed vervolgens alles in een zeef:

Ende goot daer toe water wt der Beken
Op dattet Warmoes te beter deur soude leken:
Och Laudate hoe properlijck wast ghedaen....

Haar gelaat was zoo vuil, als had zij haar leven lang kolen gemeten of niets anders gegeten dan turven. Maar vieze varkens worden niet vet, of, zooals de schrijver verzekert:

.... noyt varcken van vuylen-back en sterf;
tWelcken ons allen is een grooten troost.

Ten slotte geeft hij de meisjes o.a. dezen raad:

Sijn u Schotelen dan niet gewasschen,
Als ghij u Tafel sult gaen decken,
Soo laetse de katte een weynich lecken,
Het en steeckt soo nau niet wie daer comt teeren.
Vrou vuyle seyt doch, het mach wel passeeren.

Bijgeloof.

De naam „Laudate" schijnt de aanduiding te zijn geworden van alle vuile, schraperige, domme huisvrouwen, die elkander de zotste praatjes voor waarheid opdisschen en aan de onzinnigste voorspellingen en voorteekens geloof schenken. Althans, het referein *Van het Evangelie vanden Spinrocken* [1]) spreekt haar reeds terstond aldus aan:

Ov ghij Laudaten, aelwaerdighe Sottinnen,
Komt hoort hier verklaren u Spinrockens gedicht....

waarop een lange reeks van voorteekens met hunne gevolgen wordt opgenoemd:

Der Ravens krochen beduyd een groote Pest,
Als ghevogelt stil is, die weten daer wat of,
Dan salt noch dapper vriesen en koud sijn int lest.
. . . .
Dit zijn u spreeckwoorden ghy dantelorien klaer
Die den Bry dicwils te dick gaen brocken.
Maer 't is 't Evangelie vande Spinrocken.

[1]) *Veelderh. Gen. D.* bl. 212.

Deze laatste regel is de „stock", en tegen zulk bijgeloof is het gansche refereyn gericht. Uitnemend zijn de echte oude-wijven-voorteekens door den satirieken dichter uitgekozen; ook de sterrewichelaars spaart hij niet:

In dit Evangelium gaen hun neerstich verkloecken
De Astrologijns, ten dient niet verswegen,
Zeer scherpelic beschryvende de leughen-boecken,
Zeggende, de wint sal wayen wt de Noorderhoecken:
Dan stellen sy ooc perfect waer tweer is toe geneghen,
Als d'een van wint seyt, schrijft d'ander van regen:
Gelijc water en vier accorderen sy jent.

Nog verder gaat de dichter en spot zelfs met het te ver gedreven Heiligen-geloof, zich hierin een medestrijder toonende van Erasmus, die in het 18[de] zijner *Colloquia* dergelijk „waangeloof" hekelt:

Daer zijnder......
Die s. Barbara met vasten en vieren gaet bedincken,
Dan segghen sy (l. synder?) noch die met soete treken
Op zekere daghen twee oft drie kaersken schincken,
Zinte Erasmus, en die voor sijn beeld ontsteken,
En zeggen, van al 't Jaer en sal hy niet verdrincken
Die de Kersmis staende hoort en tkindeken gaet wiegen,
Een haestige dood en sal hem niet krincken,
Dat die dan rijck werden binnen luttel weken.
En die sinte Christoffel smorgens gaet sien
Zal dien dach niet sterven, tzy Klercken oft Leken,
Maer hy sal alle ongeluc wel ontvlien.
Dusdanighe beuselinghen die somtijds gheschien,
Maekt d'een d'ander wijs, al wilt qualick focken.
Maer 't is 't Evangelie vande Spinrocken.

Dit referein schijnt niet oorspronkelijk te wezen; uit het begin der 16[de] eeuw is een proza-volksboek over, naar Fransch proza vertaald en dezelfde stof behandelend. Reeds in 1518 wordt dit „boeck vanden spinrock" genoemd [1]), als een bron voor beuzelachtige oude-wijvenpraatjes, voor „wychelien, supersticien ende manieren van ongheloove". Klaarblijkelijk was eene dergelijke satire ook voor de Nederlandsche vrouwen niet overbodig.

Talloos zijn de, somtijds zeer schoone, Middeleeuwsche liederen, waarin de bijeenkomst van geliefden wordt bezongen; de samenkomst geschiedde echter zelden zonder gevaar voor verklapping **Nijd en laster.**

[1]) Zie Kalff, *Gesch. 16de eeuw* I, bl. 393 vv.

van de zijde van jaloersche minnaars, en de klachten over deze booze tongen [1]) zijn niet minder talrijk dan die over ontrouw, gelofte-breuk, geweldpleging enz. De boosheid van het gemoed des nijdigaards wordt beschreven in een gedicht over *Een edel-wijf ende een hoghe gheboren*: [2])

Als een nider vint den vont
Daer hi vrouwen scande met doet,
Soe wert vroe siere herten gront
Ende hem verblijdt sinen fellen moet.
Het dunct hem wesen herde goet;
Hi maket sinen gheselle cont.
Al were hi lam, in hande in voet,
Van vrouden wordi al ghesont!

Heftiger, en in schooner woorden, wordt tegen deze lieden te velde getrokken in het 14d'-eeuwsch gedicht *De ghelasen Sale*, [3]) waarin de onbekende dichter verhaalt, hoe hij op een schoonen Meidag, in een woud, aan den oever eener rivier, een glazen slot zag staan. Langs het water waren „ridderen, magheden, knechten, vrouwen, sonder ghetal":

Herten, hinden ende ander dieren
Liepen daer spelen in dat woud.
Die voghelkine songhen menigher tieren.
Ic sach daer vroude dusentfout.

Onder een boom, in de schaduw, stonden zes vrouwen, „sere rikelike met haren crone". Het waren *Trouwe*, in zwart gewaad; *Ere*, in gulden kleed; *Reinicheit*, in 't wit; *Ghestedicheit*, in 't blauw; *Venus*, in 't rood; *Vaste-Hoede*, in 't groen. Maar zij zien zich in 't nauw gebracht door „niders ende luustervincken", waarop zij heengaan, na het glazen slot vernield te hebben. Dan eindigt de dichter:

Bi exempel es dit ghesproken
Op alle die ghene die hem verstaen.
Der hove ende feesten es vele te broken,
Trouwe ende ere es sere vergaen.
En mach gheen hof met rechte staen,
Daer dese sesse vrouwen werden versteken
Ende die niders vore dwaen:
Daer speelt men scaex met losen treken.

[1]) *Antw. L.* III, XII, XV etc.; verg. ook de Sproke der *Borchgravinne van Vergi.*
[2]) *Vad. Mus.* I, bl. 78.
[3]) *Vad. Mus.* II (1858) bl. 157.

Minder voornaam uit zich de schrijver van een rijmpje:[1])

Ic woude dat alle clappers tonghen
Op enen roester waren ghebonden,
Telken alsi clappen wouden,
Als ic mijn lief spreken soude.

en gedachtig aan het Bijbelsche gezegde van den balk en den splinter toont zich de dichter in:[2])

Die meneghe dicwile op mi sprect.
Ane saghe hi wel wat hem ghebrect,
Of wat hem hier vormaels es ghesciet,
Hi sweghe bat ende sprake niet.

Huichelarij en verzwijgen.

De kwaadsprekers mogen gehekeld worden, ook de zwijgers krijgen het hunne te hooren, en wel zij, die zwijgen met booze bedoeling. Het voordeel dat deze huichelarij aanbrengt, werd reeds uitgemeten op enkele plaatsen in den *Reinaert* en in de samenspraak *Van Scalc ende Clerc.* Onder de rijmspreuken van *Der minnen guet*[3]) verkondigen er een paar, eveneens met ironische bedoeling, de goede zijde van het „helen". Vooral het tweede laat aan duidelijkheid niets te wenschen over:

Heel, heel, heel!
Wantet brenct duechden veel.
Die wiste wat duechd daer in laech,
Hi soude al helen dat hi saech.

en evenmin dit:

Wat ghi hoert ende wat ghi siet,
Swighet al styl ende segghet niet.
Ic heb verstaen in minen sin:
Swighen brenct veel rast in;
Hi behoeft dicken scild,
Die alle dinc verantworden wilt.

In een aardig exempel uit de 14de eeuw wordt ons deze les duidelijk gemaakt; de titel luidt:

Dits een exempel vrayen
Betekent bi III Papegayen.[4])

[1]) *Belg. Mus.* I (1837) bl. 109.
[2]) *Belg. Mus.* I, bl. 113.
[3]) Verwijs, *Van Vr. ende van Minne,* bl. 37 vv.; nos. 8, 17 en 41.
[4]) *Vad. Mus.* I (1855) bl. 47. — Dezelfde vermaning treft men ook aan in een rijmpje aldaar bl. 97:

Wildi wel met ghemake sijn,
Soe swijghet, siet ende hoert.

Eerst wordt ons verhaald hoe twee papegaaien verklappen hetgeen zij een clerc met hunne meesteres zien misdoen, waarvoor zij door de vrouw met den dood worden gestraft; en dan zegt het derde, verstandiger dier:

Horen, swighen, ende siende blint,
Dats dat nu die werelt mint;
Ende die leven wilt met ghemake,
Hore, endi si(l.sie), ende huede sine sprake.

Om de gunst der grooten moest gehuicheld worden, leerde reeds de *Scalc* in de bekende tweespraak. Zoo kwam men aan de macht, welke het geld aan zijn bezitter schenkt. Hiervan wisten reeds de Middeleeuwers de demonische werking. In een lang 13d'-eeuwsch gedicht *Van vele edele Parabelen ende wiser leren,* [1]) waarin tal van oude wijsgeeren, profeten en dichters wijze lessen uitdeelen, wordt ten slotte de raad gegeven, zich steeds van geld voorzien te houden. Als zoovele der reeds behandelde rijmpjes, zal menigeen ook dit nog wel eens op zijn eigen tijd toepasselijk oordeelen:

Het geld.

Alsoe lange, verstaet dese dinghen,
Alse ghi te gheven u beset,
Salmen u minnen, niet om u singhen,
Noch om u scoenheit, dat wet.
Wildi alle de liede dwinghen,
Soe hout u borse van gelde vet.
De vrouwen selen om u dringhen,
Der heren hebdi in u net.

En hoezeer deze dingen werden overwogen, bewijst ons *Ene disputacie tusschen enen Clerc ende sinen Meester* [2]). Dit tweetal spreekt over wat het verkieslijkst is op de wereld: het Geld of het Geluk. De clerc verkiest het geld, de meester het geluk, dat echter volgens den eerste „niet ene pere" waard is. Zij prijzen elk het verkozene; maar als de meester er ten slotte de Hel bij haalt, besluit toch de clerc:

[1]) *Vad. Mus.* II (1858) bl. 176.
[2]) *Vad. Mus.* II, bl. 166. — Dat de Duivel en het Geld met elkander in nauwe betrekking stonden, toont het oude volksverhaal van den monnik, die den Booze op een kast zag zitten, waarin het geld van een woekeraar werd bewaard. Toen de monnik vroeg: „Wat doet gij daar?" antwoordde de Duivel: „Ik heb het recht op mijn eigendom te zitten." (Wolf, *Niederländische Sagen,* Leipzig 1843; nº. 185.)

Meester, ic wijls u bliven mede.
Geluc ende gratie es alleen,
tGelt en es niet dan gierichede.
Boven tGeluc en es dinc negheen.

Niet alleen tegen grove zonden trok de satire te velde, zij richtte ook haren doordringenden blik op kleinere, onschuldige menschelijke eigenaardigheden, die in het dagelijksch leven zich telkens openbaarden. Moet het volgende rijmpje, overpeinzing van de nadeelen aan het leenen verbonden, niet van een wijsgeerig gezind man zijn, die met de kalmte, aan den humor verbonden, glimlacht om de wispelturigheden der menschen? [1])

Als mi vrient te lenen bidt,
Ontseggic hem, ic weet wel dit,
Hi heves in sijn herte toren;
Lenic hem dmine? ic hebbe verloren
Beide mijn goet ende minen vrient;
Nochtan soe en hebbicx niet verdient.
Men vinter van sessen ene
Die gherne ghelden dat si ontlenen.

Algemeene satire.

Eene satire die op allesbehalve vleiende wijze aan een ieder hare berispingen uitdeelt, is het reeds genoemde lied *Van dinghen die selden geschien.* [2]) Wonderlijk-bont is de reeks van zaken en menschen die hier worden opgenoemd:

Ghi sout mi selden ene goede stat toenen
Daer Inghelsche niet in en wonen.
. . . .
Coepliede die niemant bedrieghen.
. . . .
Scoene vrouwen sonder minnen,
Ende den barbier vroet van sinnen,
Den Maerte sonder vorst,
Den coc sonder dorst,
Den putier goedertiere,
Den nayere sonder moy maniere,
Den vlaminc sonder zweeren,
De smesse sonder niemaren,
Ende quade wive sonder scelden,
Dese dinghen vint men selden.
. . . .
Minne ende vier verborghen langhe,
Ende wijf goet bliven bi bedwanghe,

[1]) *Belg. Mus.* I (1837) bl. 136.
[2]) *Belg. Mus.* X (1846) bl. 118. Verg. Verdam in *Tijdschr.* XI, 298 en XII, 175 (varianten).

Oude liede sonder vrechede,
Jonghe kinder van sulker sede
Dat si gherne ter scholen gaen,
Dit vint men selden, sonder waen.
. . . .
Suver maeghde, gestade wive,
Vulmaecte kercke, nonnen rive,
Heleghe lombaerde, dieve onversaeght,
Inghelsche ghetrouwe, out wijf maeght,
Jonghe kinder milde, hasen tam,
Deze vant ic selden daer ic quam,
Ende dit sijn, als ic versta,
Raro contingentia.
Niet si en moghen wel gheschien;
Maer al te selden sijn si ghesien. [1])

Meestal echter blijft deze hekeling in het algemeen, zelden wordt zij persoonlijk of richt zij zich, tot caricatuur afdalend, tegen de uiterlijke eigenaardigheden en dwaasheden van groepen of individuen, gelijk in het laatste gedicht reeds eenigermate het geval was. Als een teeken dat men in de Middeleeuwen het eigen karakter van de bewoners der verschillende Nederlandsche streken wist te onderscheiden, zijn ons de volgende kernachtige rijmpjes overgebleven: [2])

Land-karakteristiek.

[1]) Geheel op dezelfde wijze is het rijmpje, voorkomend op bl. 2 van *Veelderh. Geneuchl. Dichten* etc.

Een Jaer marckt sonder dieven
Een schoone Vrouwe sonder soete lieven
Een groot vier sonder rooc
Een aerdich Vrouken sonder dier coop
Een schuyr vol Coorens sonder Muysen
Een out wijfs Pels sonder Luysen
Een quaet wijf sonder schelden
Dese seven vint men selden.

Verg. Verdam in *Tijdschr.* XI, 298.

[2]) *Belg. Mus.* II (1838) bl. 315. — Aan het maken dezer onderscheidingen is verwant het geven van karakteristieke scheldnamen. Zoo wordt vermeld *Belg. Mus.* V (1841) bl. 440 die van „Audenaerdsche kiekefreeters". (Vgl. hierover Wolf, *Niederl. Sagen*, nº. 120.) Men denke ook aan de bekende „Amersfoortsche keitrekkers"; de „Amsterdamsche koeketers" (*Oude Tijd* 1872, bl. 361). In Zuid-Limburg zijn ook allerlei spottende bijnamen voor de bewoners van verschillende plaatsen in omloop: de „Bokrijders" wonen te Herzogenrath, de „Garekiekers" te Gulpen, de „Lamackers" te Sittard, de „Vottekletschers" te Eygelshoven, enz. enz. — In de 14de eeuw hield men zich ook veel bezig met gelaat- en karakterstudie. Dergelijke werken zijn echter geheel wetenschappelijk bedoeld en zonder eenige satirieke strekking. Men zie Blommaert, *Oudvl. Ged.* II, bl. 60 en *Belg. Mus.* III, bl. 231 en X, bl. 285.

Een groen raepkin,
Een vuurt scaepkin,
Ende den rogghenen cant:
Dat zijn de pruesschaerts van Brabant.

Groote platteelen,
Lecker morseelen,
Ende vrough an de banck:
Dat zijn de drijnckebuucken van Hollant.

Langhe pijcken,
Slyckeghe dijcken,
Ende den taruwen cant:
Dat zijn de bottaerts van Zeelant.

Hooghe peerden
Blancke sweerden,
Rasch van der hant:
Dat sijn de snaphanen van Gheiderlant.

Scerp van rekenijnghe,
Rein van betalijnghe,
Ende scalk up den teerlijnc:
Dats den loosen lacken Vlamijnc.

ALDUS bezong in vertellingen en liederen de stem van het volk, de groote en machtige ongenoemde, de zonden en zotheden en eigenaardigheden uit eigen midden. Maar behalve deze onbekende menigte, deze onbestemde „men", liet ook eene persoonlijkheid zich hooren, trad ook een man, in andere kringen en eenigen tijd later dan Maerlant, Boendale en Jan de Weert levend, krachtig op tegen al wat hem in de samenleving van het eind der 14de en de eerste jaren der 15de eeuw verdorven en verderfelijk voorkwam. Het was Willem van Hildegaersberch, [1] dien de Hollandsche Grafelijkheidsrekeningen als „spreker" aanwijzen. Ook nog bij hem dezelfde klachten over de onbetrouwbaarheid der wereld, over het slechte leven der geestelijken, over de almacht van het geld. Wie eertijds weduwen en weezen moesten *beschermen*, kennen nu dit woord slechts zonder *m*, en spellen het *bescheren* (XI); niets is voordeeliger dan vleien: de vleier krijgt altijd van alles het beste (XXXIX):

Willem van Hildegaersberch.

Gheliken als die meerblade
Altoes boven sijn int rysen.

[1]) Zie Jonckbloet, *Gesch. der Middenned. Dichtkunst* III, bl. 388 vv.; Te Winkel, *Gesch.* bl. 482—497, en de uitgave van Hildegaersberch's *Gedichten* door Bisschop en Verwijs ('s Grav. 1870), naar welke de Romeinsche cijfers verwijzen.

Een oprecht leerling van Maerlant toont hij zich in zijn ernstig gedicht *Vander heiligher kercken* (LVIII). De hebzucht der geestelijken hekelt hij in de lustige boerde *Vanden paep die sijn baeck gestolen wert* (XXVI), daar hier de priester absolutie geeft voor een te beganen diefstal van een varken, wijl hemzelf de helft beloofd is; ongelukkig is het 's mans eigen varken dat de dief op 't oog had en stal. De teekening van den priester, nadat de biechtende knaap hem de helft beloofd had, is zeer karakteristiek:

.... als die knape sprac dat woert,
Doe louch die priester daer hi sat,
Ende seyde: „Vrient, beraet u bat,
Dese reden hebben mi wonder."

Minder onschuldig is de boerde *Vanden monick* (LXXXV), die verhaalt hoe „een heilich man, een predickaer" eene jonkvrouw verleidt. Om de gevolgen te verbergen, roept hij des Duivels hulp in, die hem beloofd wordt; in plaats echter van de onschuld des monniks te bewijzen, brengt de Booze den huichelaar in een zeer moeilijke positie. Merkwaardigerwijs geeft de dichter echter meer den vrouwen dan den mannen van dergelijke misstappen de schuld; en wat hij verder zegt is voor het zwakke geslacht al evenmin vleiend:

Want vintmen meyskijns slap ghegort,
Ende sijn hem dan die hielen cort,
By enen cleynen orisoen
Machmense opwert nighen doen....[1])

Heftig is zijn afkeer van geldschrapers en woekeraars (XLIII); hij roept „wapen over die Ghiericheit" (LXXIII) en schroomt niet zijne stem te verheffen tegen de veelhoofdigheid der Christelijke kerk (vs. 133—137):

Ghiericheit heeft veel te doen
Binnen Room ende tAvenioen
Onder thooft van onser wet,
Dat is mit paeusen soe beset,
Dat kerstenhede comt in dwael.

Maar vooral in zijn uitval tegen den *Woeckenaer* (LXXX) toont hij zijne kracht. God schiep de drie standen der wereld, aldus

[1]) Dit verhaal werd ook uitgeg. als nº. VI van Verwijs' *X Goede Boerden.*

zegt hij, „Papen, heren ende ghebuer", maar daarna maakte de Duivel den woekeraar, wiens lot dan ook is dat na zijn dood de hel voor hem open staat.

Meer spot en bitterheid dan toorn drong hem tot het schrijven zijner algemeene satire *Van mer* (XIX), waarin hij op ironischen toon alle standen der maatschappij prijst en dan telkens als refrein laat hooren:

Mer is woert dat luttel vroomt!

Eerst wordt de Paus geprezen, dan de lagere geestelijkheid:

.... abten ende rijcke monicken,
Prochypapen ende canonicken,
Die alle schinen gheestelijck;
Want daer en isser gheen soe rijck,
Sie en hadden liever meer dan min;
Doch si en gheren gheen ghewin
Vorder dan hem toe behoert.
Isser *Mer* niet in twoert,
Soe doele ic seker in mijn dichten.

Keizers en koningen; ridders, schouten en schepenen; boeren, kooplieden en zeelui, allen worden geprezen; maar ten slotte het meest de vrouwen (vs. 150—151):

Mer vrouwen gaen hem al te boven
Te prisen in gherechter doecht.

Zijn ironie blijkt wel duidelijk waar hij de stilzwijgendheid der vrouwen prijst (vs. 180—183):

Eer si onpunteliken spraken,
Si zweghen liever seven daghe:
Aldus en comter ghene plaghe,
Diemen witen mach den vrouwen.

Hare overdreven vroomheid die zich o.a. in verre bedevaarten uitte, hekelde de dichter in een kort verhaal *Dit is van Reyer die Vos* (IX), waar Reynaert zijne moei de wolvin tegenkomt, die op weg is naar Aken. De neef antwoordt zijne tante (vs. 32—41):

Soe dicke varet hindervaert,
Dat vrouwen veel after lande lopen:
Sy gaen om oflaet; mar sy vercopen
Dicwijl eer ende salicheit.
Moeye, dit en heb ic niet gheseit
By u, dat neme ic op mijn lijff!

Ic segghet by alrehande wijff,
Die lopen om die landen te scouwen,
Als poertersen ende ridders vrouwen,
Dorpmans wijff, beghinen, nonnen....

Bouden van der Lore.

In dien zelfden tijd werkte, waarschijnlijk te Gent, [1]) de spreker Bouden van der Lore. Weinig slechts is er van hem over, maar onder dat weinige zijn de duidelijkste bewijzen, dat ook hij niet schroomde zijne tijdgenooten in krasse woorden op de ongerechtigheden der eeuw te wijzen. In de fraaie sproke *Dit's Tijts Verlies* [2]) verhaalt de dichter hoe hij in eene kerk kwam en daar vele grafteekens zag:

Ic quam ghegaen al in ene kerke,
Daer ic vele scoender saerke
Sach ligghen, rijckelijc ghehouwen,
Daer onder heren ende vrouwen,
Hoghen meesters, ende prelaten,
Die welke haer rijkelijc ghesaten
Hadde ghelaten al te male,
Ende waren in ene doncker zale
Varen woenen van .VII. voeten.

Onder een schoone tombe lag *Tijtverlies*, die tot den eenzamen dichter begon te spreken van de zeden des tijds:

Die heileghe kercke es persemier,
Voercoep ende symonye;
't Hoet der heren es Reynaerdie....

Ook hij klaagt over de macht van 't geld:

Die penninc es der werelt here.

Onder de vrouwen is de schaamte verdwenen; zij kleeden zich zelfs als mannen:

Lettel scamen hem die vrouwen,
Die maeghde hebben bout ghelaet;
Bastardie varinghe gaet
Boven wettelike trouwe.

Als eene herinnering aan de verschrikkelijke doodsvoorstellingen, die in dezen tijd, en reeds vroeger, der bevolking van West-Europa een voortdurend „Memento mori" voor oogen brachten [3])

[1]) Te Winkel, *Gesch.* bl. 473.
[2]) Blommaert, *Oudvl. Ged.* II, bl. 109.
[3]) Zie beneden, hoofdstuk VII.

en ook hierin geen enkele der afkeerwekkendste bijzonderheden spaarden, klinken de woorden:

Mijn lijf dat was soe sere gheprijst,
Daer sijn nu die worme met ghespijst....

Tijdverlies zelf bejammert zijn verkwist leven, stelt het den luisterenden dichter tot afschrikkend voorbeeld en spoort hem aan, deze vermaningen onder het volk te brengen.

Levendiger is de geeseling der on-zeden in het gedicht *Achte Persone Wenschen*, [1]) dat vier paren beschrijft, gezeten aan een rijken maaltijd: een ridder en eene jonkvrouw, een clerc en eene non, een monnik met een begijntje, een priester met eene getrouwde vrouw:

Si droncken van den wine,
Vol vrouden was hem dlijf.

Nadat eerst de ridder en de jonkvrouw hunne wenschen hebben uitgesproken, die op zeer wereldsche vermaken gericht zijn, komen de verlangens over-en-weer van den clerc en de non, den monnik en de baghine, van den prochipape en de gehuwde vrouw. De clerc wil zijn studie laten varen en in het nonnetje vindt hij eene waardige gezellin:

Doen quicte metten oghen
Dat soete soete nonnekijn,
Ende sprac: „Bi Gode, den hoghen!
Ic wille den wiele mijn,

Ende mijn nonne-ghewant,
Ende cloester al te male,
In gloede ware verbrant...."

De monnik is wel het onbeschaamdst in zijne woorden:

„Ic wenschen om mijn ghevoech
Van spise ende van wine,
Ende aldertieren wiven,
Om ghelt ende om abijt,
Soe woudic altoes driven
Met hem mijn delijt.

Baden ende stoven
Altoes ende bancketteren,
Springhen, dansen, hoven,
Dobbelen, goet verteren."

[1]) Blommaert, *Oudvl. Ged.* II, bl. 111.

Het hebzuchtigst toont zich de priester, die slechts verlangt naar een vette keuken en volle schuren, groote offeranden en rijke vriendinnen. En de getrouwde vrouw verheelt niet den afkeer van haar wettigen man:

Ic woude die keytijf
Albecut, mijn man,

Ware onder die moude,
Soe nauwe daer hi mi wacht,
Dat ic gheender vroude
Te ghebruken en hebbe macht.

Liever verkeert zij met de priesters, die vriendelijker woorden geven en zachter zeden hebben.

Wellicht zal deze dialogische, steeds ietwat spottende en dus voor het volk meer bevattelijke vorm der satirieke woordkunst dichter bij het doel zijn gekomen, dan de meer wijsgeerige en profetische overwegingen eener ernstige, maar in de scherpte der woorden toch aan het satirieke nauw-verwante, hekeling als het vizioen van *Tijdverlies*.

Ook een ander dichter oordeelde het noodzakelijk, evenals vroeger reeds de schrijver van *Der Leken Spieghel*, tusschen zijn didactisch betoog af en toe eene boeiende vertelling in te

Dirc Potter.

vlechten. Dirc Potter van der Loo, die omstreeks 1412 te Rome zijn *Der Minnen Loep* schreef, heeft in dit gemoedelijk-erotisch dichtstuk verscheidene exempelen ingelascht, aan de meest verschillende werken ontleend, waaronder enkele, gevolgd naar bekende fabliaux, eene korte vermelding waard zijn. Wij wezen reeds op de boerde *Van eenre Vrouwe ende haer Schiltcnaep*, [1]) een geval van overspel verhalend, gelijk het te dien tijde waarschijnlijk wel vaak zal zijn voorgekomen. Een enkele maal slechts localiseert Potter de traditioneele boerden in zijn eigen land, n.l. in de geschiedenis *Van Roseboem ende zijn maghet*, [2]) het bekende geval, dat door Bredero in zijn *Klucht van den Molenaar* gedramatiseerd werd. Meestal echter laat Potter zijne exempelen in het buitenland spelen; daar trouwens het meerendeel der

[1]) Zie boven, bl. 67, noot 3.

[2]) *Der Minnen Loep*, bk. IV, vs. 1971—2032. — Zie ook Ten Brink, *Gesch. d. Ned. Lett.* bl. 210.

vertellingen aan Ovidius en het Oude Testament ontleend zijn, zou eene voortgezette localisatie vrij lastig zijn geworden. Van eenige scherpe satire, onmiddellijk tegen 's dichters eigen tijd gericht, is dan ook zoo goed als geen sprake; Potter's toon is niet fel en niet spottend, maar bezadigd onderrichtend, verschoonend humaan, wijs en bedachtzaam. Eigenaardig is wel, dat hij van de oude Rechters uit het Apocriefe verhaal van Suzanna „twee valsche papen" maakt (Bk. II, vs. 2495). De eenigen tegen wie hij, evenwel op vrij matten toon, rechtstreeks te velde trekt, zijn de „clappers" die hun mond voorbij praten (Bk. II, vs. 593—594):

Want men vint gheen soe boes venijn
Als rechte clappers tonghen sijn.

En op gelijke wijze toont hij zijne verachting — de traditioneele verontwaardiging onzer oude liederen voor verraderlijke tongen — jegens de „nyders", die niet tevreden zijn (Bk. I, vs. 1820—1821)

Ter tijt toe dat si een guet wijff
Hebben gheschent off guede man.

Echter klinkt in Potter's verwensching zelfs niets meer van het vuur en den toorn van Jacob van Maerlant (Bk. I, vs. 1834—1836):

Die duvel grijpse bijden hare
Ende vuerse mit hem inder hellen,
Alle die nyders mit horen ghesellen!

en (vs. 1848—1852):

Voer wolff ende vos moeti u wachten.
Die wolf, dat is die nyder fel:
Die vos, dat is die clapper snel.
Ende scuwet alle die ghene die roemen.
God moetse alle drie verdoemen

Een enkele maal vergeet hij zijne klassieke verhalen en tamme betoogen, en geeft in weinig woorden een Hollandsch volkstooneeltje. In 't algemeen sprekend van de mannen die ter herberg gaan, gevolgd door de vrouwen, teekent hij plotseling een geval in 't bijzonder (Bk. IV, vs. 943—948):

Is dan die man bij wijlen verbuyst,
Soe neemt Ermegaert haer vuyst
Ende leytse hem in beyde sijn oghen.

So seit Claes: „Dit moet ic doghen,
Dit wijff en schaemt haer niet een twinck."
Is dit niet wail een eerlic dinck?

Maar dit alles blijft toch slechts gemoedelijke didactiek, wanneer men denkt aan den hartstochtelijken toorn van Maerlant's zangen of den diep-treffenden humor van den onvergelijkelijken *Reinaert*. Een klank van heftige verontwaardiging zal weder door de Nederlandsche taal klinken, de meestal onbewuste satire van liederen en boerden zal eerst weder tot bewustheid komen en opzettelijk-bedoeld worden in de liederen van Anthoonis de Roovere en enkele andere, wel niet sobere, maar vol vaste overtuiging dichtende Rederijkers, — en, op de grens van den nieuweren tijd, in de strijdlustige refereinen der moedige dichteres die onze Middeleeuwsche litteratuur afsluit: Anna Bijns.

† † † † †
† † †
†

V.

DE SATIRE IN HET DRAMA EN DE FEESTEN.

De Middeleeuwsche boerden, sproken en liederen geven ons reeds een goed denkbeeld van de leefwijze des volks in die tijden; maar vollediger nog kan onze voorstelling worden, indien wij dergelijke tafereelen als ons door de verhalende dichters beschreven werden, in dramatischen vorm levendiger voor oogen zien gebracht. Het waren de beelden van ons volksleven, voor dat volk zelf vertoond ter vermaking, maar wellicht tevens tot afschrikwekkende leering. Onnoozele en suffende mannen vooral zullen wakker geschud zijn bij het zien dier talrijke sukkels, die door vrouw en priester op de meest in 't oog vallende wijze bedot en bespot werden. De verhouding toch van man en vrouw is het onderwerp dat blijkbaar de grootste aantrekkelijkheid voor het publiek had, eene verhouding die in deze kluchtspelen steeds allertreurigst was; — trouwens een goed en gelukkig huwelijk van tevreden echtgenooten zou geen stof voor eene klucht hebben gegeven.

Verhouding van man en vrouw. *Sotterniën.*

Het meerendeel der ons overgeleverde *sotterniën* vertoonde den Middeleeuwschen toeschouwers, na het genieten van een *abel spel*, zulk een huiselijk tafereel van twist en liederlijk bedrog, dat, aldus onomsluierd aan de kaak gesteld, de scherpste satire was tegen deze dierlijke toestanden, waar de domheid des volks wel een der eerste oorzaken van bleek. Gewoonlijk zit de man onder de plak en speelt de vrouw vrij haar spel met den pastoor of een ander minnaar. De onnoozele *Lippijn* [1]) moet potten en

[1]) Moltzer, *De Middelnederl. Dramatische Poezie* (Gron. 1875), bl. 60—74; in den nog niet geheel verschenen 2en druk, bezorgd door Dr. P. Leendertz Jr., bl. 31—37. — Zie een dergelijk tafereel boven, bl. 65.

pannen schuren en water-en-vuur halen, altemaal voor het feestje dat „sijn wijf" met „haer lief" zal gaan aanleggen. Door een opening in muur of deur ziet de „cocu" hetgeen er voorvalt en deelt dit in duidelijke woorden aan het publiek mede. Zijne petemoei stelt hem gerust en beweert dat een „alfsghedrochte" hem misleid heeft. Wanneer zij dan samen aan Lippijn's woning komen, is de vrouw weer alleen en stelt zich woedend aan over zijne verdenking. Nederig zegt de bedrogene (vs. 176—177):

Ey minnekijn, ic ben diet beteren sal,
Hebbic iet messeit ofte mesdaen....

maar krijgt ten slotte van de feeks nog een pak slaag. Dat de schrijver wel eene leerende bedoeling had, is af te leiden uit een korten epiloog, waar wij o.a. lezen:

Wet dat menech boerden ghescien,
Daer dusdaneghe mere niet af en gaet.

Eene dergelijke verhouding toont de *Buskenblaser*, [1]) waar een oude man de gunst zijner vrouw tracht te herwinnen door eene verjongingskuur. Een bedrieger geeft hem, tegen goede betaling, een tooverpoeder in een busje; hij moet hierin hard blazen en zijn uiterlijk zal tien jaar jonger worden. Wanneer hij echter thuis komt, blijkt hij vol te zitten met een zwart stof, dat hem nog leelijker maakt dan hij al is, hetgeen zijne vrouw in klachten en verwenschingen doet uitvaren (vs. 156—159):

Ic woude ic tgheelt hadde van mijnder coe,
Dat ghi dus wel hebt bestaet,
Ende ghi in enen scijtputte haet gebaet,
Vul ondier keitijf!

Zoovele leelijke woorden kan de sukkel niet verdragen en hij voegt haar op zijne beurt toe (vs. 176—179):

Keren, in leeds duvels name,
Aldus vele en seidicker niet toe,
Doen ghi tgheelt van onser goeder blaren coe
Verseerdet ane broeder lollaert.

en geeft eene soortgelijke beschrijving als zijn lotgenoot Lippijn van hetgeen hij gezien had, wat het stukje met een scheldpartij doet eindigen.

[1]) Moltzer, bl. 126—137; Leendertz, bl. 70—77.

Even ongelukkig is de man uit de *cluyte van Nu noch*, die steeds door zijne vrouw wordt afgeranseld, of de Jan uit de sotternie *Drie daghe here.* [1]) Zelf verhaalt deze laatste aan een buurman, hoe zijne vrouw hem 's avonds uit de herberg haalt (vs. 91—93):

Ende dan en steet mi niet tonberne,
Ic en moet met scoppe ende met scerne
Met hare hasteleec thuuswert gaen.

Als dit vrouwspersoon zelve echter wat te drinken kan krijgen (vs. 100—104),

Dan hout si niet op, al soudse borsten,
Sine heeft den croes al uutghelect;
Ende als haer anden croes ghebrect,
Dan setsi den pot an haren mont;
Soe en hout si niet op, sine siet den gront.

Hij weet zijne vrouw, gebruik makend van hare bekende ijdelheid en hebzucht, tegen belofte van een „pels" of „roc" te bewegen hem drie dagen meester te laten in huis. Eén dag gebeurt dit dan ook, en de vrouw moet den man bedienen. Hoe alles afloopt, meldt het fragment niet. Genoeg echter, om ons den toestand van dit drinkend en met den dag levend gespan duidelijk voor oogen te stellen.

Het lot van *Rubben* en dat van Werrenbracht uit de *Cluyte van Playerwater* [2]) doet weer aan den horendrager Lippijn denken. Tegelijk met de onnoozelheid des mans, wordt steeds de liederlijke wulpschheid der vrouw aan de kaak gesteld. Rubben's vrouw schenkt hem reeds drie maanden na het huwelijk een kind, maar zijne schoonmoeder weet hem te beduiden dat er wel degelijk negen maanden verloopen zijn, als hij de drie maanden nachten en de drie van den verlovingstijd er maar bij telt. De schoonvader wordt er bijgehaald, maar deze blijkt ook al een versufte sukkel te zijn — of het ging met huwelijken al zeer wonderlijk toe onder die lieden, — want de vrouw moet hem nog vragen (vs. 87—88):

Nu segt, goede Goeswijn,
En ghedinct u niet, dat ons dochter hude?

[1]) Moltzer, bl. 291—311, en bl. 190—209; Leendertz, bl. 198—212, en bl. 119—131.
[2]) Moltzer, bl. 242—255, en bl. 257—284; Leendertz, bl. 152—159, en bl. 160—180.

De bijzonderheden die schoonzoon en -vader vervolgens openbaren omtrent den nacht na het huwelijk pleiten al evenmin voor de kuischheid dezer vrouwspersonen. Onbeschaamd staat het wijf den armen Rubben voor den mal te houden (vs. 177—180):

Ghine doerfft nemmermeer peinsen,
Mijn dochter en was maecht te voren
Vijf jaer na dat si was gheboren:
Dat deric wel ten heileghen sweren.

Eene vechtpartij van de oude lui besluit deze sotternie, die in haar geheel een scherpe hekeling is van de losse zeden der vrouwen voor haar huwelijk.

♣ De *cluyte van Playerwater* brengt een priester in het spel. De man, Werrenbracht, is uitgestuurd om een wonderwater voor zijne vrouw te halen, die intusschen den „pape" bij zich te gast heeft. Werrenbracht is evenwel in de korf van een hoenderkoopman, die hem welgezind is en het bedrog der vrouw doorziet, weer in huis binnengesmokkeld, waar hij zijne vrouw en den priester bij den welvoorzienen disch betrapt. [1])

Tafelspelen ♣ Ook de tafelspelen, die meestal uit dialogen bestaande kluchten, geven van het leven veler middeleeuwsche echtgenooten een dergelijk beeld, met nog scherper trekken, wellicht met nog meer bewust-hekelende bedoeling. Een wijf als de schoonmoeder van Werrenbracht is de Moeder uit de klucht *Moorkensvel, van de quade Wijven,* [2]) die eerst op schaamtelooze wijze van hare begeerte naar een jongen man blijk geeft, en dan hare dochter Geesken eene gedragslijn tegenover den echtgenoot voorschrijft:

Verbiet hy u wat in eenigher manier
Dat sult ghy doen driemaal oft vier.

Geesken brengt dezen raad terstond in praktijk en toont zich zeer ondankbaar jegens den man, die haar voor haar kermis allerlei nuttige zaken meebrengt, als een spinrokken en een waschtobbe; hare onvriendelijkheid is natuurlijk aanleiding tot hevige ruzie, waarbij Geesken zegt:

[1]) Een dergelijk geval vindt men in een lied „van een Jonge Vrouw, die een out Man getrout had", vermeld en geciteerd door Kalff, *Het Lied in de Middeleeuwen*, bl. 421.
[2]) *Veeld. Gen. D.* etc. bl. 21—39.

Ick soude u ooghen in u handt geven,
Ende daer toe verworghen als een hoen.

'sMans vriend Reynken doet hem echter een goed middel aan de hand om deze feeks te temmen; hij moet twee roeden, een paardenvel en een touw nemen:

Bindt haer handen en voeten te samen,
Ende treckt al haer clederen uyt sonder schamen,
Slaet haer dan soo langhe als de Roeden dueren,
Bindtse los als zy bloet achter en vueren,
Trect heur dan de paerts-huyt aen, maer soutse eerst wel
Laetse dan alsoo ligghen int Paerts-vel.

Deze voorganger van Shakspere's Petrucio volgt den raad met goeden uitslag op; de huid was van Reynke's paard „Moorken". Geesken is geheel onderworpen, en de man belooft haar:

Wanneer ghy meer wederspannich zijt en fel
Soo moet ghy weder in Moorkens-vel,
Daer bereydt u nae alsoo ghy wilt.

Ten slotte moet de booze schoonmoeder van hare dochter zelve de gansche toedracht vernemen, terwijl de dichter zegt:

Ic rade u ghy jonge vrouwen, in mijn besluyt
Wilt niet altijt volghen uw's moeders raet
Op dattet met u ooc niet verkeert en gaet,
In plaets dat ghy den Broec soudt draghen
Datmen u dan met Moorkens-vel sou plagen
Dus laet u man Wambays en de broec aen
Oft men soud u zien in Moorkens-vel gaen.

Een geheel andere raad dan die waarmede het *Tafel-speelken van een droncken man ende zijn wijf* [1]) eindigt:

Ghy Mannen fijn soo ghy wilt zijn
  In rust en vrede,
Soo geeft u wijf de broeck aent lijf
  En t' wambeys meede.

en ook geheel in tegenspraak met het nog al vinnige schimpdichtje, waarmede deze merkwaardige verzameling oude tafelspelen en vermakelijke gedichten aanvangt:

Katten, Honden, Leeuwen ende Semmen
Al sulcke Dieren machmen wel temmen:

[1]) *Veeld. Gen. D.* bl. 3—15.

Maer men vint gheen soo wijsen man
Die een quaet wijf ghetemmen kan,
Ten baet al niet slaen, schelden noch kijven,
Is zy quaet zy mach quaet blijven.

IJdelheid der vrouwen.

☙ Hetzelfde bundeltje geeft in een genoeglijke samenspraak tusschen Claes en Jan [1]) eene merkwaardige beschrijving van de mode dier dagen. Claes, die telkens de vragen stelt, wilde weten wie er zoo al „sotten ende sottinnen" zijn, waarop Jan antwoordt, eerst de fatten zijns tijds teekenend:

Claes daer sal ick u wonder of schrijven,
Ziet wat dese sotten bedrijven,
Zy laten haer bocxsen aen kleyne riemen snijden
Ende laten bederven soo costelijcken laken
Daer zy soo grooten geldt af geven van maken,
Zy en connen de gec oock niet binnen houwen,
Zy dragen dan quispels aen haer halsen en mouwen
En latense over haer schouderen blincken,
Hing daer een belleken aen het soude wel clincken,
En dese meyskens en machmen niet vergheeten
Zy draghen keurssen met langhe slepen
Een klierken om haer hals proper en net
Ende haer doecxken int vierkant geset,
Zy en vraghen nae vrinden noch na maghen,
Zy doent om haer vrijer te behaghen,
Zy en kunnen ooc de gec niet binnen houwen,
Want sy draghen wel Fluweele mouwen
Ende oock goet laken van Damast,
Maer t'hemde is wel met seven knoopen vast,
Noch draghense om haer vryers te behaghen
Halsdoecxkens met goude kraghen,
Met een borst lapken seer ient bereydt
Ende haer hayrken op 't spaensch gheleydt,
Met twee pantoffelen met langhe tuyten
Om dat zy wat zouden uyt muyten,
Voorwaer Claes alhier gheseyt,
Het dunct my te zijn groote sotheyt.

Cornelis Everaert.

☙ Als schrijver van kluchten over vrouwen werd vooral Cornelis Everaert bekend, die in het eerste kwart der 16de eeuw te Brugge werkzaam was. Ook hij spaart noch vrouwen, noch kerkelijke personen. In zijn *Esbatement van Stout ende Onbescaemt* [2])

[1]) Ald. bl. 195—199.
[2]) *Spelen van Cornelis Everaert*, uitgeg. door Dr. J. W. Muller en Dr. L. Scharpé. Leiden 1898—1900; bl. 169—179.

is het wel niet een priester, maar dan toch een „Coster" die met „tWijf" zit te schransen, waarbij zij door twee speellieden „Onbescaemt" en „Stout" worden bespied, die zich in de schuur, waar het overspelig tweetal feest viert, hadden verscholen. Stout wil deze „bruloft" opvroolijken met zijn doedelzak en Onbescaemt met zijn trommel. Als zij plotseling beginnen, verschrikt het paar hevig en gaat de koster aan den haal, met achterlating van zijn gordel en overkleed, waarna de beide boeven zich aan het maal te goed doen en van de vrouw nog geld eischen bovendien. — Hoewel aardig van inkleeding, schijnt het gegeven toch niet oorspronkelijk te zijn, daar de geschiedenis in hoofdtrekken is terug te vinden in het lied, dat wij boven, bl. 56, vermeldden.

Even weinig trouw blijkt de vrouw uit het *Esbatement van den Visscher,* [1]) die haren man, terwijl zij tijdens een hevigen storm in levensgevaar verkeeren en elkaar de biecht willen gaan afnemen, bekent dat van haar drie zonen alleen de oudste van hem afkomstig is; de beide anderen zijn van haren knecht en van haren kapelaan. Tot haar grooten spijt hoort zij niet de biecht van den man, daar de storm dan juist bedaard is. Thuis gekomen scheldt de visscher zijn tweeden zoon voor „hoerekynt" en den derden voor „paepenwicht". Listig echter weet de vrouw hem wijs te maken, dat deze kinderen toch ook van hem zijn. Was haar man, die op zee het zware werk deed, niet haar knecht; was hij, toen zij bij hem ter biecht ging, niet haar kapelaan? — Hier tegen kan de man niet op, zoodat hij dan ook de wijste partij kiest en alles in vrede laat eindigen.

Het omgekeerde van de geschiedenis van *Moorkensvel* toonde Everaert in zijn *Spel vander Nichte* [2]), waar een heerschzuchtig man door zijne vrouw, op raad eener nicht, met geweld tot betere behandeling genoodzaakt wordt.

De oorzaak der huiselijke ongenoegens blijkt, volgens de stukken van dezen Brugschen rederijker, meestal te liggen in de koelheid des mans en de al te groote begeerte der vrouw. Dit komt vooral uit in de esbatementen *Van tWesen* en *Vander*

[1]) *Spelen* enz. bl. 319—326.
Spelen enz. bl. 533—542.

Vigelie. [1]) „tWyf" in het eerste dezer spelen was over 't algemeen nog al vriendelijk, maar, zooals de man zegt (vs. 12—14):

> Alse kyndt draecht, es huer wesen zo fel ziet.
> Jnt roupen int spreken, es huer ghesech quaet.
> Al datter jnt huus es, lichte jn hueren wech staet....

waarom hij besluit alle aanleiding hiertoe te vermijden, tot groot verdriet der vrouw. De oneenigheid wordt eindelijk bijgelegd door den pape, die zich hier betamelijker gedraagt dan in de meeste kluchten het geval is.

Even ontevreden over haren man betoont zich de vrouw uit het tweede der genoemde esbatementen. Tevergeefs poogt zij hem over te halen tot „Venus labuer"; hij antwoordt (vs. 32—35):

> Wyfveken ghy moet thameer derven vleesch
> Want voor my eist een avendt van abstinencie.
> Dus moet ghy nemen nu de paciencie
> Van hu begheerte scoon blomme ghepresen.

Den volgenden morgen stuurt de vrouw den „Cnape", die wil komen werken, weg, onder voorwendsel dat het „mestdach" is, want den vorigen avond heeft zij „vigelie" moeten houden. De knecht wist daar niets van, maar tWyf verzekert (vs. 170—171):

> Ic moeste nochtan ghisteravent vasten
> Ende vleesch derven tjeghens mynen danck.

De knecht krijgt echter zijn geld en gaat den feestdag in de herberg vieren. Eindelijk verschijnt de man en verneemt de poets die hem zijne vrouw gebakken heeft: de winkel gesloten, de knecht met zijn loon weg, zoodat de „siege" die hij „up de verbuerte van thien scellynghen" had moeten afmaken, niet gereed kan komen. Hij besluit dan ook (vs. 314—315):

> Die pays wil houden, jc zoudt hem raden
> Vulcomme van zynen wyfve de wille.

Bijgeloof. Reeds spraken wij in het vorige hoofdstuk, naar aanleiding van het refereyn *Van het Evangelie vanden Spinrocken*, over het sterk verspreide bijgeloof. Ook in de veel oudere, en voor zoover wij weten oorspronkelijke sotternie *Van de Hexe* [2]) vinden

[1]) *Spelen* enz. bl. 37—50; en bl. 77—86.
[2]) Moltzer, *Mnl. Dram. Poezie*, bl. 183—189; Leendertz, bl. 115—118.

wij de bekrompenheid der Middeleeuwsche vrouwen gehekeld, maar dan ook niet met zulk eene in 't oog vallende bedoeling. Machtelt en Luutgaert klagen over de slechte zeden; want, gelijk de eerste zegt (vs. 17—19):

Want wat ic pine nacht ende dach,
Te ghenen profite ic comen en mach:
Het doet emmer toverie.

Luutgaert's koe geeft geen melk meer; maar zij heeft vermoeden op iemand (vs. 30—35):

Want ghisteren daer ic quam allene
Op ene vierweechstede, buten weghe
Vandic sittene ene oude teve
Ende hadde botere voor haer staende;
Ic wane dat si den duvel maende,
Die daer die botere comen dede.

Volgens Machtelt was die boter haar ontstolen; zij kent de booze vrouw wel; het is de oude Juliane (vs. 55—60),

Die ghinder woent op den hoec.
Si heeft een toveren boec,
Daer si met te toveren pleghet.
Hets jammer, dat si niet en leghet
In enen put onder die galghe
Vaste ghedolven metten balghe!

Zij besluiten nu bij Juliane „een pot biers" te gaan drinken en haar tegelijkertijd uit te hooren, of zij al dan niet door hare tooverkunst de beide vrouwen aan rijkdom kan helpen. De oude, die niet vermoedt wat haar bedreigt, belooft hare kunst te beproeven, en, hierin het bewijs ziende dat Juliane een heks is, slaan Machtelt en Luutgaert er op los. Met deze vechtpartij breekt dit welsprekend beeld van het oude bijgeloof plotseling af.

Lichtgeloovig toonde zich het volk, waar het gehoor gaf aan de kwakzalvers, die met hun poeders, kruiden en drankjes de zotste kwalen konden genezen. Een goed denkbeeld van zulk een wonderdokter geeft Everaert's *Esbatement van den Dryakelprouver* [1]), die zoo zeer opsnijdt over de kracht zijner medicijnen, **Kwakzalverij.**

[1]) *Spelen* etc. bl. 199—208. — Een dergelijk type als deze Dryakelprouver is Meester Kackadoris uit het naar hem genoemde tafelspel. Het is in fragmenten afgedrukt door Van Vloten, *Het Nederlandsche Kluchtspel*, Haarlem 1854, bl. 49—55; men zie ook Kalff, *Gesch. der Ned. Letterk. in de 16de eeuw* II, bl. 73—74. — De oude Pieter Brueghel bespotte de kwakzalvers in zijne teekening der *Heks van Maldeghem* (zie Maeterlinck, *Le genre satirique* etc. Chap. XIII.)

dat de naar hem luisterende knecht hem telkens met eene ongeloovige opmerking in de rede valt, in dezen trant (vs. 126—129):

Tjan dat cruut en comt jn mynen buuc niet.
Sulcke medecyne sallic wel derven.
Eylachen jc zoude waenen sterven
Moestic nemen al sulcke recepten.

Maar eene zekere bewondering voor 's mans welbespraaktheid ontbreekt toch niet (vs. 158—159):

Ic en hoorde dier ghelycke noynt lesen noch zynghen.
Hy liecht dat hy selve es waenende waers.

Bedelmonniken.

Van de vrouwen en hare lichtgeloovigheid tot de monniken is geen groote stap, gelijk wij reeds meermalen zagen. De eenige sotternie waarin een monnik optreedt, geeft ons van deze lieden geen betere voorstelling dan de boerden deden. Het is die der *Truwanten* [1]), beginnend met een twist tusschen eene vrouw en haar dienstmeid, waarna deze vertrekt en haar troost gaat zoeken bij broeder Everaert [2]), die haar terstond hartelijk verwelkomt (vs. 138—143):

Ay minneken, sijt groet willecome,
Nu willic van mire clusen scheiden.
Achter lande salic u leiden
Ghelijc of ghi waert suster Lute.
Ic can soe menegerande clute,
Dies al die liede niet en weten.

Zij begrijpt den vromen broeder eerst niet, maar laat zich toch al spoedig overhalen met hem de wijde wereld in te gaan. Broeder Everaert weet wel dat er meer zoo zijn als hij (vs. 171—173 en 177—181):

Want wi hebben vele ghesellen
Beide in clusen ende in sellen,
Die de werelt quantsijs begheven;
. . . .
Maer swesters, baghinen, lollaerde,
Si sijn alsoe loei van aerde,
Datse qualijc pinen moghen,
Maer si drinken wel grote toghen,
Als sire connen ane gheraken.

[1]) Moltzer, bl. 210—215; Leendertz, bl. 132—134.
[2]) Als patroon der „Aernouts broederen" wordt „Sinte Everard" genoemd op bl. 109 der *Veeld. Gen. D.*

Ten slotte verschijnt de duivel, die voorspelt deze „truwanten" in zijn ketel te zullen doen springen.

Geestig wordt de inhaligheid der kloosterlingen gehekeld in de Uilenspiegelachtige geschiedenis van *Jan Splinters Testament* [1]). Deze Jan was rentmeester geweest te Delft en te Schiedam in twee „Suster-huysen", waar hij eerlijk had gediend, maar ondertusschen slecht gezorgd voor den ouden dag; zoodat men hem, toen hij een welverdiende rust wilde gaan genieten, van den een naar den ander verwees:

Maer waer hy quam, hy was onweert,
Wie out is ende arm van goede,
Waer hy coemt men wort hem moede,
Hoe heyligher Klooster, hoe beter ghepresen,
Brengt ghy wat ghy sult willecoom wesen,
Maer en hebt ghy niet, als ghy hier hoort,
Elck sal u wijsen totten anderen voort.
Ghelijk als dese twee Kloosters deden.

Jan Splinter echter was slim en bedacht een list; hij reisde naar Antwerpen „om een coopmanschap te doen", schafte zich daar een koffer aan met drie sloten en wisselde de rest van zijn geld tegen „Leg-penninghen" in. Toen trok hij weer naar Schiedam in 't klooster, waar men hem van ter zijde aanzag en half verschaald bier te drinken gaf. 's Avonds echter zeide hij:

.... O Suster luyt, ende Suster Griet
Een groote keerse brenght en laet het niet,
Ick hebbe wat van Antwerpen ghebracht
Dat moet ick over rekenen desen nacht,
Zy brochten een keerse, die was niet kleyn
Ende sloten de camer toe, hy bleef alleyn,
Als doen heeft hy zijn Coffer ontsloten
Ende die penninghen op die Tafel gheschoten,
Hy ging daer legghen tellen, ende sammelen
Alle deese penninghen verklincken, ende verrammelen.

Hardop telde hij enorme sommen en zag ondertusschen eene zuster door een reetje gluren. Den volgenden morgen wilde de Mater, die van dezen „costelijcke schat" gehoord had, hem niet naar zijn geboortestad Delft laten vertrekken. Hij ging echter toch, gaf den koffer aan de Mater ter bewaring, maar behield zelf de sleutels:

[1]) *Veeld. Gen. D.* bl. 199—208.

Als die Pater, ende Mater, tot Delft vernamen
Vande Susters die van Schiedam quamen,
Dat hy daer sulcken schat hadde ghelaten,
Men dede hem vrientschap boven maten,
Ende begonsten teghen malcanderen te kijven,
By wien dat Jan Splinter soude blijven.

Hij werd daar dan ook tot zijn dood toe kostelijk verzorgd. Bij het maken van zijn testament waren tegenwoordig een voornaam „Notarius" en twee Delftsche paters; met groote eerbewijzen werd hij begraven, en, ter voorkoming van twist, moest de Provisoor uit Den Haag bij de opening der kist tegenwoordig zijn:

Alsmen nu dat Coffer dede open
Soo waren sy alle in ydeler hopen,
Want sy snackten nae 't geldt, ende goet
Ghelijck de visch nae 't water doet.

Maar toen zij een der buidels op tafel uitstortten, nam de Provisoor enkele penningen in de hand:

Ende sprac: deze guldens zijn van goude root
Men coopter wel hondert om drie groot.
Elck seghende hem selven met een kruys
In Hollandt en was noyt volck alsoo confuys,
Jae die soo vol waren met schalcker list
Sy saten recht oft hen een Merrie hadde bepist.

Een slot dat sterk herinnert aan de welbekende scène bij Uilenspiegel's nalatenschap.

Gulzigheid. ❧ Wel zijn de Middeleeuwen groot door vrome kunstwerken en diepe zelfbeschouwing; maar naast deze uitingen van een innig geestelijk leven toonen zij talloozen verzonken in de meest materiëele begeerten. Wij zagen reeds hoe de hoovaardij der edelen gegeeseld werd; hoe in de liederen werd geklaagd over den achterklap der nijders; hoe men over den woekeraar toornde, en hoe de onkuischheid van vrouwen en priesters aan den spot der openbaarheid werd prijsgegeven. Nog andere der hoofdzonden zullen wij door de satire in tooneelspel, dialoog of alleenspraak gehekeld zien, n.l. „overaet ende overdranc" — wij zouden zeggen: gulzigheid, — en „traecheit" [1]).

❧ Geen spel geeft in meer onbewimpelde termen de vraatzucht van

[1]) Verg. over de zeven hoofdzonden hst. VI.

een paar volkstypen weer, dan het *Esbatement van Hanneken Leckertant* van Jan van den Berge [1]). Naar de beginregels van het stuk te oordeelen, heeft deze schrijver niet eene rechtstreeks leerzame bedoeling gehad; immers de beide proloog-sprekers deelen in een rondeel hun doel duidelijk mede:

Vreucht is ons begeeren,
Vreucht sijn ons motijven.

Intusschen, onmiddellijk bedoeld of niet, deze uitstekende comédie-de-mœurs zal wel hare werking ten goede gehad hebben. Ziehier toch de voorstelling: de „duijpenachtiche" Hanneken Leckertant wordt door zijne moeder „Goey vrouw Veughe" bedorven met lekkere „witmoespappe", terwijl zijn vriendje Lippen Loer [2]) voor de zijne, „Vrecke Webbe" genaamd, moet zitten spinnen en slechts boonen te eten krijgt. Vrouw Veughe is juist bij Webbe om een kooltje vuur en hoort Lippenloer over de boonen klagen (vs. 64—65):

Ja, dats oock dagelijckx mijnen besten cost;
Maer quam u vrijer, die sou wadt leckers crijgen.

Het woord witmoespappe maakt den jongen wakker (vs. 69—72):

Maer om die witmoespappe peijnsick alleen
Mocht ick daer op mijn tanden eens wetten,
Ick sou mijnen buijck so viercant setten
Als een biertonneken, vrij sonder sparen.

Terwijl zijne gierige moeder hem weder den schotel met boonen in de hand duwt, ziet hij Hanneken aankomen

Met een groote teijl pappen inde hant.

Met eenige moeite weet hij dezen een paar happen uit zijn witmoes af te bedelen, maar te veel wil Hanneken hem niet geven (vs. 209—212):

Neen, Lippen, uwen derm is mij veel te lanck;
Ick hebbe u gegeven, dat ick u jonne.
Ghij ater wel vol een haering tonne,
Eer dat uwen buijck sou sijn versaeijt.

Echter geeft hij Lippenloer den raad zich ziek te houden en

[1]) Uitgeg. door Dr. G. Kalff, *Trou moet blycken*, Gron. 1889; bl. 57—80.
[2]) Zulk een „Lippenloer" kan men afgebeeld zien op de reeds genoemde prent van Brueghel; verg. Maeterlinck, *Le genre satirique* etc.; p. 267.

Vrecke Webbe wijs te maken dat hij alleen met „pasteijkens, taerkens, roffioelen en vlaijen" te genezen is. Deze raad wordt zoo natuurlijk opgevolgd, dat Webbe vreest dat haar kind zal sterven, waarom vrouw Veughe haar aanraadt er Meester Jan Leurequack bij te halen. Hanneken biedt zich aan dezen te halen en licht hem intusschen over Lippen's toestand in. Bij den gewaanden zieke gekomen verklaart de meester dan ook al spoedig (vs. 388—394):

Rassch! haelt hem soetemelckxken en werm rijsken,
Een gebraijen hoenken oft een patrijssken,
Haelt hem taertgens, vlaijkens en pasteijkens,
Haelt hem wittebroot en gedoopte eijkens,
Haelt hem gebotert bierken voor een medecijnken,
Braet hem kiecxkens, laet hem rijnswijnken
Drincken, so mach sijn pijne wadt worden gestilt.

De gierige Webbe stemt terstond toe en maakt alvast witmoespap gereed, waarbij zij — op aanraden van vrouw Veughe — ook meester Leurequack noodigt, die terstond toetast (vs. 405—406):

Wel, Vrouwe, herde gerne!
Dat kiecxken tast ic ane, dat leijt mij naest.

Bij elk gerecht is Lippen bevreesd dat de meester te veel zal nemen. Terwijl intusschen de goede raadgever Hanneken met genoegen zijn vriendje ziet smullen, wordt de meester boos over zulk eene gulzigheid en boeverij, en biedt Lippen ook nog „berckestruijven" aan, hetgeen deze niet begrijpt. Hij is dan ook zeer verwonderd als hij zijn rok moet uittrekken (vs. 464):

Hoe, sal ick berckenstruijff eeten van achtere?

De ondankbare Lippen bezorgt nu ook Hanneken zoo'n portie „berckestruijven", waarop Vrouw Veughe weer den meester aanvalt die het stuk besluit met den praktischen raad, die wel eenig opzet in deze gulzigheidssatire doet vermoeden (vs. 553—556):

Voorwaer, Leckertant sou hem dickwils wel lijen
Met bonen, gaeffdij hem op sijn rebben
Berckenstruijven, als hij wadt leckers wil hebben;
Ick wedde, 't sou een kint werden ten inde.

☙ Lieden als Hanneken en Lippenloer zouden gewatertand hebben bij de beschrijving van *'t Luye-lecker-lant* [1]), welks topograaf

[1]) *Veelderh. Gen. Dichten*, bl. 142—150. — De oude P. Brueghel schilderde eene prachtige satire tegen de gulzigaards in zijn *Land van Cockanje* (verg. Maeterlinck, l. c; p. 311). — Verg. Kalff, *Het Lied*, bl. 490—491.

hen echter eerder wilde afschrikken dan aanmoedigen, blijkens zijn motto:

Luy, en lecker, en veel te meughen,
Dat zijn drie dinghen die niet en deughen.

en zijn naschrift:

Desen ghedicht is vanden ouden beschreven
Ende tot onderwijs den jongers ghegheven
Die luy en lecker leven ghewent zijn,
Ongheschict ende onachtsaem tot allen fijn,
Die behoortmen int Luy-lecker-lant te wijsen
Op datse haer ongeschiktheyt laten rijsen,
Ende datse hebben op arbeyt acht,
Want luy en ledigh noyt deught en wracht.

Dronkenschap.

Met de vrouwen zijn het echter vooral de drinkebroers die in onze kluchten belachelijk worden gemaakt. Reeds toonde zich de Jan in de sotternie *Drie daghe here* aan den drank verslaafd. Maar sterker komt de spot met dronkaards uit in het *Batement vanden Katmaecker* [1]) en in enkele der alleenspraken van den meermalen aangehaalden, merkwaardigen bundel *Veelderhande Geneuchlycke Dichten, Tafelspelen ende Refereynen*, in 1600 door Jan van Ghelen te Antwerpen uitgegeven en in 1899 door de Maatschappij der Nederl. Letterk. herdrukt. De „Katmaecker" is Heyn, die met zijn vriend Roel den ganschen namiddag in de „tavaern" gezeten heeft. Hij voelt zich niet zeer vast ter been meer (vs. 9—13):

Wat, hoe oneffen sijn dees straten gemaect!
Wat ouw! heeft mijn 't Ysraelse bier geraect,
Of sijn mij die hersenen dus ontstelt,
Of wert ic van een oentger wijf gequelt?
Ic en quam mijn dagen noijt in dit gewoel.

Bij zijn huis wordt hij ontvangen door twee vrouwen, die het druk hebben over de op handen zijnde bevalling van hunne nicht, Heyn's vrouw. Zij willen hem, dien zij „een vuijl droncken drincker" noemen, om het „vroetwijf" sturen, maar hij verkiest niet te gaan, alvorens zij hem het kind getoond hebben. Van dit idée fixe is de dronkaard niet af te brengen; eindelijk komen

[1]) Uitgeg. door Dr. G. Kalff, *Trou moet blycken*, bl. 261—285.

de vrouwen op 't denkbeeld hem een ingebakerde kat te toonen, waardoor Heijn tevreden wordt gesteld (vs. 307—311):

En bij Gans harten, tkint heeft tanden,
Het grimt op mijn, sijn natuere moet trecken.
Nu, ic sal mijn gaen opt vroetwijf recken,
Nochtans criech ic eenen swaren moet:
Wortet kint groot, het vervicht al mijn goet!

De vroedvrouw echter, vernemende dat Heijn het kind al gezien heeft, weigert mee te gaan, hetgeen natuurlijk een barre scheldpartij ten gevolge heeft. Zij wil het kind ook zien, en als Heijn het dan is gaan halen, komt hij weer zijn vriend Roel tegen. Deze ontmoeting der twee beschonken lieden, midden in den nacht, de een met een ingebakerde poes in den arm, is door den onbekenden dichter voortreffelijk in woorden gebracht (vs. 486—499):

Roel.

Is dat niet Heijne, daer ic tavont mee dranck?
Of heb ic beij mijn ogen verkeken?

Heijn.

Jemij, wat compt ons ghinder gestreken?
Mijn leden beginnen mij van anxt te vresen.
Ist een half oft een nachtmerrij? Wat macht weesen?
Ic wout, dat ic tonsent stont achter die duer.
This zeper een bijtebau, ic siet wel ter kuer.
Ave! salus! credo int heijlich cruijs!
Waij, tkint moeter blijven, noijt sulcken confuijs,
Van vare dat mij mijn hart gaet beven.

Roel.

Heijn, en vervaert u niet mijn vrient verheven
En weetij niet, dat wij vlus tsamen droncken?

Heijn.

Eij Roel, mijn hart was mij bijnaest in mijn schoen gesoncken
Ic sach u van varre te wonder aen.

Roel is niet zóó ver heen, of hij ziet spoedig dat Heijn een kat in de armen heeft (vs. 515):

Wel Heijn! siede nu een cattemaecker?

Beschaamd neemt Heijn het besluit zich op de beide tantes te wreken (vs. 526—534):

Heijn.

Ic salse die cat om d'ooren lappen
En ghij sulter een onder die voeten trappen
En lonent haer, dat sij u beginck;
Wat segdij daer af?

Roel.

Och, twort noch een eêl dinck!
Dus gaen wij hier voer in dese tavaern,
De waerdyn is een goê ouwe quaern,
Sij sal mij wel als een wijf haebijtueren,
Dan gaen wij heerlijck haer tuijten stoffieren.

Intusschen wachten de twee vrouwen nog steeds „tvroetwijf". Eindelijk komen Heijn en Roel er aan, maar voor het tot eene kloppartij kan komen, vluchten de vrouwen in het huis. Op dit onbevredigende moment eindigt de klucht, die zulk eene levendige voorstelling geeft van het onbezorgde nachtleven des volks, in die overgangsperiode naar den nieuwen tijd, toen taal en zeden der Middeleeuwen juist in de laagste kringen nog levend waren gebleven.

Aernouts broeders.

Heel de levenswijze van dit volk van losbandigen, landloopers en dronkaards wordt door de alleen- en tweespraken der *Geneuchl. Dichten* in beeldrijke taal afgeschilderd. „Fielen" als Schuyfman en Sloef uit het onsmakelijke *Esbatement vanden Schuyfman* [1]), als de beide zwervers Stout en Onbescaemt, die, waar zij eenigszins kunnen, zich volop te goed doen ten koste van anderen, vonden hun evangelie in gesprekken als dat *Van den ouden ende langhen Aernout* [2]) of in *Den Reghel ende scharpe sware Oorden van Aernouts arme Broederen* [3]). Deze „netteboeven" hebben haast geen kleeren aan 't lijf; zij vertoeven vaak te „Selden-wel", waar zij op de „Kalle-banck" komen te liggen, — namen die welsprekend genoeg zijn. Na hun geboorte worden zij te vondeling gelegd in eene kerk, en groeien na vele avonturen en schavuitenstreken tot waardige broeders op. De regel hunner wonderlijke orde schrijft hun eene lichte kleeding voor — en meer dan dat (t. a. p., bl. 92):

[1]) Kalff, *Trou m. bl.* bl. 1—25.
[2]) *Veeld. Gen. D.* bl. 72—88.
[3]) *Veeld. Gen. D.* bl. 89—109.

Oock moet ghy al wat goed is haten
Al dat deught is wilt achter weghe laten,
Ghy moet aenveerden alle dwaesheyt
Ende spotten met alle wijsheyt,
Ghy sult oock alle schalckheyt stellen voort
Ende spreecken selden deuchdelijck woort,
Vloeckt sweert, ende weest lecker mede
Ondeughdelijck, traech tot allen stede,
Wanneer ghy comt in Heeren Hoven
Wilt dan eeren, ende oock loven,
Deghene die inde Keucken zijn
Soo meughdy krijghen vleesch, broot, en wijn,
Eet, ende drinckt, bemint de kruyck dan
Voor uwen Godt verkiest uwen buyck dan,
Mette schotel inde handt, zijt niet confuys
Laet de Keucken zijn u Gods-huys....

Als de man van huis is, moeten zij de vrouw bedriegen en den kwakzalver spelen (t. a. p., bl. 95):

Ende dan na alle u viese vasen
Sult ghy haer driemael inden eers blasen,
Sy sullen u dan gheven al wat ghy wilt
Krijght ghy visch oft vleesch, weest dan ghestilt.

Waant de boerin hare boter betooverd, dan zijn voor Aernouts broeder de ceremoniën tot het terug-tooveren uitvoerig beschreven (t. a. p., bl. 98):

Kruypt op dat vier met ghoeden bescheyde,
Segt: In nomine Pannekoeck, Filium et tantum,
Comt weder Butirum nil oft aliquantum,
Ende kruypt soo driemael om dat vier
Oock teghen elcken hoeck vanden huyse schier,
Maeckt een kruys, ende vijst daer mede....

In de kroegen moeten zij drinken, dobbelen en vechten; geen oprechte ordebroeder mag met geld in den zak gaan slapen (bl. 102):

Hebt ghy gheldt, oft eenich pandt
Maeckt u dat quijt, hout niet ter handt.

Met het Schip van Armoede gaan zij op pelgrimage naar Sinte Heb-niet, en ook hier is hun kostuum voorgeschreven (bl. 123):

Een nieu kleet moet ghy t'samen vergaren,
Van oude stucken, ende alsoo sparen,
Dat u de teenen wt de schoenen booren,
Laet oock de knien uyt de holen gloren,
De billen deur den broeck vry sonder schamen....

Een bitter-ironische toon spreekt er uit het referein, dat deze „ghenoeghlijcke Bevaert" beschrijft; het schip van Armoede gaat onder zeil naar „Droeven-dael", waar een Convent staat met „Pover" tot Prior, „Droog-nap" tot Sub-prior en „Spaer-bec" tot Poortier; daar stapt men aan land, maar wordt overal slecht ontvangen (bl. 125):

.... in seven mijlen en sal ons geen keucken gemoeten,
Dan hier ende daer salmen ons begroeten
Met een Schotel Kneppel-moes onghelaeckt
Ende drooghe stock-vis die op t'hooft wel smaeckt.

Hun voornaamste patroons zijn Sinte Reyn-uyt, wiens „wonderlijcke leven" in een der *Geneuchl. Dichten* beschreven wordt (bl. 110—115), Sinte Noywerc en Sinte Luyaert [1]); zij allen werden reeds in een der liederen van het *Antwerpsch Liedboek* bezongen:

Sinte Luyaert heb ic om ghedraghen
En sinte noywerc heerlic gheviert
Ic hebse ghedient bi nachte bi daghen
Sinte reynuyts heeft mi bestiert.
. . . .
Dus ben ic vast te schepe gheseten
Int luysich schip van sinte reynuyts
En metter ghilde mijn daghen versleten
Dus geeft mi elcken toch wat cruyts
Hi laet ons scincken en clincken
En laet ons maken den dobbelen haen
Mijn keelken moet wijncken drincken
Al sou mijn voetken barvoets gaen.

Bij den Abt van Amfra, Heer tot Kannen-burch [2]) zijn zij steeds welkom. Zij hebben hun eigen Lied, Benedicite en Gratias [3]). Zij bespotten de brouwers, als het bier te waterachtig is [4]). Bacchus „de Wijn God excelent",

.... alder dronckaerts Godt
Die menich mensch maect tot een sot

wordt verheerlijkt door een lied, waarin hij zelf zijnen volge-

[1]) Zie *Antw. Liedboek* CLXXIV; en Kalff, *Het Lied in de M. E.* bl. 456 vv.
[2]) *Veeld. Gen. D.* bl. 168—173. — „Amfra" = amphora (zie Anna Byns, II, ref. XVII*b*.).
[3]) *Veeld. Gen. D.* bl. 183—188.
[4]) *Veeld. Gen. D.* bl. 188—191.

lingen hunne levenswijs voorschrijft [1]). Zulk een moet alle wijsheid, schaamte en eerlijkheid op zijde zetten, niet werken:

Maer hem verlaten op zijns wijfs spinnen,
. . . .
Sonder te aenmerken alle t'gheklach
Van wijf of kindt, maect zys te veel,
Soo grijpe hijse by die keel
Ende doe haer dat klapspaen stille staen.

Deze scherpe satire spaart den drinkebroer niets: hij moet leelijk van aanzicht wezen,

Als een Lazarus onghenesen
Een roode neus, en lopende ooghen,
Vroeghen ouderdom, een kleyn vermoghen,
Wanckelbaren gangh en krancke leden
Die hy met pijne sal om wenden,
Voort gheve ick hem een korte borst
Een keele altijt ghequelt met dorst,
Een maghe die seer qualijck verteert
Met wat spijse hy hem gheneert,
Een inghewant gheheel ontstelt
In den buyck met pijn ghequelt,
Noch gheve ick hem asem met stanck
Ooren die maecken groot gheclanck,
Soo dat hy qualick hooren kan
Wie dat hem toe spreeckt Vrou oft Man,
Een stroyen bedde, een ydel huys
Daer nochtans in groeyt menich luys,
Die met hem sullen maken goet chier,
Het wert al meest zijn beste dier.

Wel weet de Wijn-God dat Christus en zijn volgelingen tegen hem gewaarschuwd hebben, maar van zijn macht, door heidensche poëten bezongen, is hij toch vast overtuigd:

Elck gaerne tot mijnen dienste gaet,
t'Zy Keyser, Coning, Grave oft vorst
Paus, Paep, en Monnick na my dorst,
Ridder, Burgher, Coopman, Lantsknecht
Vrou, Hantwercker, Dienaer slecht,
Lantman, Schipman, ende Waghenaer
Doen my ghetrouwen dienst eenpaer.

Het slot is echter dat zij allen terecht komen

---

[1]) *Veeld. Gen. D.* bl. 173—182.

Int huys van Nobis[1]....
Ende drincken daer Solpher, ende Peck
Ende zijn der booser gheesten gheck.

Ook de beruchte Uilenspiegel behoorde tot dit soort lieden. Dat zijne levensgeschiedenis, omstreeks 1512 als volksboek verschenen [2]), in deze landen zoo spoedig populair was, bewijst wel dat de eerbied van het volk voor de bespotte papen, doctoren en edellieden niet zeer groot was. Eene eigenlijke satire tegen de zeden des tijds is het veel minder dan de *Reinaert*. „De geheele geschiedenis is de triomf van het gezond verstand en het ruwe, dartele volksvernuft," gelijk Dr. G. Kalff in eene korte beschouwing over dit werk zegt [3]). Goethe merkte naar aanleiding van den onverbeterlijken zwerver op: „Alle Hauptspäsze des Buchs beruhen darauf, dasz alle Menschen *figürlich* sprechen und Eulenspiegel es *eigentlich* nimmt." [4])

Algemeene satire.

Niet alleen tegen enkele groepen der maatschappij, maar ook tegen alle standen, alle soorten van lieden, richtte zich de satire van drama, van twee- en alleenspraak. In den reeds genoemden dialoog tusschen den ouden en den langen Aernout geeft deze laatste, na des Meesters spel-vragen, de wonderlijkste antwoorden, waarbij, behalve de „Rabauwen" zelven, ook worden genoemd „nonnen die onsuyver leven", „Monnicken die uyt haer Klooster loopen", Bagijnen en Bogaerden die „lodderlyck spel" bedrijven. Voor deze allen leidt de weg recht naar 't *Gasthuys* toe (*Veeld. Gen. D.* bl. 88):

't Geldt wt die kist, ende kleederen vant tlijf,
Int Gast-huys te sterven is haer een gerijf....

en zij vinden daar als lotgenooten al wie in het leven zijn ten onder gegaan, maar die allen tevens erfgenamen zijn van 't Gasthuys, gelijk de Meester in zijn testament beschreven heeft [5]), waarbij de ordelijken en werkzamen voor goed zijn uitgesloten.

[1]) Den Duivel; zie *Over eenige oude benamingen der Hel*, door Dr. J. W. Muller; Album Kern 1903, bl. 257.

[2]) *Van ulenspieghels leven*, in facsimile naar het Kopenhagensche exemplaar uitg. door Mart. Nijhoff, 's-Grav. 1898.

[3]) *Gesch. d. Lett. in de 16de eeuw* I, bl. 400.

[4]) *Maximen und Reflexionen* VII.

[5]) *Veeld. Gen. D.* bl. 139—141.

Wie weinig heeft en veel verteert is er welkom; spelers die geld en tijd verliezen; „oude Luytenaers, Herpers, Tromslaghers"; luiaards; korenkoopers die hun zolders open laten staan; echtelieden die altijd kijven, koppelaars, koppelaarsters en woekeraars; lasteraars en oude soldaten; kinderen die door hun ouders verwend worden; arme lieden die trouwen en veel kinderen krijgen, — die allen zijn de rechtmatige erfgenamen van den Meester van 't Gasthuys.

Handel.

❧ Wij zagen hoe dezen Aernouts-broederen was voorgeschreven de boeren te bedriegen; echter bedrogen deze op hunne beurt weder de burgers. Op hun handel wordt een eigenaardige kijk gegeven door *Een Boeren Vasten-avonts-spel* [1]), waarin Hanneke Rane en Hans Meyer tegen elkaar over hun knoeierijen opsnijden. Hanneken heeft „den overste der Dooren" bedrogen met een voer hout, dat niets waard was; op de markt heeft hij in een half uur tijds een korf vol oude eieren verkocht; voor een eend, die door zijn paard was doodgetrapt, kreeg hij een schelling. Hans heeft een haas gevonden die wel zes weken dood was; hij nam het ingewand er uit, bestreek het dier met hoenderbloed:

Ende vercocht hem noch, lae my werter om ghebeden.

Hanneken verhaalt hoe hij „twee zyden gortigh speck" voor „twee goeden tonnen bier" geruild heeft, en komt dan ook tot de gevolgtrekking:

Wisten de Burghers dickwils wat zy eeten
Sy souden dickwils opstaen, al waren sy wel gheseten. [2])

Spel van tCoren.

❧ Oneindig merkwaardiger dan dit beeld van de praktijken der klein-handelaars, is dat van de groot-handelaars, ons gegeven in het *Spel van tCoren* [3]). Hoewel geene onmiddellijke dramatiseering van het leven zelf, en vooral op 't slot langdradig en

[1]) *Veeld. Gen. D.* bl. 40—49.

[2]) Al pratende komen natuurlijk ook de vrouwen ter sprake; de boertjes blijken beiden meisjes uit de stad te hebben getrouwd, die schrijven en lezen kunnen. Voorwaar, zegt Hanneken:

Voorwaer mijn liefken is oock niet al te dicht,
Dat selve ongheluck kan zij oock....

hetgeen een al te groote vertrouwelijkheid met den Pastoor ten gevolge scheen te hebben.

[3]) Kalff, *Trou moet blycken,* bl. 221—259.

onbevredigend als al de personifiëerende rederijkers-poëzie, mag men om de toch vrij sobere taal, de afwisseling in tooneelen, en de levendige menschelijkheid waarmede zelfs abstracties of personen met abstracte benamingen spreken, dit stuk als een der beste voortbrengselen onzer 16d'-eeuwsche dramatische kunst beschouwen. Oprecht medelijden met het goedhartige, lijdende volk, dat door de vereenigde opkoopers van 't graan op de brutaalste wijze werd afgezet, bewoog den Haarlemschen factor Lauris Jansz. in het jaar 1565 tot het afbeelden van den nood der menigte ter eene zijde en de blinde geldzucht van enkele booswichten ter andere (vs. 1003—1005 en 1050—1051):

> Want die liefde van tghelt, diet al verwint,
> Heeft die herten van die corencoopers soo verblint,
> Datter niet wert bemint dan scat ende goet.
> . . . .
> Want wij, scaemele gemeente, hebben geen virtuijt;
> Al roepen wij al luijt, theeft weijnich gehoer.

Niet alleen in dat jaar 1565 was de nood van het volk verschrikkelijk; in het stuk zelf brengt de „vrous personage tCoren" het jaar '56 in herinnering (vs. 727):

> Doe die dierte soo crachtich over al rees.

Toch schijnt het niet aan de schaarschte van het graan gelegen te hebben (vs. 727—741):

> Al ben ick misluct dit jaer in sommige weegen,
> Elders soo sie ick weer dubbelt geslegen,
> Soo dat niemant verleegen darff sijn off povere.
> . . . . wat sijnder scepen
> Van Oosten gecoomen, die onbeneepen
> Mijn met sommen gebrocht hebben hier int lant.
> Dus weest niet versleegen, ick ben abondant.

De overtuiging hiervan is een merkwaardig bewijs dat het volk bewust werd van zijn toestand, inzag dat het op groote schaal „gestroopt" werd door enkele gewetenlooze „opslockkers", en dat er van nood geen sprake zou zijn, als maar de verdeeling der voedingsmiddelen rechtvaardig geschiedde en de bepaling der prijzen niet in handen was van de opkoopers. — De gang van het stuk is aldus: Na den proloog spreekt *tCoren* een refereyn ter verheerlijking van God die het graan doet groeien.

Vervolgens treden twee korenkoopers op, „Onversaedige Begeerte" en „Nimmermeer Genoch", die zich verbinden het graan op te koopen om de prijzen te doen stijgen. De waarlijk democratische gezindheid des schrijvers komt het duidelijkst uit, waar het Coren zelf weer spreekt (vs. 210 en 216—217):

Ick ben gescaepen voer rijcken, voer armen....
D'een heeft mijn nau een sack, d'ander wel hondert
Lasten en schepen sonder getalle....

Telkens wisselen nu de tooneelen af tusschen „twee gemene burgers, den een een ambachtsman, d' ander een huisman", zich beklagende over de duurte der tijden, waarin zij hard moeten werken voor hun talrijk kroost en toch nauwelijks genoeg verdienen, — en de twee korenkoopers, die de prijzen opjagen (vs. 272):

Al sout volck met boonen haer honger stelpen!

Zij besluiten zelf een syndicaat op te richten (vs. 277—280):

.... Laet ons een groote boers maeken
Voor alle saeken, als nu ten tije,
En neemen Brabanders en Vlaemingen in ons compangie;
Sonder geckkernije, dat dunckt mijn soo best.

Terwijl in steden en dorpen honger wordt geleden, stapelen zij op hun zolders het graan op, ondanks de bedreiging van een koninklijk plakkaat. Zelf verklaart tCoren (vs. 690—693):

Tot som pleckken heb ick wel geleegen,
Wat baetet verweegen, twee off drie jaer,
Soo dat ick van binnen vanden claer
Veel op ben gegeeten, die mijn ginck rijten.

De „Reden" die tot de korenkoopers gaat om hun den nood des volks onder 't oog te brengen, vindt bij deze lieden geen gehoor. „Clagense al ree?" vraagt N. G. (vs. 852—855):

Deese werden bang!
Sy sullen eer ijet lang noch tcoren moeten coopen
Wel te helfte duerder, dat sout ick hoopen,
Al soutmense stroopen tvel vanden been.

Ten slotte staat den armen lieden niets anders te doen dan Gods hulp in te roepen, dat Hij het hart des konings moge verlichten, tot steun van het volk tegen de uitzuigerij der opkoopers.

Volksvermaken.

DE geest der Middeleeuwen, „essentiellement dramatique, bien qu'il n'ait produit aucun drame parfait, amateur de mise en scène, de pantomimes et d'allégories", gelijk Lenient zegt in zijn werk over *La Satire en France au Moyen Age* (Chap. XXVII), deze tot het dramatische geneigde geest openbaarde zich ook in volksfeesten, vertooningen en optochten, waarbij de satirieke gezindheid der spelers zich vrij kon uiten. Niet zonder reden spreken de oude liederen van het „Schip van Armoede" en het „Schip van Sinte Reynuyts"; immers de broeders van Aernouts gilde kon men op Vastelavond vereenigd zien in „die Blauwe Scute", het „Narrenschip", waarmede zij in uitgelaten vreugde door de straten en langs de wegen trokken, terwijl zij het toejuichende volk met hunne grappen vermaakten [1]). Reeds een zeer oud getuigenis hiervan treft men aan in een *Chronicon* van Rudolf, abt van S. Truyen [2]), die verhaalt hoe in 1133 zulk een schip in een bosch bij het dorp Inda, in de buurt van Aken, werd getimmerd en van raderen voorzien, en zoo over Maastricht en Tongeren naar Vlaanderen werd getrokken, overal toegejuicht en begeleid door het volk. Maar het voor ons belangrijkste getuigenis geeft het fragment *Vander ghilde der Blauwer Scuten* [3]), door zekeren Jacop van Oestvoren geschreven, waaruit blijkt dat op Vastelavond van 't jaar 1413, bij gelegenheid van een steekspel der Brabanders tegen die van Oedekiinskerke, te Oestpolre, het Brabantsche gilde der Blauwe Scute werd opgericht; maar dat er lang te voren reeds te Antwerpen een bestond, 't welk echter geen brieven of handvesten bezat, zooals die welke Jacop van

De Blauwe Scute.

[1]) De Carnavalspret in het Zuiden van ons land is te beschouwen als een overblijfsel dezer door-en-door democratische vermakelijkheden. En een dergelijk streven naar vertoonde satire kan men o.a. nog vinden in de gewoonte der Utrechtsche studenten om op den 5en December verkleed en vermomd rond te rijden door de stad, waarbij verschillende politieke en andere gebeurtenissen van den dag op soms niet onaardige wijze worden gehekeld.

[2]) Gallée, *Bijdr. tot de Gesch. der Dramat. vertooningen in de Nederlanden.* Acad. Proefschr. Haarlem 1873; bl. 25. — *De Oude Tijd* 1870, bl. 289, met afbeelding. — Eene andere afbeelding wordt vermeld door Verwijs, *Van Vr. ende van Minne,* bl. XXIX. — Verder maakte ook de schilder Jeroen Bosch (1460—1516) eene afb. v. de Blauwe Scute (Zie Maeterl. l. c.: p. 231). Ook vindt men ze in Seb. Brant's *Narren Schip* (Nederduytsche overzetting), maar hier als op 't water drijvende schepen.

[3]) Verwijs, *Van Vr. ende v. M.* bl. 94—103.

Oestvoren voor de Brabanders dichtte [1]). Dergelijke gilden waren er ook in Duitschland en Frankrijk; bekend zijn die der Kleefsche ridderschap uit 1381, die der *Mère Folle* te Dijon, der *Cornards* te Rouaan etc. [2]). Oorspronkelijk opgericht tot vermaak, stelden zij zich spoedig ten doel de dwaasheden en zonden hunner omgeving door hekeling te verbeteren [3]), maar vervielen allengs tot de grofste satire en de buitensporigste uitspattingen. In ons land heeft de kalmer natuur des volks hen waarschijnlijk voor dergelijke ontaarding behoed; althans de litteraire getuigenissen die ons resten, toonen een ernstig streven naar hekeling. Het is vooreerst de reeds vermelde ironische berijmde handvest van Jacop van Oestvoren, waarin allen worden opgenoemd die recht hebben op eene plaats „inder Blauwer Scuten ghilde". Het zijn allen „verloren kinderen": heeren en ridders die hun goed verteerd hebben; geestelijke heeren, „apten ende grote prelaten" die de renten der kloosters verdoen (vs. 47—49):

Ende des nachts brassen ende hoveren,
Ende onnutlic haer goet verteren,
Ende die voecken met sconen wiven,
Die sullen in onse ghilde bliven.

Voorts papen en klerken die gaarne ditzelfde doen, en hun goed verdobbelen en verdrinken; monniken en begijntjes, die naar den schijn zoo heilig zijn; poorters, getrouwde vrouwen en maagden; allen die liever 's nachts feestvieren en tot den noen doorslapen dan overdag werken, worden, met uitvoerige beschrijving hunner ondeugden, uitgenoodigd in het zonderlinge Schip. Wie daarentegen in zich zelven meer neiging tot wijsheid dan tot dwaasheid vindt, kan niet tot het gilde behooren; maar evenmin dieven en moordenaars, zeeroovers en beurzensnijders, noch vrouwen wien het onverschillig is met wie en met hoevelen zij vreugde bedrijven. Dit privilegie was voor den gildebroeder zóó lang van kracht (vs. 261—264),

Tot dat si hem anders saten,
Datsi onse ghilde moghen laten
In wijsheit of in huwelic,
Of dat si werden te rijc....

[1]) Zie hierover Verwijs, t. a. p. bl. XXVI.
[2]) Verg. Flögel, *Gesch. des Grotesk-Komischen*, Leipzig 1862; s. 352—372.
[3]) Zie a. a. O., s. 359.

Dat dergelijke feestelijkheden hier te lande op Vastelavond gevierd werden, in tegenstelling met soortgelijke zottenpret in Frankrijk en Duitschland, waar zij op verschillende Heiligen-dagen plaats had, blijkt ten overvloede nog uit het *Boeren Vasten-avonts-spel* (boven, bl. 110), waar Hans Meyer aan Hanneken Rane vraagt wat voor man hij bedrogen heeft, waarop deze antwoordt:

Hy had eenen langhen rock an,
Ende een ding met vier ooren

hetgeen Hans tot de conclusie brengt:

Ghy hebt bedroghen den overste der Dooren,
Sy meynen dickwils te bedrieghen ons boeren,
Maer wij kunnen haer somtijts wel loeren,
In eenen simpelen oock wel een schalck steeckt....

Een bewijs dat de hekelende bedoeling bij deze feesten hier te lande lang bleef gelden, zou men kunnen zien in het veel jongere Refereyn op den „Langhen Waghen". Geheel in den trant van het Zottenschip moet ook deze Wagen zijn geweest, waarvan een der *Geneuchlycke Dichten* (bl. 156—160) verhaalt. Het handelt *Van den Langhen Waghen, ende van zijn licht-gheladen Vracht, van alderhande volcxken.* Ook hier worden, evenals bij de Blauwe Scuut, allen die geen zorgen hebben, alle luiaards en leegloopers tot een tocht uitgenoodigd:

Groote nieuwe maren heb ick vernomen
Dies moghen wy ons allen wel verblijden
Hier is een langhe Waghen ghecomen
Wy sullen nu allen goet coop rijden
Daer en derf nu niemant meer gaen besijden
Elck mach nu vry zijn schoenen spaeren
Laet sorghen varen, laet treuren lijden,
Wilt vromelijck op de waghen schrijden,
Den Langhen Waghen sal gaen varen.

Vooreerst worden „vrou Venus kinderen" aangeroepen; de reeds bekende „Laudate" en:

Alle die Maerten de vuyl pottagie koken

mogen zich er bij schikken, met:

Biddelersen, Comeren, ende Vroe-vrouwen,
Klappeyen, Toveressen, ende Maren.

Natuurlijk worden ook de geestelijken niet overgeslagen:

Papen met de costers, de een met de anderen
Bagijnen, ende Susters maeckt u bereedt
Ghy Gheestelijcken schickt u by malkanderen,
Ghy weet wel waer u plaetsken steet,
Man oft Wijf die achter wt sleet,
Pijpers, en Bommers, en die speelen op snaren
Ten is gheen noot dat yemant geet,
Zit op, al waert den Voerman leet,
Den Langhen Waghen sal ghaen varen.

Roekelooze spelers en dronkaards,

Tant-treckers, ende Driakel-coopers
Makelaers ende Rosch-tuysschers, zit achter int beste
Truwanten, Rabauwen, ende Landt-loopers,
t' Vergaert hier al wt oosten, ende westen....

Kortom, alle „Sotten ende Sottinnen", allen die in roekeloosheid hun leven verspelen, behooren tot de „lichte vracht" van dezen zotten-wagen, waar wellicht niets anders dan het schip op rollen mede bedoeld wordt. [1])

Het Narrenschip. Het spreekt van zelf dat reeds de titel alleen van een werk als Sebastian Brant's *Narrenschiff* (Basel 1494) in deze streken, waar men zoo vaak in werkelijkheid de zonderlinge schuit langs de straten had zien rollen, spoedig opgang zou maken. Slechts zes jaren na de eerste Duitsche uitgave, dus in 1500, verscheen er een Nederlandsche bewerking van, later nog meermalen herdrukt. [2]) Reeds de proloog van het narrenschip zelf duidt de strekking van het boek aan:

Der Narren Schip is mijne name,
Om dat ick alle Sotten versame,
En brengh by een uyt alle hoecken,
Die voor Wijsheyt de Sotheyt soecken.
Dus ben ick, Leser, wel gheladen:
Vliet mijn, so ghy sijt te raden.

---

[1]) Afbeelding van een soort Zottenwagen kan men zien op fol. 72 v° en fol. 104 v° van Seb. Brant's *Narren Schip* (Nederl. overzetting: uitg. van 1610, Leiden). Ook vindt men aldaar fol. 85 v° van dit voertuig gewag gemaakt:

Die wil spelen ende gheen spel lijden,
Moeten op der sotten waghen rijden.

[2]) Zie Kalff, *16de eeuw* I, bl. 406 noot.

Het werk heeft overigens met het schip niets uit te staan, daar het slechts een losse reeks satirieke, vaak echter tot gewone didactiek verdroogde, uitingen is, uit rijmpjes en proza bestaande, begeleid door somtijds fraaie, in ieder geval zinrijke, houtprentjes. Nog al bekend, en die bekendheid waardig, is de afbeelding van een dorren, stof-verjagenden kamergeleerde, onder welke het leerzame rijmpje:

Die in menichte van boecken de wijsheyt stellen,
Machmen met recht wel onder de sotten tellen.

Het boekje is geheel voor deze landen pasklaar gemaakt en dus voor de kennis onzer satire van belang. [1]) De bewerker laat o. a. een „neuswijse Sot" aldus spreken:

Ick meyn ick van Brabant ben gheboren
Nochtans en heb ickt niet gheswоren,
Niemant en sal met Brabant spotten,
Men vindt over al veel oude Sotten
In Vlaenderen isser een groot ghetal,
In Hollandt zijnder oock veel mal,
In Zeelandt gheck oft dooren ghenaemt....

De overdreven kleeding, zoowel van mannen als van vrouwen, wordt misprezen; de mannen kleeden zich als de vrouwen:

Sy spieghelen hem ende maken den crans
Eer dat sy comen aen den dans,
Haer cleederen zijn alsoo ghesneden
Datmer doorsien mach alle haer leden,
Den hals ontdeckt, die borst ontdaen
Al wilden sy haest te bedde gaen.

Gulzigheid, al te groote geneigdheid tot de vrouwen, hebzucht, dobbelspel, overmoed, laster, leugen, geloof aan wichelarij, dansen, traagheid, pluimstrijkerij, alchimie,.... alles komt aan de beurt in een of meer rijmpjes. Ook mannen van de soort van Lippijn en Rubben krijgen een behartigenswaard lesje:

Die vrouwen wachten uyt jalosijen,
Die wachten die vloyen te Somer tijen,
Want goede wijven hem selven wachten,
Ende quade om gheen bewaren en achten.

De landman, in onze Nederlandsche liederen nog langen tijd geëerd en geprezen, wordt hier tegen overmoed gewaarschuwd:

[1]) Over de vraag wat er is weggelaten en wat bijgevoegd, zie men Kalff, a. w. I, bl. 408.

Die Ackerman voortijts simpel ende goet,
Hantiert nu dobbelheyt met overmoet.

Zijne parvenu-eigenschappen worden bejammerd:

Help Godt hoe is die werelt verkeert,
Die Lantman was hier voortijts gheeert,
Om dat hy getrouwe was ende ootmoedich,
Simpel, rechtvaerdich, ter deucht voorspoedich,
Nu is hy ghierich, hovaerdich bedeghen,
Tot alder loosheyt ende bedroch gheneghen,
Eerst is hy coopman. ende wert hy rijcke,
Soo en is op t'lant gheen sijns ghelijcke,
Dus coopt hy heerlickheyt ende wert mijn heere,
Al en weet hy ter werelt noch dueckt noch eere.

Op eene andere plaats wordt hij beklaagd, als geplunderd door krijgsvolk en advocaten. De huisman zelf is aan 't woord:

Ter quader stont was ick gheboren,
Want wat ick winne tis al verloren,
De Crijsman vreet myn ossen ende schapen,
Ende ander Vee can hijse betrapen.
Sijn paerden eten mijn voeder ende Coren,
Ende slaet my daer toe wil ick my stooren,
Wist hy dat ick had verborghen schat,
Alsoude hy daerom moeten sterven opt rat,
Ick souden hem gheven met mijnen handen,
Oft anders soude hy mijn huys verbranden,
Ende wat die lieden van wapenen laten,
Dat eten alle gader die Advocaten,
Die my soo langhe goede hope gheven,
Als sy op mijnen buydel leven,
Gave Godt, dat ick dinghens derven mochte,
Maer waert dat ick gheen recht en versochte,
Ick verlore terstont have ende gront,
Al hadde ick dan duysentich pont,
En cans voorby ick moet verliesen,
Maer wille voor mijn deel den hemel kiesen.

Ten slotte krijgen, wellicht in navolging van de afbeeldingen van den Doodendans [1]), de hoogsten der wereld, Paus en Keizer, hun deel:

Willen Pausen ende Keysers niet anders doen
Soo staen sy oock na der Sotten Caproen. —
Als Geestelijcke ende wereltlijke Heeren dolen,
Wien Christus sijn kercke heeft bevolen,

[1]) Zie hoofdstuk VII.

Ten is gheen wonder al dolen die schapen,
Want daer die herders ende honden slapen,
Maer om dat Godt wilt, dat wijse eeren,
Sal ick mijn berispen op anderen keeren.

Aldus is het gedweeë, maar voor Pausen en Keizers niet vleiende, besluit van dit werk, dat ondanks zijn heftige aanvallen op de zeden der eeuw, en — zoo kort voor Luther's optreden — in zijn oorspronkelijken vorm ook op de levenswijze der geestelijken en monniken, desniettemin van een in 't geheel niet revolutionnair, maar integendeel getrouw en geloovig zoon der Kerk afkomstig is. [1]) En zoo werd tevens eene zonderlinge maar oude volksgewoonte, die in haar allereersten oorsprong wellicht eene godsdienstige beteekenis had, maar evenals zoovele dergelijke feesten al spoedig ontaardde en tot allerlei wanordelijkheden aanleiding gaf, — zoo werd dit zottenvermaak door de satirieke gezindheid eens dichters gebruikt om eene scherpe critiek te oefenen op lieden van allerlei stand en aanzien, en aldus weder aan de verbetering der zeden dienstbaar gemaakt.

Het beeld dat de satire, waar en wanneer ook, ons geeft, kan een volk en een tijd natuurlijkerwijze niet van de schoonste zijde doen zien. Zoo moet ook het lezen der scherpe tuchtigingen van Maerlant, van den onder alle objectiviteit toch niets sparenden Willem, van die oude liederen en boerden, drama's en alleenspraken, ongetwijfeld een indruk van diepe verdorvenheid bij den 20st'-eeuwschen lezer achterlaten. Vooral de liederen en drama's zijn weinig opbeurend, daar hunne schrijvers zich, heel anders dan Maerlant en de Reinaert-dichter, in toon niet boven hun onderwerp verheffen. Men behoort echter te bedenken, dat eenzijdigheid en beperktheid van blik in den aard zelf der satire gelegen zijn. Wij, die uit de verte die oude tijden beschouwen, mogen hierin geen reden vinden om op onze beurt eenzijdig te

[1]) Op het Ezelsfeest, dat in werken over satire en aanverwante uitingen besproken wordt (Lenient, *Satire en France* etc., p. 434 ss.; Flögel, *Gesch. d. Grotesk-Kom.* s. 228—230; Champfleury, *Hist. d. l. Caric. au M. A.*, Chap. III), heeft men hier te lande nimmer van eenige satirieke gezindheid blijk gegeven. Men zie er eene beschrijving van in de „Voorreden" van Walich Sieuwertz' *Roomsche Mysteriën ondeckt* (Amst. 1604); en van eene ezels-processie op Palmzondag te Utrecht, bij Moll, *Kerkgesch.* II[a]. bl. 219. — Verg ook Ducange i. v. *Festum Asinorum.*

blijven en ons blindelings over te geven aan den indruk, door een klein deel der middeleeuwsche levensuitingen op ons gemaakt. Dat er mannen waren die het dwaze en slechte om zich heen geeselden en bespotten, is op zichzelf een verblijdend teeken, een zeker bewijs dat de liefde voor het ideaal nog leefde in sommige harten. Wanneer wij echter, ondanks deze overweging, toch geneigd zouden zijn de eeuwen, waarvan de slechts platheden schilderende litteratuur eene der uitingen is, als onbeschaafd, duister, onzedelijk enz. te veroordeelen, laten wij dan onze blikken wenden tot die andere overblijfselen van 13de, 14de, 15de en begin 16de eeuw: de schoone, helaas meerendeels ontluisterde, Gothische Kathedralen van Noord-Nederland en de statig-zwierige, van bloeienden gemeenschapszin getuigende Raadhuizen van het Zuiden; laten wij dan denken aan de heerlijkheden die de schilderkunst vermocht uit te drukken, aan de diepten van gemoed en godsdienstig leven, in de vrome bespiegelingen van mannen als Ruusbroeck en Thomas à Kempis voor ons opengelegd.

† † † † †
† † †
†

VI.

DE DUIVEL EN HET LAATSTE OORDEEL.

„Tu rusticanus et pauper exultabis et ridebis."
S. HIERONYMUS.

De satire in de Middeleeuwen uitte zich, gelijk wij zagen, op vele wijzen; zij was de openbaring der vrije gedachte, de volkscritiek op de grooten der wereld en op het volk zelf. Maar behalve door deze lyrische uitingen van toorn en spot, behalve door de zucht naar het dramatisch weergeven van de dwaasheden des volks, toonde in de Middeleeuwen de satire zich vooral in eene grootsche trilogie — gelijk Lenient (l. c., p. 14) het zoo voortreffelijk heeft geformuleerd, — wier eerste deel, den *Reinaert*, wij reeds bespraken als eene der oudste onzer letterkundige, bewust bedoelde of onbewust aldus gewordene hekelingen, en wier andere deelen zijn: de *Duivel* en de *Dood*. Ook deze beide verdienen, om de ruimte die zij besloegen in het Middeleeuwsche gedachtenleven, eene afzonderlijke bespreking, en wel de Duivels-voorstelling het eerst, daar hare verbreiding van ouder dagteekening in het leven onzer voorvaderen is dan die van den Dood. Wegens het nauwe verband dat tusschen de duivelfiguur in beeldende en letterkundige kunst bestaat, zal het noodzakelijk zijn, tegelijk met den Duivel der woordkunst ook dien der schilder- en beeldhouwkunst in onze beschouwing op te nemen.

Het begrip Duivel.

De Duivel, naar de opvatting van kerkleer en volksgeloof, is een zeer reëel wezen [1]; hij is niet het principe van het Booze,

[1]) Verg. J. E. Wessely, *Die Gestalten des Todes und des Teufels in der Darstellenden Kunst.* Leipzig 1876.

zooals Çiwa tegenover Brahma stond, maar een schepsel Gods. Hij, Lucifer, de eens licht-stralende engel, om zijn opstand tegen de opperste Macht in den diepsten afgrond geworpen, bestaat dan ook niet alléén, maar voert een talrijk heir van mede-verdoemden met zich. Zoo zijn hij en zijne gezellen de tegenstanders, niet van God — den eeuwig-Goede —, maar van de Engelen, diens dienaars. Hunne grootste vreugde bestaat in het ontrooven van macht aan God, en zij trachten dit te volvoeren door de zielen der menschen in hun verderfelijk verblijf te lokken. Reeds bij het eerste menschenpaar is hun dit gelukt. Zoo werden dus de opstandige Engelen tot Duivelen; door den Duivel kwam de zonde in de menschenziel; door den Zondenval ontstond de Dood; gelijk de Meester in *Die Dietsche Lucidarius* [1]) den Clerc antwoordt:

Clerc, van den beete die beet Adam,
Daer hi om uten paradise ran,
Daer af quam ons d'eerste val,
Ende dit grote ongeval.
Oec isser ons af comen die doot,
Die den mensce doet pine groot.

En zoo door de Zonde de Dood kwam, door den Dood zelf krijgt Satan eerst zijne eeuwige macht over de menschenziel. Tegelijkertijd echter — en dit is het zonderling-tegenstrijdige in de veelvoudig-samengestelde Satansfiguur — is hij de helper van God, daar hij de booze menschen straft, en hierdoor dus het goede principe als meester erkent en dient. („Die Kraft Die stets das Böse will und stets das Gute schafft." Goethe.) In den *Lucidarius* [2]) vraagt de Clerc aan den Meester:

Bericht mi, meester, sonder swike
Dienen die duvelen Gode van hemelrike?

en het antwoord is:

Nu verstant mi, clerc, ende lere,
Si dienen Gode, Onsen Here,
In also vele, alsi Gods viande
Pinen metten helscen brande;
Daeromme heeftse God geset
Gelike enen pinende smet. [3])

[1]) Blommaert, *Oudvlaemsche Gedichten* III, vs. 4461—4466.
[2]) T. a. p. vs. 2513—2520.
[3]) Eene miniatuur uit een 14 d'eeuwsch hs. (no. 9550) op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, *La Somme le Roy*, geeft eene opstanding der dooden te zien; zwarte

Deze beide trekken van het Duivel-karakter zullen wij in de middeleeuwsche kunstwerken op wonderlijke wijze dooreengestrengeld zien; de bedroefde, naar het verloren licht-rijk heimwee-voelende Satan, de sceptische, vernietigend-ironische Mephisto der moderne tijden vertoonen zich nog niet.

Het verblijf van den Duivel.

Met de Duivel-figuur is de voorstelling van zijn verblijf, den afgrond der Hel, ten nauwste verbonden. In tegenstelling met het zuiver middeleeuwsch-Katholiek karakter van Satan, was deze onderaardsche woning reeds in de verbeelding van oude volken aanwezig. Geen probleem was wellicht ooit zoo aanlokkelijk voor den menschelijken geest, als dat van het leven-na-den-dood en bijzonderlijk dat van het lot der boozen. Reeds in de *Ilias* [1]) lezen wij:

Grieken.

τῆλε μάλ', ἧχι βάθιστον ὑπὸ χθονός ἐστι βέρεθρον,

en Homerus denkt bij de κλαγγὴ νεκύων, het gejammer der dooden, aan verschrikte vogelen die aan alle zijden vluchten. Helderder is het beeld bij Vergilius, waar hij in het 6de boek zijner *Aeneïs* den vromen held laat afdalen in eene sombere onderwereld. Maar na Homerus en vóór den Latijnschen dichter had de schrijver van den *Phaedon* en de *Politeia* geleefd, Plato. In beide [2]) verhaalt hij van het verblijf der dooden; het duidelijkst echter spreekt hij zich in het laatste geschrift uit: „En daar stonden dan nu wilde vurige mannen ernaast, en terwijl zij de brullende stem vernamen, grepen zij hen (nl. de zondige zielen) aan en voerden hen weg, gebonden aan handen en voeten en hals, wierpen hen tegen den grond en trokken hun de huid af en sleepten hen terzijde over doornstruiken en pijnigden hen, en legden het telkenmale den voorbijgangers uit, waarom gene zulks lijden moesten, en dat zij voortgesleept werden, om in den Tartarus geworpen te worden." — Velen nog beschreven later hunne gezichten van het volgend leven, maar Seneca vond het

Plato.

harige duivels dragen de zielen naar een ketel te midden der vlammen, waarop een engel met bevelend gebaar wijst; duidelijk bewijs ook weder, hoe de duivelen in dienst der goede machten werden gedacht.

[1]) *Ilias* VIII, 14: „Zeer verre, waar onder de aarde de diepste afgrond is."

[2]) *Phaedon*, cap. 60; *Politeia* X, cap. 14. Verg. Ch. Labitte, *La divine comédie avant Dante*, in: *Oeuvres de Dante Alighieri*. Paris, Charpentier.

slechts „ledig gerucht en ijdele woorden" en Iuvenalis oordeelde het kindersprookjes. [1])

Christelijke voorstelling.

De vizioenen van het toekomstig bestaan leven voort in de Christelijke eeuwen, en wonderlijk en aan wonderen rijk zijn de verhalen die de hagiographen daarvan doen, gelijk ons getuigen een *Reis van Sint Brandaen* en een *Vaghevier van Sint Patricius* [2]), — tot deze droomen eindelijk hunne laatste en volmaaktste beelding vinden in de *Divina Commedia* van Dante. Echter is de voorstelling van den Satan in deze tijden nog vol-ernstig; maar reeds ten tijde van den grooten Italiaanschen Dichter spraken Fransche trouvères luchtiger over Satan en zijn rijk, en wij zullen zien hoe de koning der duisternis allengs daalt tot de rol van nar en somtijds als een onbeholpen idioot met zich sollen, zich bedriegen en zich uitlachen laat.

De beeltenis van den Duivel.

Het beeld dat men van dezen wonderlijken persoon zich vormde, wisselde veelvuldig met de tijden. In de wandteekeningen der Catacomben verschijnt hij als Slang of als Draak, en ook later vindt men hem in Bijbelversieringen als een reptiel met schoon vrouwenhoofd, Eva verleidend. Dit is echter slechts eene aanduiding van den Satan, niet eene beeltenis zijner figuur. [3]) Eerst enkele eeuwen later treft men deze aan. In de vroeg-middeleeuwsche Psalter-verluchtingen vinden wij de duivelen in gewone menschen-gedaante afgebeeld, meestal met een drietand gewapend en als Medusa met slangen op het hoofd. Talrijk zijn dergelijke voorstellingen o a. in het fraaie en welbekende *Utrechtsche Psalter*, uit de 9de eeuw [4]). Later werd de Duivelbeeltenis uit dierlijke elementen samengesteld; en, al verscheen hij in menschen-gedaante onder de menschen, toch was hij steeds gemakkelijk te herkennen aan een staart, een paardenvoet of horens. Viollet-le-Duc *(Dict. de l'Arch.* chap. *Diable)* vermeldt als eene

[1]) Geciteerd door Labitte, l. c., p. 96.

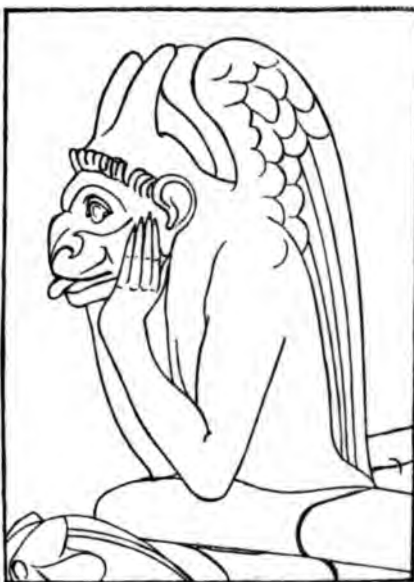
[2]) Het eerste uitgeg. door Dr. E. Bonebakker, Amst. 1894. Het tweede door Van Vloten, *Nederl. Proza van de 13de tot de 18de eeuw* I, bl. 74. Leiden en Amst. 1851.

[3]) Eene eigenlijke Duivelsfiguur bezat de oud-Christelijke kunst niet. Verg. Heinrich Detzel, *Christliche Ikonographie* I, s. 143. Freib. i. Br. 1894. Dr. Victor Schultze, *Archäologie der Altchr. Kunst*, s. 353. München 1895. Fr. X. Kraus, *Gesch. der Christl. Kunst* I, s. 211. Freib. i. Br. 1896.

[4]) Verg. J. J. Tikkanen, *Die Psalterillustration im Mittelalter*, Helsingf. 1895; s. 219—223.

der oudste, hem bekende afbeeldingen een vignet uit een 9d'- of 10d'-eeuwschen Bijbel, waar Job is gezeten op de bouwvallen van zijn huis; „l'ange du mal lui parle; il est nimbé et armé d'ailes; dans sa main gauche, il tient une cassolette pleine de feu; les ongles de ses pieds sont crochus."

Maar eerst in de 11de eeuw, den tijd der Romaansche kunst, toen de verschrikkingen van het jaar 1000 nog leefden onder de Christelijke volken en in strenge tafereelen aan de kerken werden verzichtbaard, verschijnt hij in de beeldwerken van Frankrijk, op kapiteelen en tympanen. „Alors, l'imagination des artistes s'est plue à lui donner les figures les plus étranges et les plus hideuses: tantôt il se présente sous la forme d'un homme monstrueux, souvent pourvu d'ailes et de queue; tantôt sous la forme d'animaux fantastiques." Hier is de Duivel nog eene verschrikkelijke macht, waarmede geen sterveling waagde te spotten. Maar terwijl de dichters met minder vrees van hem spreken gingen, verloor hij ook bij de vrijzinniger leeken-beeldhouwers der 13de eeuw veel van zijn onverbiddelijke wreedheid, „sa physionomie est plus ironique que sauvage ou cruelle." De schoonste van alle Duivelbeeltenissen is ongetwijfeld die van de Notre-Dame te Parijs, op den omgang van den Noorder-toren, waar zijn gevleugeld lijf kalm op de steenen balustrade rust, als ware hij zooeven neergestreken op deze woning der Heilige Maagd; vanwaar hij neerziet over de krioelende wereldstad, het gehorende hoofd gesteund in de sierlijk-spitse handen, met rustige, zelfs geen glimlach zich verwaardigende ironie de tong even uitste-

Fig. 2.

kend tegen die duizenden daar beneden, aan wie hij zich verre meerder voelt, en die hij wel weet dat spoedig tot hem zullen komen in de eeuwige vlammen.

In Nederland.

❧ Zulke uitdrukkingsvolle sculptuur is er helaas bij ons te lande niet over. In de S. Walburgskerk te Zutfen vindt men op den draagsteen van een wijwatervat een gebogen Duivel; te Arnhem is welbekend het oude woonhuis van Maarten van Rossum, *het Duivelshuis*, waar uit den muur springende duivelen de vooruitstekende verdieping dragen. Het zijn onheilspellende wezens, half mensch, half dier; maar zulk een rustige welbewuste kracht als van den Parijschen hellebewoner bezitten zij niet. Geen dezer beeltenissen is trouwens van zoo vroegen tijd als Frankrijk ze heeft, en vanzelf missen zij dus de strenge kracht van de kunst dier, in de geschiedenis van het Schoone zoo roemrijke, dertiende eeuw. Ook het snijwerk der koorbanken waar wij nog vele duiveltjes verborgen vinden, is van later, meest van de 15de eeuw. Satan verschijnt daar in vele gedaanten, steeds half dier, veeltijds half vrouw. Te Oirschot komt op eene der *miséricordes* [1]) een fraai-gesneden duivel-figuur voor, van verschrikkelijk uiterlijk, met laag-neerhangende magere borsten, en een drietand in de klauw.

Duivel-afbeelding in schilderkunst.

❧ In miniaturen en op schilderijen vindt men den Duivel vaker afgebeeld. Somtijds heeft hij vleermuis-vleugels, zooals in een Hs. in het Museum te Doornik. Reeds in zijnen tijd door geheel West-Europa vermaard om zijne schoone duivel-phantasieën was Hieronymus Bosch (1470—1516), die de helsche geesten in de spookachtigste gedaanten, vooral op zijne verzoekings-tafereelen, afbeeldde. Het Museum te Brugge heeft een stuk van hem, een lezenden Heilige voorstellend, achter wien een grijnzende duivel gluurt. De verzameling der Hospice de la Potterie aldaar bezit een schilderij met den H. Michaël en twee duivels, uit de school van Memmelinc. Phantastischer maar minder verschrikkelijk dan de vroeg-middeleeuwsche gebeeldhouwde duivels zijn al deze figuren van den lateren tijd. Duidelijk komt dit ook uit op het stuk van J. Mostaert (geb. 1475) in het Antwerpsche Museum:

---

[1]) *Miséricorde* is de naam voor het klampje, onder tegen de zitting van het koorgestoelte, waartegen de priesters rustten als zij, die zitting opgeslagen hebbende, staande zongen.

het Laatste Oordeel en de zeven Hoofdzonden. Op zeven van de veertien kleinere tafereelen die de onderhelft van deze schilderij innemen, verschijnt de Duivel in afzichtelijke gedaante, stekelige haren op het hoofd, gloeiende oogen, lange afhangende borsten, op den buik nog een ander grijnzend gelaat dragend. Zoo grijpt hij naar de jonge vrouw die zich in den spiegel beschouwt en de *hoverdichheit* verbeeldt; zoo gluurt hij naar de beide toornige mannen: de *nidichheit;* tast den slapenden man aan: de *traecheit;* grijpt de twee twistenden beet: de *gramscap;* houdt het kaarslicht op voor de vrouw die naast de geopende geldkist zit te spinnen: de *ghierigheit;* grijpt weder naar het drietal dat aan een beladen disch zit te smullen, maar duidelijke teekenen geeft van *gulsichheit;* en begluurt ten slotte het minnende paar: de *onkuischeit.*

De talrijke gestalten waarin Satan zich afwisselend vertoont, als sirene, als draak, als roofvogel, zijn ontstaan uit de gewoonte van de schrijvers der *Bestiaria*, reeds in de 12de eeuw algemeen verspreid, om de Deugden en Ondeugden door symbolische figuren te verbeelden. Wilde men eenen mensch voorstellen onder den invloed van een boozen hartstocht, dan deed men hem vergezellen door een dezer dieren, symbool van dien hartstocht. Gregorius de Groote [1]) noemde zeven hoofdzonden: *inanis gloria* (ijdele glorie), *invidia* (nijd), *ira* (toorn), *tristitia* (traagheid), *avaritia* (gierigheid), *ventris ingluvies* (gulzigheid van monde), *luxuria* (onkuischheid). In eene Mnl. verhandeling over de zeven hoofdzonden — „of dootsonden, want si doden de ziele" [2]) — worden zij genoemd: *Hoeverde, Nidecheid, Tornecheit, Trecheit, Vrecheit, Overaet ende overdranc, Oncuscheit.* In het hoofdstuk over de beeldhouwkunst zal hierover nog nader gehandeld worden. Thans zij slechts vermeld dat al deze ondeugden werktuigen waren voor den steeds in hinderlaag liggenden Satan, waarmede hij de argelooze zielen der Adamskinderen in het eindeloos verderf trachtte te storten. [3])

Deugden en Zonden

[1]) Zie: *Des Coninx Summe*, proefschr. van D. C. Tinbergen. Leiden 1900.

[2]) *Vad. Mus.* II (1858) bl. 426. Zie ook: *Die Niwe Doctrinael* of *Spieghel der Sonden* van Jan die Weert van Ypere (vs. 159—160) in: *Oudvl. Ged.* III bl. 75 vv.

[3]) In het hoofdportaal der N. Dame te Parijs zijn in de medaillons beelden van 12 Deugden gehouwen, en daaronder 12 Ondeugden, hunne contrasten, in tafereelen voorgesteld. Zie: Viollet-le-Duc, *Archit.* chaps. *Vices* en *Vertus.*

Laatste Oordeel.

❧ En hiervan vinden wij de treffendste verbeelding in de tafereelen van het *Laatste Oordeel*, die nog vóór de Doodendansen de idee verkondigd hebben der gelijkheid aller stervelingen voor God; want ook hier worden Paus en Keizer, Edelman en Edelvrouw, door ééne keten tezamen gebonden met den verachtelijksten boer, door den grijnzenden hellegeest in den gapenden muil der verdoemenis gesleurd. Zoo geschiedde de ontknooping van het groote levensdrama, zoo werd eindelijk de wraak van den verworpen boer, die in het aardsche leven vaak tot hevige uitbarstingen leidde, zonder bloedstorting volbracht „sous l'oeil de Dieu." Want God zelf troont hier in 't midden, gelijk beschreven staat in het 20ste hoofdstuk der *Openbaring*, en naar rechts verwijst Hij de deugdzamen dezer wereld, die door engelen ten hemel worden geleid, naar links de boozen, met kroon en tiara, door verheugd-grijnzende duivelen meegesleept. [1])

Zalt-Bommel.

❧ Talrijk zijn op de hoofdpoorten of vensters der Fransche Kathedralen de afbeeldingen dezer schifting van zielen; en eene der fraaiste is wel die van Autun [2]), waar nog het tafereel der zielenweging, eene voorstelling uit Aegypte afkomstig, de spanning der middeleeuwsche toeschouwers deed toenemen. Maar ook ons land bezat, tenminste in schilderwerk, afbeeldingen van het Jongste Gericht. In de Bommelsche S. Maartenskerk was eertijds boven den koor-boog een groot tafereel zichtbaar. Prof. Kist heeft ons in zijne beschouwing over *Het humoristisch karakter der Christelijke Kunst* [3]) eene beschrijving ervan bewaard: „Nog zie ik de reuzengroote hel-gekleurde afbeelding van den Zoon des menschen, tusschen de beide menschenhoopen: aan de ééne zijde der gezaligden, die, uit hunne graven verrezen, door Engelen worden heengeleid naar hunne zalige woningen: aan de andere

---

[1]) De oudste Christelijke afbeelding van eene aan het Laatste Oordeel verwante voorstelling, is op een mozaïek in S. Apollinaris Nuovo te Ravenna. Christus is daar in 't midden gezeten; ter rechterzijde verwijst Hij drie witte lammeren, ter linker drie zwarte schapen. Zie: Detzel, *Christl. Ikon.* I, s. 533; en Kraus, *Gesch. d. Christl. K.* II[1], s. 373 ff.

[2]) In afgietsel aanwezig in het Trocadéro-Museum te Parijs. — Het tafereel der zielen-weging vindt men ook aan een der kraagsteenen op de tweede verdieping van het Leuvensche Raadhuis, met andere tafereelen, hiermede in nauw verband staande.

[3]) *Kerk. Archief* IV, bl. 421 vv.

der verdoemden, welke door duivelen van allerlei gedaante en kleur, onder de potsierlijkste gebaren, zelfs op kruiwagens, naar het helsche vuur worden heengesleurd, terwijl andere duivelen bezig zijn, de aldus gemartelden met lange tangen en haken uit den vuurgloed te trekken en in ontzettend groote doofpotten te bergen. Ligt in dit laatste, zoo dacht ik wel eens, eene tempering van de leer aangaande der helsche straffen eeuwigen duur? Indedaad de doofpot kon dit wel aanduiden. Eveneens echter kan juist die doofpot, op zijne wijze, ook het tegendeel uitdrukken, als die de brandstof bezuinigt, waardoor telkens een nieuw vuur ontstoken wordt."

Ook in het Noorden des lands trof men dit tafereel aan. H. Potter geeft in zijne *Reize door de oude en nieuwe oostelijke departementen etc.* [1]) eene beschrijving van schilderwerk in de kerk te Oosterbierum: „het is eene afbeelding van de hel en van den hemel: in het eerste gedeelte ziet men eene groote menigte ijsselijke monsters met lange staarten, paardevoeten en verschrikkelijke koppen, op verschillende wijze bezig, de verdoemden naar een brandend vuur te brengen, geheele kruiwagens zijn met dit soort van ongelukkigen volgeladen, terwijl sommige duivels nog bezig zijn andere karren en wagens, met zware ijzeren vorken, vol te pakken, of met hunne sterke handen een of twee veroordeelden op hun duivelsruggen slingeren, of bij armen en beenen vatten, en zoo naar de strafplaats heenen sleepen. In een ander gedeelte, hetwelk de hemel zal verbeelden, ziet men naast eene poort een klein mannetje spelende op de viool, terwijl zich in het verschiet eene luchtig in het rond danzende partij van regt vrolijke hemelburgeren vertoont. Een zonderling bewijs van de zonderlinge ruwe denkbeelden die men zich in die tijden van hel en Hemel moet gevormd hebben".... Oosterbierum.

In de absis der S. Servaaskerk te Maastricht is jaren geleden onder de kalk eene muurschildering te voorschijn gekomen, die waarschijnlijk ook het Laatste Oordeel voorstelde; alleen ontbreken nu de hierbij onmisbare, maar wellicht door den tijd of bij het schoonmaken verdwenen figuren van S. Michaël en van de gelukzaligen en verdoemden. Maastricht.

[1]) Haarlem, Bohn, 1808. Dl. I bl. 10.

Deventer. ♣ Uit het begin der 16de eeuw is eene schildering in de S. Lebuïnuskerk te Deventer, welke deze opschriften draagt:

O menssche gedenckt om sterven ende gy en sult niet sondygen in Ewychheit.

Eelck gedenckt wat scoender frouden daer wesen mach
Daer dusent jaer niet mer en is dan eenen dach.

Un dat is o wee och armmen toe lyden aldaer
Daer een vure veel langer is dan hondert dusent jaer.

Miniaturen. ♣ Ook de miniatuur-kunst heeft dergelijke tafereelen voortgebracht. In hs. 5 van de Bibliotheek te S. Omer is eene initiaal met afbeelding der zaligen en der verdoemden. Een duivel met een houten been duwt een kruiwagen, waarin o.a. een koning en een bisschop; een andere trekt, en speelt ondertusschen op den doedelzak.

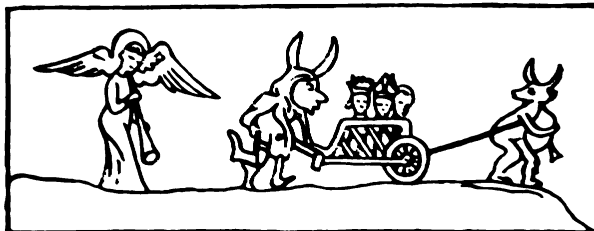

Fig. 3.

♣ Eene fraaie afbeelding van den helle-ingang geeft de *Bible historiale*, een 14e-eeuwsch handschrift in de Kon. Bibliotheek te Brussel (hs. 9024). Op ééne teekening staan hier schepping en val-der-engelen: de hel is, als gewoonlijk, voorgesteld door een grooten, wijd-geopenden muil. De teekening is door een horizontale lijn in tweeën gedeeld, boven welke alles licht is en ook de neêrstortende engelen nog in wit gewaad gekleed zijn; onder die lijn is alles zwart en vlammen: de daar vallende engelen zijn reeds in duivelsgedaante veranderd: maar het merkwaardigst is dat de figuren, die half boven, half onder de grenslijn geteekend zijn, zich ook als half engel, half duivel vertoonen, zoodat de engelenhanden, onder de lijn, als duivel-klauwen zich uitstrekken, waardoor de verandering der opstandelingen schoon wordt uitgedrukt.

Schilderijen Jan v. Eyck. ♣ Anders dan de gewone, ter rechter- en linkerzijde verdeelde voorstelling, is die op de aan Jan van Eyck toegeschreven schilderij in de Ermitage te S. Petersburg en op het paneel van Petrus Christus te Berlijn [1]). Hier varen de gezaligden ten hemel,

waar Christus troont te midden van bazuinende engelen, terwijl beneden hen de Aartsengel Michaël een spookachtig geraamte in bedwang houdt, dat met wijd-uitgespreide ledematen zweeft boven den helschen afgrond en de verwrongen lichamen der jammerende boozen. Hier is het onmiddellijk verband tusschen Dood en Hel verzichtbaard. [2])

H. Memmelinc.

Ook de omtrent een halve eeuw jongere Memmelinc heeft het wereldgericht meermalen geschilderd [3]), en eens, gelijk het o.a. te Parijs aan het hoofdportaal der Notre-Dame voorkomt, in verband met de gelijkenis der vijf wijze en vijf dwaze maagden, die, volgens het oude mysterie-spel, de komst van Christus als mensch en als Rechter en dus tegelijk het Laatste Gericht voorstelde [4]). Het verschrikkelijkst is die grijnzende en grijpende duivel, zijn scherpen klauw drukkend op de bleeke lichamen die in een wijd-gesperden spits-tandigen muil tegen de laaiende vlammen strijden. Het opschrift luidt: *In inferno nulla est redemptio.*

De reeds boven, bl. 126, genoemde schilderij van J. Mostaert in het Antwerpsche Museum geeft op de bovenhelft een fraai Laatste Oordeel; rechts van Christus worden de zielen door Petrus in den hemel toegelaten, links door zwarte en groene duivelen in een vuurpoel geworpen.

Overige afbeeldingen.

Het Museum te Leiden bezit eene schilderij van het Oordeel door Lucas van Leyden (geb. 1494). De kerk te Warmenhuizen had eertijds een houten gewelf (thans in het Rijks-Museum te Amsterdam) dat met een, aan Jan van Scorel (geb. 1495) toegeschreven, L. O. beschilderd was. Het Museum te Brugge heeft een

[1]) Afb. bij Knackfusz, *Künstler-Monographien* XXXV, s. 43—44.

[2]) L. Maeterlinck, *Le genre satirique dans la peinture flamande* (Gand 1903) citeert op p. 204 uit de *Chronieken* van Van Vaernewyck, fol. 119, eene vermelding van een tafereel der Hel, door Van Eyck geschilderd onder zijne bekende Gentsche polyptique: „van waterverwe gheschildert, de welke sommighe slechte schilders (soo men secht) haer hebben bestaen te wasschen oft suyveren, ende hebben dat miraculeus constich werc met hun calvers handen uytgevaecht...."

[3]) Zie Knackfusz, *Künstler-Mon.* XXXIX, s. 23, 39, 127.

[4]) Men zie over het fraaie Latijnsch-Fransche spel: Marius Sepet, *Le Drame Chrétien au Moyen Age*, Paris 1878, p. 113 ss. Over de uitbeelding dezer parabel in de sculptuur: Didron, *Manuel d'Icon. Chrét.* p. 217, noot. — In Sebastian Brant's *Narrenschip* komt er een prentje van voor, met onderschrift:

Die sotte Maechden zijn die vijff sinnen
Die om haer weelde de Helle gewinnen.

L. O. van J. Prevost († 1529), echter geheel in den geest der Renaissance opgevat, evenals een dergelijk stuk uit 1560, in het Stadhuis te Middelburg en geschilderd door zekeren Gijsbrecht.

Koorgestoelten. ¶ Maar niet alleen de schilderkunst bewaarde de traditie der eenmaal te verwachten scheiding van goeden en boozen; ook de beeldhouwkunst deed het hare en zij vond gelegenheid dit te toonen op eene plaats waar de satire der Middeleeuwen zich veelvuldig uitte: de koorbanken. In het zijstuk van het noordelijke koorgestoelte in de S. Janskerk te 's-Hertogenbosch is in het rijk-gesneden loof- en krulwerk eene voorstelling van de Hel; duivelen sleepen de zielen mede; vele dezer laatste staan in een ketel of bootje, drijvend op de vlammen die uit den hellemond opgolven. Ook de 15de-eeuwsche koorbanken in de S. Maartenskerk te Bolsward en de latere te Dordrecht toonen een dergelijk tafereel.

BETER dan uit de helsche figuren van schildering of sculptuur, leert men het karakter van den middeleeuwschen Duivel kennen uit litteraire getuigenissen en volksverhalen. En het is vooral in het drama dat hij zich in de verscheidenheid zijns aards vertoont. Eerst langzamerhand was hierin zijn rol aangegroeid tot de vrij omvang- en belangrijke, zooals wij die in de tooneelspelen van het eind der 15de eeuw aantreffen [1]. In den beginne als ernstige figuur verschijnend, als een onmisbaar element in de gedramatiseerde wereldgeschiedenis van het 14de-eeuwsche *Maastrichtsch Paaschspel*, heeft hij reeds in de 15de-eeuwsche *Eerste* en *Sevenste Bliscap van Maria* en in het ietwat jongere spel *Van de V. vroede ende van de V. dwaeze Maegden* zijn ernst verloren en sleept met vreugde en gejuich zijne prooi mede. Later beslaat hij met zijne gezellen een groote plaats in het *Spel van den Heiligen Sacramente vander Nyeuwervaert* (± 1500) en in het *Spel van Sint Trudo* (± 1540). Reeds vroeger had men hem zien verschijnen in de *Schone Historie van Mariken van Nimmegen* (1475), maar hier speelt hij een andere rol dan in genoemde stukken; hij is niet de afwisseling-brengende en kluchtige tusschenspeler, maar een hoofdpersoon van reeds Mephistophelische kracht. Beschouwen wij echter enkele dezer drama's van meer nabij.

Litteratuur.

Drama.

[1]) Verg. E. Soens, *De rol van het booze beginsel op het middeleeuwsch tooneel*, Gent 1893.

Hoewel, gelijk wij boven zeiden, de duivel ook in zijn volkomen-ernstig optreden eene satirieke figuur is, toch openbaart zich zijn menschen-verachtende en -bespottende natuur nog sterker in die tafereelen, waar hij met grijnzend leedvermaak de jammeren der zondige stervelingen aanschouwt en beschrijft. Dit nu zien wij in de comische tusschenspelen onzer middeleeuwsche drama's. In *De eerste Bliscap van Maria* [1]) uit een der duivelen, de Nijt, zijne vreugd over den zondenval aldus (vs. 433 vv.): *Eerste Bliscap.*

Mijn mager vel,
Dat ic dus na heb liggen verbiten,
Es nu soe vrolic, het waent spliten
Om dies, dat ic den mensce verheven
Met Gode dus heb gebracht int sneven!

en de opperduivel Lucifer antwoordt:

En weet mi hoe gebeeren!
Mi selven en canic niet bedwingen
Ic sal uut minen velle springen
Van bliscepen, dat ghise dus uut duechden
Hebt getrocken!
. . . .
Ic lache, dat ic scudde,
Om dat de mensce, die was verheven,
Aldus der gracien es ontdreven....

In het hierna volgend Satansproces (vs. 500 vv.) hebben Lucifer en Nijt andermaal gelegenheid hunne vreugde te toonen, als de opperste Rechter het gansche menschdom den duivelen overgeeft; de alle aardsche ongelijkheid miskennende Satan openbaart zich hier duidelijk:

Wi selen gaen stampen en smoren
En tegen hen lieden ons coken bereyen.
. . . .
Scoyen wi, duvel, sonder beyen
Tot in den groten kakebo!
Gawi de plaetse lingen en breyen:
Het comter nu al, des ben ic vro!
. . . .
Ghi, helle, hoert, wes ic doe bekint:
Doet maken alrande instrumint
Van ruesters, van craulen en van tangen,
Daer ghi den mensce met selt ontfangen,
Van cupen, van pannen ende van ketelen,

[1]) Moltzer, *Mnl. Dramat. Poëzie*, Gron. 1875, bl. 329—418.

Van pecke en van gloyende zeetelen,
Om yegeliken nae sinen state
Tontfane; coninge en prelate,
Al saelter comen, rijf en raf:
Maect u bereescap en comes af,
Sijt blide en vro! Helle, maect feeste:
Het wert al onse, beide minste en meeste

Sevenste Bliscap. ♣ Ook in de laatste der Bliscappen [1]), met de eerste al wat overbleef van eenen cyclus van zeven, is het eenige duivel-tooneel belangrijker en meer op comische werking gericht, dan wat er b.v. in het Maastrichtsche spel in dit soort voorkomt. Pas laat in het stuk treedt Lucifer op, *ende roept syn dieneers, om te sinden na Mariën siele* (vs. 991 vv.):

Ou! duvels, neckers, refuys van boeven,
Moetmen u aldinc voer besoeven,
Datmen u villen moet als een puut?
Waer sidi? Ou, seg!
Alle. Hier meestere.
Lucifer. Soe comt hier uut,
Valsce verraders, onnutte cockine,
Ghi ligt en mest, al waerdi swine,
Van ledicheden; crupt uten neste!
Wat bedrijfdi?
1e Viant. Wi doen ons beste,
Tormenten en pinen de sielen swaerlic,
Braden en stoken.
. . . .
Lucifer. Soet scijnt, ghi sijt van groten bedrive.
Maer wat segdi van desen wive,
Tsmans moeder, die eens ons helle brac?
Daer moesti heenen.

De „vianden" durven Maria niet naderen, maar, nadat Lucifer hen opgehitst heeft, vliegen zij heen, onder het geschreeuw van „Brue! brue!" Michaël echter weert hen af, eerst door redeneering, dan door geweld, — en het kan niet anders of de 15d'-eeuwsche toeschouwers moeten zich vermaakt hebben over de nederlaag dezer anders zoo gevreesde en zelfs de hoogsten der samenleving niet ontziende helle-bewoners.

♣ Als een voorspel van den grooten Oordeelsdag is het *Spel*

[1]) K. Stallaert, *De Sevenste Bliscap van Maria*, Gent 1887; Leendertz, *Mnl. Dram. P.*, 2e druk, bl. 329 vv. (nog niet voltooid). Zie ook Kalff, *Gesch. d. Lett. 16de eeuw* I, bl. 238 vv.

van de V. vroede ende van de V. dwaeze Maegden [1]), opgebouwd naar de parabel uit *Mattheus* 25. Ook in dit stuk treden de duivelen op, vol vreugde over de rampen der menschen. Wanneer de hemel is toegeschoven en de hel is opengegaan — hetgeen door de tooneelaanwijzing is aangeduid, — verschijnen de duivelen onder hunnen vorst; Lucifer spoort zijne helpers aan, hem de dwaze maagden te bezorgen, die kort hierna verschijnen, door den Bruidegom — Christus — afgewezen, en tot het volk zich keeren, jammerend over hare roekeloosheid, hare ijdelheid, haar tijdverlies, hare nuttelooze praatjes, hare hoovaardij. *Hier* — zoo vervolgt de tooneelaanwijzing in het stuk — *beghinnen hemlieden de duvels te ghelatene, sprekende tot den dwasen maegden.* Zij toonen zich zeer uitgelaten over den nieuwen buit, waarbij een hunner zegt: *Spel der X Maagden.*

Woeschai! noijt blyder van alle de daghen myn!
Poey! Poy! ach, ach! ai! ken wyste wat bedryvende zyn
Dan ghenoclic te springhen op en neer!

In het *Spel vanden Heiligen Sacramente vander Nyeuwervaert* [2]) zijn de duivel-tooneelen talrijker, maar tegelijk toch — en dit is geen geringe verdienste voor den schrijver van het stuk, Smeken — tegelijk zijn zij goed gemotiveerd in het geheel der handeling. Geregeld wisselen de duiveltjes de ernstige tooneelen af, voortdurend de comische strekking hunner intermezzo's op talentvolle wijze vereenigend met eene uitlegging van den immer voortschrijdenden gang des drama's. In zijne bron [3]) kwamen, gelijk Smeken zelf ons meedeelt, de *diableries* niet voor; zij zijn geheel eigen vinding: *Nyeuwervaert.*

Duvelrye sal comen in ons spel,
  Hoe dat in den boec soe niet en staet,
Maer ghy mueght bevroeden wel,
  Dat de duvels mesten in alle quaet.
  Om dueght te beletten es al haer daet,
In smenschen qualijcvaert zy oic verbliden,
Des zy dit Sacrament benyden.

[1]) *Het Spel van de V. vroede ende van de V. dwaeze Maegden.* Uitg. van de *Maetsch. der Vlaemsche Bibliophilen*, 2e serie, no. 6. Gent 1846.

[2]) Uitgeg. door Dr. Eelco Verwijs, Leeuwarden 1867; door Moltzer, *Mnl. Dram. P.*, bl. 419—493; en door Leendertz, bl. 213—276.

[3]) Zie Moltzer, a. w. *Inleiding* bl. XXVIII.

Merkwaardig zijn terstond reeds de namen der beide, in dit spel optredende, duivels: „Sondich Becoren" en „Belet van Dueghden", welke duidelijk hun karakter zeggen: de actieve en de passieve zonde, of, wellicht nog juister: de positieve en de negatieve. Zij openen het spel met een scheldpartij in rondeelvorm en geven dan in een levendigen dialoog de expositie van den toestand. Na elk ernstig tooneel treden zij weer op en roepen elkaar met de zonderlingste namen toe (vs. 294 vv.):

Sondich. Ey, duvelken, duvelken!
Belet. Ey, neckerken, neckerken
Sondich. Het es nu al te mael bedorven, leckerken!
De hostie es ghevonden, bij den billen.

Maar als waarlijke duivels zijn zij niet gauw uit 't veld geslagen (vs. 331 vv.):

Sondich. Wij sullen noch zielen met craken halen.
Belet. Wij sullen noch al ons ketels vullen.
Sondich. Wij sullen den menschen wel verdullen:
Daer en derven wij niet voer sorgen.

Zij voeren hun plan onmiddellijk uit bij den advocaat Macharius, wien zij ongeloof aan 't gevonden Sacrament aanpraten. Zoo verschijnen zij dus als de verzichtbaring der booze neigingen in den mensch, en op de middeleeuwsche gemoederen moet een dergelijk verzoekingstooneel even sterk gewerkt hebben als de beschouwing der beelden aan de kerkportalen, bij wie de verderfelijke hartstochten vaak werden afgebeeld als kleine duiveltjes, fluisterend aan het oor [1]). Ongeveinsd drukt Belet zijne vreugde over Macharius' domheid uit (vs. 424):

Ach, ach, ay, ic sal van lachen verwoeden.

De beide duiveltjes komen dan op de plaats, waar het Sacrament is opgegraven, en twisten daar bij voorbaat al over Macharius' ziel. Wanneer dan de advocaat des Sacraments echtheid beproefd heeft, door het op vijf plaatsen te doorsteken en aldus het bloed van Christus te hebben gestort, verschijnen Belet en Sondich weer, verheugd over de nieuwe aanwinst der hel (vs. 568—569):

[1]) Zie Viollet-le-Duc, *Dict. de l'Archit.* Chap. *Diable.*

Men sal hem in de helle croonen
Met eenen berrenden treefte heet.

maar tegelijk bejammerend de vele wonderen en genezingen die het Sacrament verricht. Echter zullen zij Lucifer trachten te paaien met de zielen der heidenen uit de Pruisische Marke. En dit doel bereiken zij; want ziehier hun gesprek na het gevecht van Christenen en Heidenen (vs. 832 vv.):

Belet. Ou duvelsjonc, tes al wel gemaict,
Wij sijn ymmers uut der hellen geraect.
Der heiden zielen in ons forneys
Hebben ghemaect onsen peys;
Lucifer glorieert in synen zeetele.
Sondich. Wy hebben ghevult den meesten keetele
Soe vol zielen, helsche slanghen,
Datter twintich aen dooren hanghen
Ende aen den heyse bicans een duyst.

Wanneer het Sacrament, na de overstrooming bij Nieuwervaert en het vervallen der kerk aldaar, te Breda in veiligheid is gebracht, besluiten Sondich en Belet het spel met een verhaal van vele mirakelen en met eene wonderlijke vecht- en scheldpartij. Nog meer op den voorgrond, in den figuurlijken zin, treden de duivels uit het *Spel van Sint Trudo* [1]), geschreven tusschen 1533 en 1558 door den Leuvenschen Dominicaner Christiaen Fastraets, en bevattende de gansche levensgeschiedenis van den Zuidnederlandschen Heilige Trudo, die aldoor gekweld en beproefd wordt door twee duivels: „Baalberith, duyvel der gramschapen" en „Leviathan, duyvel der hoverdyen". Lucifer „sittende inde helle" opent het stuk met een kunstig-rijmend scheld-refrein tegen dit tweetal zijner dienaren:

Spel van S. Trudo.

Bor! waer sijdy allen, der hellen ghespuys gruys,
Duyvels, hoe sidt ghij dus stille als een muys thuys?
Ghy helsghe wolven, ick sal duer tcrijten splijten.
Bor! by Bachus buyck, ick werd duer tghedruys buys,
Helsghe draken, ghy speelt my al confuys fluys,
Dies sal ick u noch als hypocryten smyten.

Het gesprek gaat zoo een 100-tal regels door, overstroomend van dubbel- en kettingrijmen. Levendigheid en afwisseling ont-

[1]) Uitgeg. door Dr. G. Kalff, *Trou moet blycken*, Gron. 1889. bl. 83—217. Zie verder van den zelfden schrijver *Gesch. d. Lett. 16de eeuw* I, bl. 235.

breken niet in de dialogen en het optreden der duivels. Telkens als zij zich bedreigd zien, telkens als zij zich hunne prooi zien ontgaan, barsten zij in bedreigingen vol groote woorden los. Vooral na Trudo's doop zijn zij woedend (vs. 380 vv.):

Baalb. Tes nu wel ghemaeckt.
Lev. Ja, tes wel ghesceten.
Baalb. Way, neefken, dat kraeckt!
Lev. Ja, dat moeght gy eten.
Baalb. Ten bayt niet ghecreten.
Lev. Ten bayt oeck niet ghehuylt.
Baalb. Wy worden ghesmeten.
Lev. Dat ons snebel puylt.
Baalb. Ten bayt niet ghemuylt.
Lev. Ten bayt niet ghegresen,
Baalb. Want ons werck dat vervuylt.
Lev. Dat dede dat lesen.
Baalb. Bedroeft moyt hy wesen,
Lev. Die dieff, die pape.

Al spoedig gaan zij elkaar uitschelden (vs. 396 vv.):

Baalb. Way nefken, hoeyt schape!
Lev. Neen, leert ghy bersteken.

. . . .

Baalb. Ghy syt een vuyl kattyff.
Lev. En ghy een galghe aes.
Baalb. Hadieu, her even styff!
Lev. Hadieu, coopman claes!
Baalb. Hadieu, malder dan dwaes!
Lev. Hadieu, coppel drayere!
Baalb. Hadieu, der dieven solaes!
Lev. Hadieu, verrayere!
Baalb. Swyt venyn sayere!

. . . .

Lev. Ghy hebbet al ghedaen.
Baalb. Dat lieght ghy serteyn.
Lev. Tkint es ons ontgaen.
Baalb. Dats duer u bestaen... etc. etc.

Telkens komen zij met dergelijke vlotte dialogen te voorschijn, en somtijds ontbreekt ook eene grove ironie niet. Als Trudo eene kerk gaat bouwen en met zijn knecht spreekt over het materiaal, roepen zij (vs. 706):

Lev. Wa, maeck een stoove!
Baalb. Ja, oft een bordeel!

De vrees en het ontzag der ondergeschikte duivelen voor Lucifer kon ons reeds blijken uit enkele regelen van het Sacra-

mentspel; duidelijker nog worden zij uit al de gesprekken der beide helsche geesten in dit gedramatiseerd Heiligenleven, welks tweede deel aldus aanvangt (vs. 1803 vv):

Baalb. Bor! Leviathan, kint der helsgher spilloncken,
Hoe suldy noch onder Lucifers schytgadt broncken,[1]
Om dat ghy dus traylch valt tallen wercken.

En wanneer eindelijk Sint Trudo sterft en zijne ziel, als „een clyn kindeken, ghemaeckt oft levende (waer), heel bloet en naeckt", door engelen ten hemel wordt gedragen, zijn de duivelen buiten zich-zelven van woede en angst; Baalberith draagt een verband om 't hoofd, Leviathan loopt op twee krukken; beiden maken een helsch lawaai, en dit vecht- en scheldtafereel is nog heel wat sterker dan het slot van het Sacramentspel. Lucifer verschijnt ook zelf en besluit het stuk met deze dreigende woorden tegen zijne helpers (vs. 3550 vv.):

Bor, soo belooff ick u byder helsgher cracht,
Dat ghy onder myn schytgat werdt ghesedt.
Van leden te leden wordy noch verpledt,
Een badt sal ick u maken van siende pecke,
Op een gheloyende bedde wordt ghy gheledt,
Met eender gheloeyender keetenen inden necke
En gheloeyende ringhen dwers duer den beck.
U sal ick doen villen en in pannen brayen.
Dus compt te cote, ghy ghiereghe wolven vreck!
Ick sal u gaen tormenteren al met stayen.
Daer met hadieu, ghy helsghe cadetten!
Hy es zeer wys, dy den duyvel kan payen,
Want t'es al quaet, dat die duyvelen voortsetten.

Anders dan in al deze drama's is des Duivels optreden in de *Schone historie ende zeer wonderlyke ende waerachtige Gheschiedenisse van Mariken van Nimmegen, hoe sy, meer dan seven jaren, met den duyvel woonde ende verkeerde*[2]). Hier is hij geheel alleen, draagt geen allegorischen naam, noch dien van Lucifer, *Mariken v. Nimmegen.*

[1]) Zie over deze wijze van straffen en over de daarmede verwante uitdrukking „Hij zit in Nobis kroeg, onder Lucifers staart", het opstel van Dr. J. W. Muller, *Over eenige oude benamingen der Hel*, Album-Kern bl. 257—262.

[2]) Uitgeg. door Dr. J. van Vloten, 's-Grav. 1854; en door Leendertz, a. w. bl. 277—328, onder den titel: *Een scoon spel van Mariken van Nieumeghen die meer dan seven iaren metten duvel woende ende verkeerde;* volgens welke editie de verzen geciteerd zijn. — Zie Kalff, *Gesch. d. Lett. 16de eeuw* I, bl. 229.

maar noemt zich *Moenen* [1]). Hij komt niet nu en dan, als verbinding en comisch speler tusschen de verschillende tooneelen, maar hij is, met Mariken zelve, hoofdpersoon. Des avonds vindt hij het meisje, door hare „moeye" onheusch verstooten, buiten Nijmegen zitten weenen „onder een groote dicke haghe". Onvoorzichtig uit zij hare wanhoop, die tot onverschilligheid wordt (vs. 155—156):

Comt nu tot mi ende helpt mi beclaghen,
God of die duvel, tes mi alleleens.

Dit verheugt den listigen Duivel „die altijt zijn stricken ende netten spreyt, hakende altijt na de verdoemenisse der zielen". Maar als Mariken hem ziet, verschrikt zij (vs. 174—177):

.... Hulp God, hoe verscrick ick!
Wat mijns, ick en weet van mi selven nauwelijck,
Met dat ick dien mensche ben aenschouwelijck.
Hulpe, hoe flauwelijc vervalt mi therte!

eene gewaarwording die ook Gretchen ontving bij het zien van Mephisto:

Der Mensch, den du da bei dir hast,
Ist mir in tiefer inn'rer Seele verhasst;
Es hat mir in meinem Leben
So nichts einen Stich ins Herz gegeben,
Als des Menschen widrig Gesicht.

Het valt Moenen gemakkelijk dit verlaten kind met schoone beloften over te halen tot samenleven met hem — en tot verandering van haren naam in *Emmeken*. — Wanneer later Emmeken's moeye zich „de kele afsteeckt", omdat de partij van den jongen Hertog van Gelre, dien zij aanhing, ten onder kwam, verschijnt hij ook bij haar, verheugd over deze ziele-winst en geeft den politici onder het publiek eene goede les (vs. 433—440):

Ten helschen ghecriele, in een eeuwich verseeren,
Wil ic die siele onder Luycifer broen.
Wat dwasen menschen, dat si om princen oft heeren
Oft uut partiscap hem selven verdoen!
Al onse, al onse, die in dit opinioen
Hemselven houden so versteent.

[1]) Waarschijnlijk eene verbastering van het Grieksche δαίμων.

Partie ende nidicheit baet der hellen menich millioen
Van zielen, eert laer lijt, wie dat beweent.

Niet altijd herinnert deze Duivel aan zijn eigenlijk wezen en aan zijn vreeselijk verblijf; want het bijzondere van zijn karakter in dit spel is zijne grootere menschelijkheid — niet alleen in uiterlijk. Hij verschijnt hier vaak als een menschelijk wezen in wien de Duivel gevaren is. Wie zal ook zeggen of onder deze historie niet eene ware gebeurtenis schuilt? — Gezellig zit hij eerst met zijn meisje in eene herberg te Antwerpen, en, evenals Mephisto in Auerbach's Keller, sticht hij daar onder de lieden verwarring en twist. Als in Emmeken heimwee begint te ontstaan, reizen zij beiden naar Nijmegen, en komen daar op „Ommegancx-dach" aan, als men juist een wagenspel speelt van *Masscheroen*. Hier nu gaat ten klaarste blijken welk eenen indruk de aanschouwing der tooneelspelen, en bijzonderlijk der helsche tafereelen, op het middeleeuwsche volk maakte. Dreigend als op de gebeeldhouwde tafereelen der zielenweging staat de Duivel tegenover God-Christus en eischt de zielen der menschen voor zich op. Het is Masscheroen, de advocaat van Lucifer, terwijl Maria-zelve de menschheid verdedigt. Wanneer Emmeken dan God hoort besluiten (vs. 851—857):

Masscheroen.

.... noch seg ic: al had deen mensche alle die sonden
Gedaen, diemen soude connen gronden,
Kent hi mi met berou, hi sal vercoren sijn;
Ende liever dan een siele soude verloren sijn,
Ic soude noch eer al die pijne dobbel lijden,
Die mi die Joden deden in voerleden tijden.
O mensche, hier om behoordi te dinckene.

dan voelt zij de bittere aanklacht tegen zich-zelve, de slechtheid haars levens, en tegelijk de sterke begeerte naar genade. Dit wekt Moenen's vrees op en hij tracht haar weer mede te troonen. Maar Emmeken wil niet en ongeveinsd toont de Booze nu zijn waren aard (vs. 884 vv.):

Rijst in alder duvel namen
Oft ic draech u ghecoust en ghescoeyt in Cacabo.
Emm. O Heere, ontfermt u mijns!
Moen. Ia, eest also?
Nu hoor ic wel dat achterdencken in haer gaet cnaghen
Tot in twerck der wolcken wil icse draghen,

Toornen hooghe, ende worpense van boven neder;
Coemtse dan te haer selven weder,
So heeftse gheluck, die leelijcke vrucht. —
Her, her! ghi moet mede in die lucht.

„Hoogher dan eenighe kercke oft huys" voert hij haar op en werpt haar „van boven neder opter straten, meynende haer also den hals te breken". Zij komt neer voor de voeten van haren oom, Heer Gijsbrecht, den devoten Priester, tot groote woede van Moenen (vs. 922—929):

Hulpe, melcflessen van corten blisse!
Minen steert ic bepisse van rechter quaetheden.
Nu en weet icker gheenen raet teghen.
Dit is haer oom, hoe sal ict nu coken?
Ick hadde haer langhe den hals ghebroken;
Maer die bede van desen pape heylich
Maect mi den wech onveylich.
Hadde ick macht, ic souden ter stont ter hellen voeren.

Nog is zij niet van den Booze bevrijd; hij eischt haar op van den oom. Maar deze gebruikt zijne macht; waarbij weer duidelijk blijkt dat ook deze Moenen slechts een der vele dienaren van Lucifer is (vs. 992—1005):

Fel gheest, dat sal ic u wel beletten.
Ic hebbe hier, meen ick, minen brevier
Acht oft tien regulen in een papier;
Si selen u schier anders doen wrimpen.
Moen. Och, och, mijn borstelen risen, mijn haren crimpen
Mits dat hi daer leest; wat sal ick verkiesen?
Bi Modicack, moete ic dese verliesen,
Hoe sal ic doergoyt zijn met gloeyende wappers!
Van quaetheyden so bijt ic op mijn knappers;
Uut ooren, uut bachuse blasick helsche sprcken.
Hier aen mi machmen nu mercken,
Als ons opset den oppersten Here verdriet,
Soo es ons dinghen min dan niet.
Ic ducht, ic van deser sielen sal moeten scheeden.

Om vergiffenis voor zijne nicht te krijgen, reist heer Gijsbrecht met haar naar Keulen, gevolgd door Moenen die hun „somtijts halve eycken en ander boomen" nawerpt. In Rome eindelijk ontvangt zij van den Paus de absolutie, waarna zij ter volledige penitentie in een klooster te Maastricht zich begeeft.

❧ Het spel van *Masscheroen*, waarvan dan de historie van Mariken van Nimmegen een deel te zien geeft, is nog uit andere

getuigenissen onzer Middelnederlandsche letterkunde bekend. In Maerlant's *Merlijn* [1]) komt een lang, waarschijnlijk geïnterpoleerd, verhaal voor van het twistgesprek tusschen God, de H. Maagd en der duivelen procureur Masceroen over de al- of niet-verdoeming der menschheid. Nog uitvoeriger echter is het afzonderlijk gedicht *Dit es van Maskeroen* [2]). Dat men in deze debatten geheel rechtvaardig jegens den helschen advocaat is, kan moeilijk beweerd worden; telkens als tegenover hem macht boven recht gebruikt wordt, schreeuwt hij luide:

Die procureere wert versaget daer zeer,
Ende gaf wt een vreeslyck gebeer....

(*Merlijn*, vs. 2695—'6).

Geheel in den geest van de duivelen der mysterie-spelen, maar met nog grooter en echter comische kracht, is Maskaroen ook, als hij den Bijbel te voorschijn haalt en God op zijne eigene woorden wijst:

Doe trac ute sinen poiteniere
Maskaroen ene bibele sciere;
Hi creet, hi maecte groot ghescal:
„Hoort, hemele! wat ic spreken sal."
Dat was int Latine, alsic versta,
Audite celi et terra.
Si sweghen al van groten wondre.
Doe keerdi een blat int boec bisondre,
Daer stont ghescreven in derre wijs:
„God gheorloefde tetene int paradijs
Adame ende Yeven van alden frute,
Enen boem ghenomen ute,
Ende wanneer si braken dat ghebot,
Soe moesten si sterven, dat seide hen God."
Doe sprac die viant: „Heer rechter, Here,
Ic bid U dat Ghi mi seght nemmere
Dan of Ghi dese worde aen U draecht."

(Snellaert, 601—617).

De advocaat der Hel toont zich telkens zeer welbespraakt en bezorgt Maria meer dan eens angstige oogenblikken, maar wordt ten slotte toch vrijwel met minachting behandeld en in 't ongelijk gesteld. — Indien echter ooit de *Maskaroen*, gelijk Snellaert

[1]) Uitg. van Dr. J. van Vloten, Leiden 1880; vs. 2013—2900. Verg. hierover J. te Winkel, *De Borron's Joseph d'Arimathie en Merlin in Maerlant's vertaling*, in *Tijdschr.* I, 347—354.
[2]) Uitg. van F. A. Snellaert, *Nederl. gedichten uit de 14de eeuw*, Brussel 1869; bl. 493 vv.

veronderstelt maar Te Winkel betwijfelt, een mysterie-spel is geweest [1]), dan kunnen wij ons voorstellen dat de klemmende betoogen van den duivelschen redenaar op het middeleeuwsch publiek zulk eenen indruk maakten, als ons uit de bekeeringsgeschiedenis van Mariken van Nimmegen gebleken is.

Door de kracht van het berouw werd hier de Duivel overwonnen; gelijk ook de 14de-eeuwsche sproke van Theophilus, *ene scone miracle, dat Onse Vrouwe dede ane Theophilus ende ene scone exempel* [2]), eenmaal in dramatischen vorm bekend [3]), onzen vaderen voorhield dat de diepst gezonkenen door oprechte bekeering nog te redden waren van het eeuwige verderf. Deze man had steeds vroom en nederig geleefd, maar als hij vervolgd wordt door laster en gekweld door teleurstelling, ontwaakt in hem het heillooze verlangen zich door booze middelen aanzien in de wereld te verschaffen. Een Jood brengt hem in kennis met den Duivel. Op een nacht toonde hij hem eene processie van helsche figuren,

Theophilus.

Die alle droeghen candelaren,
Die alle songhen ende waren vro,
Ende daerna soe sach hi hoe
Si tere scaren voer hem leden,
Dien si alle anebeden,
Dat was die here van algader
Dien si eerden als haren vader,
Als haren vader, ja vele meer;
Dat was haer here Lucifeer.

Deze is wel genegen Theophilus te dienen, maar — reeds meermalen het bedrog der stervelingen ondervonden hebbende, die, nadat zij van den Duivel hunne wenschen vervuld zagen, weer tot God terugkeerden en voor de hel verloren waren [4]) — eischt

[1]) Snellaert, a. w. *Inl.* bl. LXXIV; Te Winkel, t. a. p. bl. 348.
[2]) Uitgeg. door Dr. J. Verdam, Amst. 1882.
[3]) In het Nederduitsch nl.; zie hierover E. Verwijs, *De Theophilus- en Faust-sage,* Overijss. Alm. 1855, bl. 168. En: Kalff, *Gesch. d. Lett. 16de eeuw* I, bl. 228.
[4]) Merkwaardig is het verhaal der „fraude pieuse" bij Viollet-le-Duc, *Dict. de l'Archit.* Chap. *Diable,* over den slotenmaker Biscornet, die het ijzerwerk aan de deuren der Parijsche Kathedraal maakte. Deze smid, een meesterwerk willende geven, riep de hulp des Duivels in, die toestemde, tegen ruil van 's mans ziel, bij schriftelijke verklaring beloofd. Geholpen door zijn helschen werkman plaatst Biscornet de hengsels van de deuren der beide zij-portalen; maar bij de midden-deuren was het den Duivel

hij van hem eene gezegelde verklaring op schrift, hetgeen geschiedt. Theophilus komt nu weder tot aanzien en rijkdom. Met het uur zijns doods nadert eindelijk het berouw, opgewekt door de angst voor de eeuwige straffen, en zijn eenige hoop blijft nog gevestigd op de voorspreekster der zwakke menschen-zielen, de H. Maagd. Veertig dagen en nachten blijft hij weenen en vasten, tot Maria hem genade toont. Na drie dagen verschijnt Zij weer, berichtende dat Christus hem vergeven heeft, op voorwaarde dat hij nu penitentie zal blijven doen en trouw aan de kerk zijn. Nog echter is Theophilus bevreesd over den brief dien Lucifer van hem heeft. Weer gingen er drie dagen voorbij, toen hij, ontwakende, den brief op zijn borst vond liggen; kort daarna stierf hij en

Die siele voer daer si Gode siet.

Beschrijving der Hel.

OVER de Hel, dit verblijf van eeuwigen gloed en jammer, bewaren enkele plaatsen onzer middeleeuwsche geschriften een getuigenis. In *Die Dietsche Lucidarius* [1]), vertaald naar den 11d'-eeuwer Anselmus van Cantorbury, eene samenspraak tusschen meester en clerc, wordt uitvoerig van de hel gesproken (r. 815 vv. en 5035 vv.). Meer in bijzonderheden gaat het prozagedicht *Van eenen Rudder, hiet Tondalus* [2]), eene beschrijving gevend van de pijnen der hel en de zaligheden des hemels, aanschouwd door een 12d'-eeuwsch edelman. In dit schoon en statig proza vinden wij uitvoeriger terug, wat wij in enkele der bovengenoemde drama's kortelijk zagen aangestipt:

Tondalus visioen.

Ende aldus ghinghen si voort te samen eenen langhen tijt, dat si gheene claerheit en hadde dan van den inghele; ten lesten quamen si tote eender doncker valleyen, die overdect was met deemsterheden der doot....

Over eene smalle brug gekomen, zagen zij een groot en ver-

niet mogelijk te helpen, daar deze dienden tot doorgang van het H. Sacrament. Daar nu de overeenkomst door een der partijen niet vervuld kan worden, krijgt Biscornet weer de beschikking over zijne ziel, „et le diable en est pour ses ferrures des deux portes." Viollet teekent hierbij aan: „Ces pentures datent de la fin du XIIe siècle ou des premières années du XIIIe et l'histoire du serrurier Biscornet est un conte populaire; il ne fait qu'indiquer la tendance des esprits, au XIVe siècle, à ne plus voir dans le diable qu'une puissance déchue, dont on avait facilement raison avec un peu d'adresse."

[1]) Uitgeg. door Blommaert, *Oudvl. Ged.* III, Gent 1851.

[2]) Blommaert, a. w. II.

schrikkelijk beest, in welks, door twee reuzen-caryatiden opgehouden muil te midden van vlammen tallooze zielen lagen:

> vrouwen, mans, papen, clerken, bisscoppen, moncke, canoncke, princen, graven, coninghe, heeren, niemene ghesondert; voor deser beesten mont stont eene menichte van duvelen, die de sielen dwonghen daer in te gane, maer eer siere in ghinghen, so pijnden sy se met grooten slaghen ende met menigheranden tormenten.

Hier is geen genade voor de grooten der wereld; en in deze algemeene gelijkheid openbaart zich weder een trek van ernstige satire:

> Dit moeten 'si dooghen beede wiven ende manne, sijn si hedele ofte onhedele.... Dese pine es gheordineert den prelaten, bisscoppen, canoncken ende nonnen, alle manieren van religieusen volcke ende papen ende clerken, die de helighe Schrifture verstaen ende daer naer niet ghewrocht en hebben....

In een dal ziet Tondalus vele smidsen, wier gloed de arme zielen pijnigt; verder gaande door diepe duisternissen hoort hij een angstig gehuil en groote donderslagen.

> Tondalus sach omme oft hi yewerincx mochte ghesien wanen dat quam, stappans sach so een viercant gat als een pit, up welken pit eene stinckende calomme upghinc toten hemele, ende in dese vlamme was eene groote menichte van sielen ende van duvelen, ende vloghen up ghelijc gleinsteren huute eenen viere, ende als den rooc nederslouch so vielen de duvelen metten sielen weder tote in den afgront van der hellen, ende van desen forneyse.

In het diepst van dien helle-put ontwaart Tondalus Lucifer-zelven, „den Prince der duvelen, ende der deemsterheit", op wiens gloeiende ademhaling de zielen en de duivelen den put ontstijgen en weer nederzinken.

S. Brandaen.

❧ Dat de hoogeren der maatschappij niet vrij waren van de verdoemenis, leert ons ook de *Reis van S. Brandaen* [1]). Deze Heilige zag op zijn beroemden zwerftocht eenen helle-put, waar een vreeselijk gejammer uit opsteeg. Aan den vorst der hel vraagt hij, vanwaar dit angst-gejammer komt (vs. 634—638):

> Doen seide die prinsce van dien here:
> Hier es menech onrecht here.
> Dies moghedi mi ghetrouwen,
> Hier sijn ongherechte vrouwen,
> Meyeren ende lose scepenen....

[1]) Blommaert, a. w. I en II.

De fraaiste der helle-beschrijvingen geeft ons het 13d'-eeuwsche rijmwerk *Van den Levene ons Heren* [1]). De stijl, de taal, de klank, de klaarheid der voorstelling, dit alles is het werk van een ongemeen dichter.

Van den Levene ons Heren.

Die hille staat in een dal

is zijn aanhef, en uitvoerig beschrijft deze voorganger van den grooten Italiaan de oorden van eindeloos lijden, van schroeiende hitte en eeuwig ijs (vs. 3939 vv.):

Daer es suchtinghe, rouwe ende bitter seer,
Daer weent men ende crit emmermeer,
Daer es carminghe emmer ende hantgeslach,
Daer eist vroech ende spade altoes nacht;
Elc kaitijf roept al dat hi mach:
„Twi werdic ie, eylaes, o wach!"
Daer es onder vlamme ende vier, so heet,
Dat elken kaitijf es ghereet,
Waer hi in enen iseren berch gedaen,
Hi gloeide ende smolte saen;
Bi dien viere staet ene beke,
So cout, so swert, so grueleke,
Half die zee, waer sier in gedaen,
Sie vervorse te yse saen.
In dat vier dat daer es so heet,
Hanghen ketelen wel ghereet,
Daer sonder inde kaitivighe zielen
In barren, wallen ende wielen....

In de duisternis liggen felle draken, uit wier kelen onophoudelijk vlammen slaan (vs. 4015 vv.):

Die vlamme es donker, swert ende heet....
. . . .
Daer sijn fornaeyse, gloeyende heet,
Langhe, diepe, wijt ende breet,
Daer staen die duvele emmer gereet
Ende worpen die zielen in dat heet,
Daer haer die siele pijnt tonsculene.
Dan beghennen die duvele tulene
Ende hebben cravelen vele gereet,
Vaste, sware, gloeiende heet,
Ende houden die caitivighe sielen;
Hen waer beter dat sie wielen.
Beter? arme! daer en es nemmer raste,
No vroech no spade, no dach no nachte....

[1]) Uitgeg. door P. J. Vermeulen, Utrecht 1843.

Evenals in vele onzer oude liederen nog herinneringen voortklinken aan den heidenschen tijd, aan heidensche sagen, evenals vele Christelijke gedenkdagen de, in anderen geest, voortgezette feesten der Germanen zijn, zoo leefde ook in de middeleeuwsche voorstelling van den Duivel een oud heidensch geloof [1]). Dit blijkt nog sterk uit de oude volksverhalen, waarin hij steeds als een dreigend of spottend satiricus tegenover het zwakke en dwalende menschengeslacht optreedt. In de *Niederländische Sagen*[2]) van J. W. Wolf vindt men talloos vele dier oude verhalen opgeteekend, waar de oude alven, nixen en neckers, weerwolven en zwarte honden, vurige spoken en nachtmaren de samenleving der stervelingen verontrusten, en waar ook de Duivel telkenmale verschijnt in geen ander karakter, met geene andere streken dan al deze, der menschenwereld meestal vijandige, schepselen der duisternis. Uit al zijne daden blijkt des Duivels verwantschap met het taaie, eeuwenoude, vóór-Christelijk geloof onzer vroegste voorvaderen. En een enkele maal blijkt dit zelfs al zeer duidelijk: zoo ging te Doornik het verhaal van het Duivelsorakel, waaraan zich de heidensche inwoners geheel toevertrouwden, en dat zich bevond op de groote markt; dit duurde tot Elnuther bisschop der stad werd en den boozen geest ter helle terugdreef [56]. Waren de bokalen aan een heidensch hof met oude tooverspreuken gewijd en maakte een Christelijk priester daarover het kruis, dan vielen de bekers om en verrieden aldus de booze kracht, die in hen verborgen was [138]. Zoo scheen onzen voorouders heidendom en duivelvereering van éénzelfden verderfelijken oorsprong te zijn.

De duivel in de Sagen.

Vaak verscheen de Duivel onder de menschen in veranderde gestalte, meest van een dier: als draak, als slang, pad, paard of hond; enkele malen als een zwart mannetje, vaker als eene schoone vrouw — men herinnere zich slechts de verzoekingslegenden der oude Heiligen. Zoo verleidde hij ook jonge ridders tot zonde, deelde eenen enkelen nacht hun leger [183] of leefde jaren lang met hen gehuwd [86], maar, weg-varende, toonde hij

[1]) Over heidensche trekken in de duivelen zie men Kalff, *Gesch. d. Lett. 16de eeuw* I, bl. 241; *Het Lied in de M. E.* hst. I; en Van der Vet, *Het Biënboec van Thomas van Cantimpré en zijne exempelen. Acad. Proefschr.* Leiden 1901, bl. 137.

[2]) Leipzig 1843. — De cijfers verwijzen naar het nummer der sage.

spottend zijne ware gedaante. En evenals hij jongen mannen als eene schoone vrouw verscheen, zoo ook wel den vrouwen, bijzonderlijk nonnen, als een schoon jongeling [191]. Echter was hij wel — behalve door het teeken des kruises en priesterlijke uitbanning, waarna hij vaak het indruksel zijner klauw achterliet [178, 460] — te overwinnen door list en overleg; een monnik bleek hem te slim af in 't schaakspel [179], en de Utrechtenaren legden den steen, waarmede hij des nachts langs de Oude Gracht knikkerde en de burgers uit den slaap hield, aan een ketting vast, zooals men nog heden zien kan [192]. Bedrogen werd hij door den rijken koopman, wiens ziel hij kwam halen, maar die uitstel kreeg tot het stompje kaars, dat bij hem stond, zou zijn opgebrand; waarop de listige mensch het eindje kaars in een diepen put wierp, die terstond door de gereedstaande knechts met aarde werd aangevuld. Toen voer de Duivel, gelijk in zulke gevallen zijne onwellevende gewoonte was, onder vreeselijken stank schreeuwend weg [456].

Het zoude te ver voeren, zoo hier vele dezer somtijds wonderlijk-fantastische sagen werden aangehaald. Zij stemmen meestal daarin overeen, dat de Duivel de menschen tracht te bedriegen, maar ten slotte door de kracht van het kruis weer bedwongen wordt. De ernst en onverbiddelijke verschrikkelijkheid zijner verschijning zijn aldus zeer verminderd, en eenen wreker der zonden, eenen dienaar van God kan men hem ternauwernood meer noemen. Hij is een plagende booze geest geworden, hinderlijk en storend in de samenleving, maar niet onverwinnelijk, door zijne streken echter den stervelingen hunne zwakheid, hunne lichtzinnigheid toonend, en hen leerend dat zij zonder de hulp van God reddeloos verloren zouden zijn in de helsche vlammen.

Exempe en.

Een andere karaktertrek des Duivels blijkt uit de *Middelnederlandsche legenden en exempelen* [1]). Hier is, bij de ontvangst van bisschop Udo van Magdeburg in de hel, de Booze ironisch. Een kapelaan, Bruno, zag in een visioen

„die vlanden haestelic met wapenen comen. Ende daer was een die meeste op een stoel gheset ende een ander scaer quam daer ende riepen: „Wijc,

[1]) De Vooys, *Middelnederl. legenden en exempelen. Acad. Proefschr.* Leiden 1900. Hst. V. — De kern van het geciteerde verhaal ook bij Van der Vet, *Acad. proefschr.* bl. 292.

wijc! Udo, onse vrient, coemt!" Doe wort Udo ziele daer ghebrocht met vierighe ketthenen. Doe stont sathanas op ende grueten ende seide: „Welcome, Udo, vermeerre ons rijcs! Ic bin bereyt di ende alle onse vrienden te lonen." Ende Udo sweech al stille. Doe sprac die viant: „Udo, onse vrient, is moede. Daer om troest hem ende gheeft hem teten." Ende Udo en woude der spise niet ende hiel sijn hoeft of. Daer dructen sij in sinen mont padden ende slanghen ende serpenten ende zwavel. Noch en sprac Udo niet. Doe gheboet die viant ende seide: „Brencten te baden ende over een ure so brencten weder." Ende daer was een put mit enen decsel, daer quam een vlamme wt, die op totten hemel ghinc, die boemen ende steen ende oec water verteerde. Daer wort hi in gheworpen ende daer na toghen si hem wt ghelijc een gloeyende ijser ende brochten horen prince Doe lachte die prince ende seide: „O prince bisschop, hebstu niet een suete bat ghehadt?" Doe sach Udo dat hi al verdoemt was ende begonste te blasphemeeren ende te vermalediën ende seide: „Vermaledijt bistu, sathanas, ende alle dijn enghelen ende alle dijn ghesinne ende dijn ghebodt! Vermaledijt si god, die mi ghescapen hevet! Vermaledijt is die aerde die mi droech! Vermaledijt moeten mijn ouders wesen, die mi wonnen! Vermaledijt sijn alle creaturen inden hemel ende in die aerde!" Doe leide die prince mitten vianden hoer handen te samen ende seiden: „Waerliken dese is waerdich mit ons te bliven, want hi can wel onsen dienst. Laten ons brenghen totter principael scoel der verdoemder luden!"

Eenigszins ironisch is de Duivel ook in de Maria-legende *Van enen clerc die die duvel sach sitten in die kerke mit enen inthorn an sinen halse ende screef der menschen sonden*, waar de gevreesde in de kerk alle ijdele woorden zit op te schrijven die hij hoort. Ook in Maerlant's *Spieghel Historiael* (I[7], 90) vindt men een dergelijk verhaal: *Vanden clerc die den duvel scriven sach.*

De geweldige satire die door de schrikwekkende beschrijvingen van het Laatste Oordeel en der Hel gevormd werd tegenover het broze bestaan op aarde, leefde nog lang voort, tot in de reeds veranderende tijden van het einde der Middeleeuwen. Immers ook in de werken der Rederijkers treft men die verschrikkingen aan, als eene vermaning tot een goed leven op aarde. In de *Rethoricale wercken* van Anthonis de Roovere [1]) komt een gedicht voor, *Een goet vermaen*, waar de vier Uitersten: Dood, Oordeel, Hel en Eeuwig Leven sprekend worden opgevoerd. De Dood, in die tijden — gelijk wij in het volgend hoofdstuk zullen zien — tot een sterker schrikbeeld geworden dan de tot clown ontaarde Duivel-figuur, vangt aan:

Rederijkers.

[1]) Antw. 1562, bl. 38 vv.

De Doodt.

Spieghelt u, spieghelt u, aerde vormen
Temt u herte, al ist dat het wilt es
Ghecnaecht wordy van snoode wormen
Der wereldt vruecht by my ghestilt es
Dijn schoone vel aldus ghevilt es
Veel vuylder dan mijn figuere nu siet
Hier teghens wapene, speere, noch schilt es
Van niemandt mijnen slach ontvliedt
Dwelck oyt was, ghediet by my in niet
Aerme ende rijcke zijn even onvry
Edele, hooghe, gheen voordeel en gheschiet
Onvoorsienelijck commet int verdriet
Ick heete de Doodt, ghedenckt op my.

Dat Oordeel.

Ghedenckt doch mensche op doordeel strange,
Daer den rekenboeck wort op gheloken
Hier suldt ghy zijn in sulcken bedwanghe
Dat alle dijn daet sal zijn ghewroken
Ydel ghedachten, woorden ghesproken
Hier verborghen zijn, ende daer ontdeckt
Dminste ghebodt by u ghebroken
Is openbaer, daer niet achter en steeckt
Och hebdy des rechters thoorne verweckt
Wie sal zijn iusticie booghen
Rechtvaerdicheyt, boven gratie streckt
Tsaechtmoedich Lam, als een Leeu daer spreeckt
Houdt doch dit Oordeel scherp voor ooghen.

De Helle.

Naer dit vervaerlijck ancxstelijck scheyden
Van daenschijn Gods, tot in allenden
O siele daer naeckt een deerlick schreyden
Och oft die sondaers wel bekenden
Eeuwich, oneyndelijck sonder henden
Valt aldaer tgheduer tijdts ymmer lanck
Barnen, braden, tormentelijck schenden
Nu coude dan hitte; stanck boven stanck
Crijsschen, huylen, caermen is den sanck
Des duvels dans, o bitter ghelach
Ick wee der weeden, der sonden danck
Voor corte weelde, eeuwich eeuwich bedwanck
O pijne der pijnen, o eeuwich gheclach.

Dat eeuwigh leven.

O Siele int laetste nu contempleert
Tghestant vander hoochster glorie
Denckt hoe elck siele iubileert

Met Godt in des hemels consistorie
Die plaetse is reynder dan yvorie
Claerder ende schoonder dan duysen sonnen
Steen noch peerle oft wat cyborie
Den silver niet ghelijcken en connen
Daer es een vaste ruste ghewonnen
Sonder oudtheyt een eewighe iuecht
Alle drucx van haer gheronnen
Nemmermeer en isser onruste beghonnen
O melodie o hooghe vruecht.

Ook Andries van der Muelen, in zijn lang gedicht *Vander Ketivigheit der menscheliker naturen* [1]), geeft in enkele hoofdstukken zijne voorstelling van de oorden der eeuwige angsten (Boek III):

In de helle is zo derlick hand gheslagh
Van pinen, ende men peinst daer anders niet
Dan op tghecrijsch, ende tzwaer verdriet.

Het vuur dat er brandt verspreidt echter geen licht door de duisternis (c. XI):

De maghtighste duer huer quaed vermoghen,
Zullen daer de meeste pine doghen.
Maer daer en zal oordene wezen gheene,
In de elementen ten helschen weene:
Want tvier zal bernen, ende gheen tijd lichten,
Op datt te meerder ghepijn magh stichten.
Gheen claerheid en magh daer uut gheschinen,
Ter consolacien, maer ter pinen.

De pijnen zijn er oneindig; want zooals de schapen het gras niet met den wortel uittrekken, maar het afsnoeien, zoo worden de verdoemden nooit door het vuur geheel verteerd, maar (c. XII):

Men zalze tot op de dood verterden,
Om dat zy nieus levende zouden werden
Ten behouve der dood, niet om verzoeten,
Maer om dat zy eeuwelick sterven moeten.
Dan zal de dood in dat stranghe ghepijn,
Altijd levende, en onsterfelick zijn.

Het verschrikkelijk opschrift van eene van Memmelinc's schilderijen: *In inferno nulla est redemptio*, vertaalt deze dichter aldus en vlecht het tusschen zijne verzen in (c. XIII):

In de helle en is verlossinghe gheene.

[1]) Gent 1556.

Dan volgt in cap. XV—XVII eene verre herinnering aan het *Dies Irae,* eene herinnering die wellicht alleen werd opgewekt doordat ook de Vlaamsche dichter zijne woorden ontleende aan de Propheten; want tot de statigheid van het door de eeuwen heen zoo schoon en harmonisch gevormde Latijnsche lied komen deze verzen geenszins:

Dies Irae.

Dien dagh zal zijn een dagh van thoorne,
Den dagh van anxste voor de verloorne,
Vul tribulacien, dagh van onvreden,
Van aermoeden, en ketivigheden.
Den dagh van deemsterheden, o wach,
Den dagh van wraken, den drouven dagh.
Den dagh van trouble, nooit gheen zo stranghe
Dagh van bazunen, en van gheclanghe.
Want God zal een haestigh hende maken,
Van allen menschen, en erdschen zaken.
. . . .
Conijnghen, Princen, van allen natien
De groote, de cleene generatien,
De stercke, de crancke, de rijcke van haven,
De vrië, d'onvrië, serven, slaven,
Die zullen hem in de speloncken betrecken,
Ende in de cavernen van berghen decken,
Ende roupen, valt berghen, rootsen, steenen
Op ons, ende deckt ons voor tverheenen
Van den anschine, in den throon ghezeten,
Ende van den thoorne Gods onghemeten.

Herinneringen aan vroeger.

De herinneringen aan Hel en Hemel, die eeuwen lang door de beschrijvingen der predikers, door nabootsing in de dramatische vertooningen, door schildering en beeldhouwkunst zooveel indruk hadden gemaakt op de gemoederen van het volk, bleven nog lang daarna in gevelsteenen, namen en opschriften voortleven. In het Schwarzwald kent menig Hollander, aan het begin van het *Höllenthal,* de schoone herberg *Zum Himmelreich.* Iets dergelijks had men eertijds ook te 's-Hertogenbosch; daar waren drie herbergen: de Hemel, de Hel en het Vagevuur, waarvan alleen nog de eerste bestaat, wellicht als eene getuigenis voor het optimisme des menschdoms. Van de opschriften dezer drie herbergen is evenwel alleen dat van *de Hel* bewaard:

In deese Hel
Doet men de menschen wel

Maer sorch op aerdt
Dat gij niet naer d' andre vaert [1].

De Duivel bleef, gelijk ieder weet, nog lang een geschikt persoon om een onbemind medemensch naar toe te wenschen; en dit verlangen zien wij ook uitgedrukt in een rijmpje, geschreven in een Nederduitsch gebedenboek van 1428 (uit de Lübecksche Stadsbibliotheek):

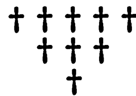
We dit bok wil schenden ofte stelen,
Deme (l. dene) wil ik den duvele bevelen.

Ongetwijfeld is niet elk verschijnen van den Duivel en de Hel in beeldende kunst of in litteratuur als eene uiting van rechtstreeksche satire te beschouwen. In de volksherinneringen en uitdrukkingen worden beiden vaak met onverschilligheid of met spot genoemd; men kan hier, evenals in de tusschentooneeltjes waar de Duivel als clown optreedt en bij al zijne geslepenheid soms toch aan 't kortste eind trekt, eerder van eene tegen hem zelven dan tegen de menschheid gerichte satire spreken. En, waar de hekeling zich tegen deze laatste wendt, daar is zij volstrekt niet altijd onmiddellijk in 't oog vallend; maar, al moge dit zoo zijn, de satirieke *geest* is in de Duivel-beeltenissen en de Helle-voorstellingen nergens te miskennen: noch op miniaturen en schilderijen, noch in drama's, verhalen en exempelen. Satan bespot en hoont de zwakheid en de zonden der menschen, of door zijn verschrikkelijken ernst en dreigende onverbiddelijkheid toont hij in al hare naaktheid de onmacht van menschelijke grootheid buiten de grenzen van het aardsch bestaan. Hoe ook beschouwd, hij blijft altijd de satirieke figuur die een belangrijk deel van het leven hiernamaals beheerscht, en die juist hierdoor, en door zijn optreden tegen de grooten en geringen, eene scherpe hekeling van alle aardsche onvolkomenheid uitdrukt: „car rien n'est si facile que de railler ce monde-ci en parlant de l'autre" (Ch. Labitte).

Om zijn grooten invloed op het middeleeuwsche leven scheen

[1] Andere opschriften kan men vinden bij Mr. J. van Lennep en J. ter Gouw, *De Uithangteekens in het algemeen beschouwd*, Leiden, z. j. bl. 220. — Verg. ook Dr. J. W. Muller, *Over eenige oude benamingen der Hel*, Album-Kern bl. 257—262.

het mij niet overbodig in dit hoofdstuk een tamelijk uitgebreid overzicht te geven van de beeldende en letterkundige werken waarin onze voorvaderen den Duivel in zijne wisselende gestalten hebben vertoond. Machtiger nog dan hij en een schrikbeeld van langduriger werking, — niet louter een voortbrengsel der menschelijke verbeelding zijnde, maar eene steeds treffende en ons overal omringende werkelijkheid — is de Dood.

VII.

DE DOOD EN DE DOODENDANSEN.

„Pallida Mors aequo pulsat pede pauperum tabernas
Regumque turres...."

HORATIUS. Lib. I, carm. IV.

IN de enkele woorden van den Latijnschen Dichter is de gansche gedachte besloten, die later door de middeleeuwsche kunstenaars met zoo groote voorliefde zou worden uitgedrukt. In bijna dezelfde termen zegt een 13d'-eeuwsch Fransch dichter haar, Thibaud de Marly:

„Mors tu abas à un seul jour
Aussi le roi dedans sa tour
Com le povre desous son toit."

Vrees voor den Dood.

De vrees voor den Dood is algemeen-menschelijk en zij was dan ook aan alle standen, aan alle tijden gemeen. Om de gedachte aan dit uiterste schrikbeeld der menschheid op te wekken, was niets doeltreffender dan de aanschouwing van het ontvleesde overschot van ons menschelijk bestaan: het geraamte. Er is in de lijnen van het geheele skelet een wonderlijk satirische trek; wij voelen daar onze eigene menschgestalte, onze eigene ledematen, onze houding nagebootst door een onbeweeglijk wezen, op welks bleek gelaat de laatste wanhopige grijnslach van een duister lijden schijnt verstard, in zijn onverbrekelijk zwijgen ons vermanend dat alle aardsche lust en schoonheid een zelfde lot wacht; een satirische trek dus, daar hier de *ironie* duidelijk voelbaar is, gericht tegen al wie aan zijn vergankelijk bestaan de krachten wijdt, die slechts voor het onvergankelijke werden bestemd. Zoo wordt dan ook het geraamte de verpersoonlijking van den Dood, de onmiddellijke sterkste openbaring van de donkere tegenzijde des Levens.

Reeds de Ouden beeldden het menschelijk geraamte af; maar zij gaven het enkel als het jammerlijke overblijfsel eens dooden, en niet als de personificatie van het begrip [1]). Het was bij hen zeer reëel en allerminst symbolisch; het miste de klare didactische strekking der latere middeleeuwsche figuren. Een duidelijk bewijs hiervoor geeft Petronius [2]) waar hij verhaalt dat op een feestmaal bij Trimalchion een slaaf een zilveren skelet binnenbracht, waarop de gastheer zeide: „Wee ons ongelukkigen! hoe niets is elke mensch! Aldus zullen wij allen zijn, wanneer de Orcus ons opneemt. Laten wij dus leven, zoolang wij het goed kunnen hebben." De gewoonte om een dergelijk skelet aan den maaltijd te doen rondgaan, kregen de Romeinen van de Grieken, die haar weer uit Aegypte hadden overgenomen. Waarschijnlijk heeft er oorspronkelijk wel eene zedelijke bedoeling in gelegen; voor de ontaarde Romeinen echter was dit teeken der vergankelijkheid niet eene vermaning tot ernstige gedachten die hunne aardsche genoegens zouden matigen, maar slechts eene aansporing om zoóveel mogelijk te genieten van het zinnelijk leven dat zoo spoedig moest eindigen. De Oudheid.

Met het Christendom evenwel veranderde de beschouwing van den Dood. Indien het leven aan hoogere plichten gewijd was geweest, gingen de belijders van den nieuwen godsdienst onbevreesd den dood tegemoet; voor hen was de „prikkel des Doods" weggenomen (1 Cor. 15:55). Maar zoo het leven niet van doodzonden vrij was, deed zich het einde, naar de strengheid der moraal en der evangelische voorschriften, den Christen als eene groote verschrikking voor, geen dor en vreugdeloos niets-zijn, maar de kille onontkoombare overgang tot eene onbekende wereld van angst, van schroeiende pijn na pijn. Voor de Het Christendom.

[1]) Het begrip van den Dood werd gepersonifiëerd in Atropos, de derde der Parcen. Verg. Lessing, *Wie die Alten den Tod gebildet* (Sämmtl. W. Berlin 1819 X, s. 118).

[2]) *Petronii Satirae* etc. Ed. Bücheler. Berolini 1882; p. 23. — Eene dergelijke meening vindt men in het volgende rijmpje (*Belg. Mus.* I, bl. 112):

Laet ons drincken, ende laet ons eten!
Als wi sijn doot sijn wi vergheten,
Van den ghenen alder eerst
Dien ons goet sal bliven meest.

Verg. ook *Antw. Liedboek*, no. LV.

predikers werd de Dood, als onverzoenlijk inleider tot de Hel en de Duivelen, een kostbaar middel ter kastijding en eene vermaning tot boetedoening. En niet alleen door het woord werd den geloovigen gewezen op dat uiterste moment des levens dat eenmaal voor elk onzer aanbreekt; ook het andere middel der middeleeuwsche prediking werd ter hulpe genomen: de zichtbare voorstelling — der schilderingen, der beeldhouwkunst, der vertooningen.

❧ Hoe de Dood bepeinsd moet worden, predikte Sint Bernardus in zijn *Rythmus de Contemptu mundi* [1]):

Homo miser, cogita: mors omnes compescit.
Quis est ab initio, qui morti non cessit?
Quando moriturus est, omnis homo nescit:
Hic qui vivit hodie, cras forte putrescit.

❧ De sombere gedachte dezer woorden, elken troost van de bloeiende velden des lichten hemels ontberend, in de volgende eeuwen door de boete-predikers eindeloos herhaald, vinden wij terug in de veel-verspreide voorstellingen, welke na het drama van Duivel en Laatste Gericht de nietigheid verkondigden van allen aardschen praal: de Doodendansen. Sinds het begin der 14de eeuw treft men deze levensgroote schilderingen — een enkele maal zijn het beeldhouwwerken — in geheel westelijk Europa aan op de muren van kloosters, begraafplaatsen en kerken, later ook op bruggen en raadhuizen, na de uitvinding der drukkunst gegraveerd en met de opschriften in boekjes uitgegeven, — schilderingen waar de Dood ons verschijnt als geraamte, met een boosaardig of een medelijdend gebaar, al naar het wereldsche aanzien van zijn metgezel, mannen en vrouwen van elken maatschappelijken stand, van elken leeftijd, van elke gave, met zich roepend tot den gang naar het onbekende [2]). De Doodendans is de welsprekendste uitdrukking van de idee der algemeene menschen-gelijkheid, de scherpe prediking, de voortdurende felle ironie tegen het vergankelijke aller aardsche grootheid en macht, kennis en schoonheid. Want Paus en Keizer, krijgsman en ge-

Doodendans.

[1]) S. Bernardi Opera. Vol. III, col. 1400.
[2]) Hiermede heeft dus niets te maken een dans van dooden, als Aeneas in de onderwereld zag (*Aeneïs* VI, 644).

leerde, edelvrouw en herderin, non en tooveresse, monnik en boer, grijsaard en zuigeling: voorzien van de attributen hunner levensbezigheden, worden zij allen door den onvermurwbaren minstreel opgeëischt tot den laatsten dans. Evenals op den Oordeelsdag gaan ook hier de grooten der wereld voorop, beschaamd en bevreesd, — maar de arme herder, de verminkte bedelaar gaat onbeschroomd; want voor hem is de Dood slechts winste. Gelijk Gielis van Molhem zegt in zijn *Rinclus* [1]), na de gelijkenis van den rijken man en Lazarus verteld te hebben:

Dit bispel mach huut ende haer
Den riken crempen doen in vaer,
Mer en bevreest den armen twent.

Het is hier niet de plaats om over het ontstaan der Doodendansen, waaromtrent de meeningen zeer uiteenloopen, of over de veel betwiste etymologie van het woord „Macabre" in de Fransche benaming *Danse Macabre* verder uit te weiden [2]). Dat

[1]) *Vaderl. Mus.* III (1860), bl. 233.

[2]) Dat de Doodendans werkelijk gedanst werd zou kunnen blijken uit het hs. der kerk te Besançon (o.a. geciteerd door W. Seelmann, *Die Totentänze des Mittelalters*, in het *Jahrbuch d. Vereins für niederd. Sprachf.* 1891 (XVII), s. 15): „Sexcallus solvat D. Joanni Caleti, matriculario S. Joannis, quatuor simasias vini per dictum matricularium exhibitas illis, qui choream Machabaeorum fecerunt 10 Julii [sc. anno 1453] nuper lapsa hora missae in ecclesia S. Joannis Evangelistae, propter capitulum provinciale Fratrum minorum."
Er kon hier echter ook sprake zijn van een „tableau vivant." — Van een eigenlijke dramatische vertooning spreekt duidelijker een plaats uit de rekeningen der Bourgondische Hertogen (geciteerd door E.-H. Langlois, *Essai historique, philosophique et pittoresque sur les Danses des Morts*, Rouen 1851, t. I, p. 292): „A Nicaise de Cambray, painctre, demourant en la ville de Douay, pour lui aidier à deffroyer au mois de septembre l'an 1449, de la ville de Bruges, quant il a joué devant mondit seigneur, en son hostel, avec ses autres compaignons, certain jeu, histoire et moralité sur le fait de la danse macabre.... VIII francs."
Voor een geschilderden dans pleiten echter twee aanhalingen uit het *Diarium regni Caroli VII*:
1°. „l'an 1424 fut faicte la danse maratre aux Innocens, et fut commencée environ le moys d'aoust et achevée au karesme ensuivant";
2°. „en l'an 1429, le cordelier Richart, preschant aux Innocens, estoit monté sur un hault eschauffault qui estoit près de toise et demie de hault, le dos tourné vers les charniers encontre la charonnerie, à l'endroit de la dance macabre."
Wat de etymologie van „macabre" betreft kan men zich houden aan de conclusie van Gaston Paris (*Romania* XXIV, p. 129): „on ne peut là-dessus que faire des conjectures."
Zie verder Langlois, l. c., chap. V.

de Doodendans ook in onze gewesten hare prediking zal hebben verricht, is zeer waarschijnlijk. In de Middeleeuwen ging de traditie niet alleen van tijdperk tot tijdperk, maar ook van land tot land. En al vinden wij noch in Zuid- noch in Noord-Nederland sporen van den eigenlijken „Doodendans", wij hebben de zekerste bewijzen dat de idee die daarin hare uitdrukking vond, ook in hoofd en hart van de bewoners dezer streken geleefd heeft. Van de talrijke kloosters en abdijen die eenmaal ook in dit vlakke en kleine hoekje van Europa hunne schoone torens ten hemel deden wijzen, zijn slechts weinige gebleven. En in die weinige heeft de „Hollandsche witkwast" de schilderingen verborgen, waarvan er in den loop der 19de eeuw weer af en toe een aan den dag kwam [1]).

Die zekere bewijzen voor het bestaan van Doodendansen hier te lande kunnen wij vinden in de woordkunst. Zoowel in andere litteraturen als in de onze zijn nog geschreven Doodendansen bewaard, dialogen tusschen den Dood en den ten laatsten dans geleiden sterveling. Zoo het waar is — maar, zooals wij zeiden, in dezen heerscht nog veel onzekerheid — dat de *Danse macabre* oorspronkelijk een Drama was (zelf, door toevoeging van enkele regels, uit „tableaux vivants" [2]) ontstaan), eerst later als een voortdurende les op de muren geschreven, wellicht vinden wij dan de overblijfsels dier drama's in genoemde dialogen.

Een fragment, slechts van het slot, van zulk een Doodendans-in-woorden werd door Dr. F. A. Stoett gevonden op een strook

Verdere litteratuur over de Doodendansen, behalve de in de volgende noten geciteerde werken:

Gabriel Peignot, *Recherches sur les Danses des Morts*, Dijon-Paris 1826.

H. F. Massmann, *Literatur der Todtentänze*, in *Serapeum*, no. 16, Leipzig 1840.

" *Die Baseler Todtentänze in getreuen Abbildungen*, Stuttgart 1847.

W. Bäumker, *Der Todtentanz*, Frankfurt a. M. 1881.

J. F. Moraaz, *Nog iets over Doodendansen*, in *Noord en Zuid* XVI bl. 240 v.v.

[1]) Prof. N. C. Kist, *Het humoristisch karakter der Christelijke Kunst* etc. in het *Kerkelijk Archief* IV, bl. 421 v.v. vindt een bewijs van bekendheid hier te lande met de doodendansen in een, toen onder hem berustend, hs. op perkament *Liber infirmorum*, dat als ziekentroost diende in het voormalige Karthuizerklooster in de Weerd buiten Utrecht. „Er komt in voor een sarcastisch geraamte, van een bundel pijlen voorzien, en bezig met een vervaarlijk grooten boog zijne pijlen te schieten." Het hs. is thans ter Amsterd. Univ. Bibliotheek.

[2]) Vermoeden van Seelmann, a. a. O., s. 19.

perkament in de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden [1]) Het is geschreven in Overijselsch dialect en dateert, daar het eene vertaling is van den Casseler Doodendans [2]), waarschijnlijk uit het eind der 15de eeuw. Het gedicht, in 8-regelige strophen, voert den dood ten tooneele met de „borgersche", den „waltbroeder" en eene menigte volk. **Dooden-dans in litteratuur.**

Een vollediger Doodendans vindt men in een wiegedruk van 1509. De middeleeuwsche gebedenboeken, oorspronkelijk op perkament geschreven en rijk verlucht, bleven ook wanneer zij gedrukt werden hunne zinrijke randversieringen houden, waaronder niet zelden ook Doodendansen, met of zonder bijschriften [3]). Te Parijs was op 't eind der 15de eeuw Simon Vostre de man die tal van zulke kostbare boekjes in 't licht zond. Daar werden echter ook Nederlandsche getijdenboekjes ter perse gelegd. Thielman Kerver, later ook zijne weduwe, drukte ze en gaf ze uit. Twee ervan, uit 1509 en 1533, zijn in 't bezit der Stadsbibliotheek te Amsterdam, in de collectie-Reichelt. In de randversieringen dezer werkjes vindt men 66 afbeeldingen van een Doodendans met een tekst, welke vrijwel overeenstemt met den Latijnschen, zooals die gewoonlijk in de *Horae* voorkomt [4]). De Dood leidt de meest verschillende personen der samenleving ten dans, van Paus, Keizer en Kardinaal af tot den monnik en den burger, den woekeraar en den speelman, den landman, den verminkten bedelaar en den zot — om er slechts enkele grepen uit te doen. Allen erkennen in korte, maar over 't algemeen treffend-krachtige rijmen de oppermacht van den Dood. De Paus moet verklaren:

Macht heb ic alle banden te ontbinden,
Nochtan wil mi die doot verslinden.

De Keizer:

Te bieden heb ic over al die leven,
Die dot miin macht en ander wil gheven.

[1]) Medegedeeld in *Noord en Zuid* XIV (1891) bl. 156.

[2]) *Noord en Zuid* XVI (1893) bl. 6.

[3]) Prof. Kist geeft aan het slot zijner studie eene beschrijving van verschillende dezer *Heures* of *Horae*.

[4]) Zie Kist, t. a. p. bl. 468. — De titel luidt: *Die Ghetyden van onser liever vrouwe met vele schone loven ende oracien.* (Gedrukt te Parijs door Thielman Kerver den 25en April 1509).
De volledige tekst van dezen Doodendans bij Stoett, *Noord en Zuid* XVI.

De Abt:

> **Min lichaem wort der wormen spijs,**
> **Dat ic had voir in groter prijs.**

Zelfs het kind zegt:

> **Mijn moder heef mijn nau ontfaen,**
> **Ende moet weder te doot wert gaen.**

En „de Sotte" besluit:

> **Het is ghelijc of wijs of sot,**
> **Wi moeten al in enen pinot.**

Van der ziele ende van den lechame.

Al de elementen voor deze Doodendans-dialogen lagen reeds als 't ware opgesloten in een door Lambin ontdekt fragment *Van der ziele ende van den lechame* [1]).

> **Eens nachts, in eene winter tide,**
> **Als over al de werelt wide**
> **Was alle dinc van ruste blide,**

zag de onbekende dichter eene ziel klagende staan „bi den vate des lechamen, daer soe ute was gegaen". Al de verachting van het sterfelijk vleesch, die uit de middeleeuwsche doodsbeschouwing spreekt, vinden wij reeds hier telkens zich openbaren:

> **O vule vleesch, nu liggestu doot,**
> **Die wilen hads de weilde groot!**
> **. . . . .**
> **Nu en bestu niet in dire roken,**
> **In dinen palayse wide ontploken;**
> **Maer in eene clene graf beloken.**
> **Wat doen die nu dine grote lene,**
> **Dine hoge borge, dine stene?**
> **Dijn huus, van VII voeten clene,**
> **Der wormen eist, ende dijn gemene**

En klinkt er niet bittere ironie in deze woorden:

> **Nu moetstu selve spise werden**
> **Der vulre worme, in der erden.**
> **. . . . .**
> **Hoe es di bequame dine woninge?**
> **Soe es wel donker ende wel hinge.**

---

[1]) *Belg. Museum* II, bl. 57 v.v. — Van eene dergelijke samenspraak tusschen ziel en begraven lichaam, geschreven door Martijn van Thorout, vindt men melding gemaakt *Belg. M.* III, bl. 211.

In het antwoord van het lichaam treft nog dit:

Newaer, om dat ic was dijn vat
Was ic gesteken in dit gat,
In derde, daer die worme sat
Van mi sullen eiten....

Het is hier telkens weer het afschuwelijk visioen, niet van het dorre grijnzende geraamte, maar vreeslijker: van het rottende lichaam, het voedsel der wormen, *esca vermium*, gelijk S. Bernardus uitriep; het is telkens weer die angst voor het walgingwekkend spooksel, waarvan ook de Fransche dichter Villon in zoo schoone woorden gesproken heeft [1]), de angst voor die laatste legerstede waar „de maden onder u gestrooid zullen worden en de wormen u zullen bedekken" (Jes. XIV : 11).

De gedachte om in dialoog-vorm de verschrikkingen van den Dood den menschen te doen voelen, zien wij uitgewerkt in spelen die op Vastelavond werden vertoond. Want zelfs dan verdween de zelf-onsterfelijke Vermaner niet. Wanneer op Vastelavond het jonge volk in dolle stoeten, vermomd als beesten en tierend van uitgelatenheid door de smalle straten trok — dartelheden die haren wortel vonden in de oude Heidensche feesten ter eere van Freya, de eeuwig-voortbrengende [2]), — dan verscheen vaak de Dood als het Einde. Zoo leest men aan het slot van het Nederduitsche Fastnachtspiel *Henselin:* „Merke wat dar is d n d" (= de ende), waaronder de houtsnede van een doodshoofd [3]). Vastelavond-spelen.

Meer rechtstreeks nog vertoont hij zich in een Nederduitschen dialoog van omstreeks 1484, in de Lübecker Stadsbibliotheek gevonden [4]). Het gesprek gaat tusschen *Dat levent* en *De dod* en geeft alreeds een bescheiden voorspel van het enkele tientallen jaren jongere *Ein Vastelavendes Spil van dem Dode unde dem Levende, gedichtet dörch Nicolaus Mercatoris,* waarin geheele strophen van het eerste op nieuw worden gehoord [5]).

---

[1]) *Oeuvres complètes de François Villon,* publ. par Aug. Longnon. Paris 1892: *Grant Testament; Villon à s'amye,* etc. etc.

[2]) Zie Gallée, *Acad. Proefschr.* bl. 21 vv., en Ter Gouw, *De Volksvermaken,* Haarlem 1871, bl. 187 vv.

[3]) *Niederdeutsches Jahrbuch* III (1877) s. 23.

[4]) *Nied. Jb.* I (1875) s. 54, en II (1876) s. 131.

[5]) *Nied. Jb.* VI (1880) s. 7, en III (1877) s. 162.

Maar niet alleen in die Nederduitsche streken, waar zelfs de geschilderde Doodendans nog heden ten dage hier en daar te zien is [1]), ook in de meer Westelijke lage landen bleef zulk een spel bewaard in de tweespraak van *Twee coninghen, deen levende ende dander doot* [2]). De levende koning vangt aan, de doode antwoordt hem telkens, tot eindelijk de eerste besluit met een gebed tot de H. Maagd. Sterk wordt in dit eenvoudige gedicht de nadruk gelegd op de vergankelijkheid van aardsche praal.

Twee coninghen.

(De levende:) Ic ben een coninc mechtich ende rike,
Ende oec soe hebbic sekerlike
Meneghen edelen man verwonnen;
Wel na al dat leeft onder de sonnen
Moeten te minen dienste staen,
Ende oec soe hebbic, sonder waen,
Op dese werelt prijs ende ere,
Dies ic mi verblide sere.

Hij verheft zich op zijn rijkdom, zijne kasteelen en steden en burchten. Maar de Doode toont hem zijne verschrikkelijke gedaante:

O coninc, here, die daer rijt,
Nu hoert alluttel, ende ontbeit!
Merct hoe mi die wormen hebben gheten
Minen lichame, ende al verbeten.
Ic was een coninc, alsoe wel als ghi:
Peinst dat u die doot es bi,
Ende laet varen u hoghe vermeten.

Wel toont dan weer de Levende zijn vrees, maar de vreugde van het bestaan dringt zich weer plotseling aan hem op en hij roept uit:

Ic ben een coninc, jonc ende stout;
Iuwelen, selver ende gout,
Ende alles dat men hebben mach,
Moet al sijn onder mijn verdrach.
Met voghelen vlieghen, met honden jaghen,
Hier in hebbic soe groet behaghen;
Ic hebbe ghenoechte ende groet jolijt,
Ende ic leide in vrouden minen tijt.

Tot de Doode hem eene laatste vermaning geeft en de Levende eindelijk tot inkeer komt.

[1]) *Nied. Jb.* XVII (1891) s. 42 ff.
[2]) *Belg. Mus.* II, bl. 237 vv. — Dit stuk vertoont geene overeenkomst met het Nederduitsche.

In de beeldende kunst vond dit korte drama tusschen een levenden en een dooden mensch de schoonste uiting in de veelvuldige afbeeldingen van de *Legende der drie levenden en der drie dooden*. Vooral in Frankrijk was in de 13de eeuw het verhaal verspreid van den Aegyptischen kluizenaar S. Macarius, die eens drie jonge vorsten ontmoette te paard, de kroon op 't hoofd, de valk op de vuist, uitrijdend om te genieten van het leven. Maar toen toonde hun de Heilige plotseling drie doodkisten, waar de lijken van drie koningen in rustten. — Duidelijker van strekking kan eene vertelling niet zijn. Predikers, vooral Dominikanen, dichters en schilders brachten haar overal heen. In de 14de eeuw vond zij hare schoonste uitbeelding door den Florentijn Andrea Orcagna, die haar schilderde op de muren van den Campo Santo te Pisa, als onderdeel van zijn „Trionfo della Morte" [1]).

Drie levenden en drie dooden.

In ons land kan men haar nog heden ten dage geschilderd zien, hoog aan een tweetal wandvakken in den Zuid-westelijken hoek der S. Maartenskerk te Zalt-Bommel. Volgens Prof. N. C. Kist [2]) was dit de zijwand „van een verwulfd vertrek boven de Doopkapel, misschien wel de oude kapittelzaal". Voor wie met den inhoud dezer fresco onbekend is, zou hij thans moeilijk te lezen zijn uit de vervaagde lijnen en de verbleekte maar toch nog fraaie kleuren. In den tijd dat Prof. Kist een gedeelte ervan beschreef, was zij duidelijker.

Te Zalt-Bommel.

Op een boschachtigen grond verrijzen drie levensgroot afgebeelde, half-verteerde lijken, uit wier verschrompelde huid de wormen kruipen. Twee hunner dragen kronen, de middelste heeft eene spade, de beide anderen houden planken of grafsteenen (?) vast. Boven hen uit slingeren linten, waarop eenmaal in Gothische letters te lezen stond:

Die. doot. die. heeft. ons. dus. ōstelt
Die..... menschen. heeft. ghewelt.

Coni̅ghe. waren. wi. alstu. bist
Nu. syn. wy. wordē. der. vormē. lust.

Ghi. siet. dat. ghi. noch.....
Daer. om. u. haest.....

[1]) Gebeeldhouwde illustraties dezer legende bezitten de kerk te Hal (ten Z. van Brussel) en de O. L. Vr. kerk op 't Zavel te Brussel.
[2]) Kist, *Het humor. karakter* etc. bl. 421 vv.

Fig. 4.

In de verte ziet men een heuvelig veld met enkele boomen en eene torenrijke burcht, waarheen een in rood gekleed figuurtje zich schijnt te richten. Aan den schuin daarnaast gelegen wand

staan de drie levenden afgebeeld, in harmonische, door den tijd lichtelijk uitgewischte kleuren, vooral fraai rood en groen [1]). In een boschachtig landschap, waar men in de verte eene groote stad aan eene rivier ziet liggen, rijden zij ter valkenjacht, vergezeld door bedienden en honden. Hunne houdingen drukken treffend de verschrikking uit, die hen heeft aangegrepen bij het zien der afzichtelijke dooden. Ook hier draagt het tafereel drie opschriften:

.Och. lacij. mijn. wat. sie. ic. daer.
.En. quam. noch. nije. in. sulke. vaer.

.Wat. ou. nu. dunct. u. cronen. draghē.
.En. mach. op. dit. pat. niet. meer. jaghē.

. . . . hene. heer.
. . . . e. zeer.

❧ Het is eenigszins zonderling dat deze vermaningen van de Dooden tot de Levenden zulk een opgang maakten in de Christelijke wereld. Want terwijl de eigenlijk-gezegde Doodendansen ons *den Dood zelven* (dus de verpersoonlijking van een begrip) opvoeren, toont deze Legende en de boven besproken tweespraak *doode menschen;* en dit laatste nu is in strijd met de woorden van Christus, die de waarschuwing van een opgestanen mensch voor de levenden verwierp. In Lukas XVI: 19—31 verhaalt Hij van den rijken man en Lazarus; hoe de eerste in hellepijnen was, de tweede in den schoot van Abraham; hoe de eertijds zoo rijke zijne broeders op aarde wilde waarschuwen: „....*zoo iemand van de dooden tot hem heenging, zij zouden zich bekeeren. Doch Abraham zeide tot hem: Indien zij Mozes en de profeten niet hooren, zoo zullen zij, ook al ware het dat er iemand uit de dooden opstond, zich niet laten gezeggen.*"

Andere voorstellingen verwant met de Doodendansen.

❧ In West-Europa was nog eene andere voorstelling algemeen verspreid van den Dood, de stervelingen in het midden des levens verrassend, als 't ware eene herinnering aan Nôtker's hymne

[1]) Prof. Kist vermoedde reeds dat een van de andere wanden der doopkapel met het tafereel der drie levenden beschilderd zou zijn, en in 1845 bleek dit vermoeden waarheid, toen deze schildering, van nog grootere afmeting dan de eerste, onder de kalklaag werd teruggevonden.
Eene uitvoerige beschrijving van het tweede gedeelte vindt men bij Dr. C. Leemans, *Oude muurschildering in de groote kerk te Zalt-Bommel*, in de *Nederl. Staatscourant* van 1 Nov. 1845.

„Media vita in morte sumus". Langlois [1]) geeft eene afbeelding naar eene oude schilderij, voorstellend vier personen die de voornaamste menschelijke standen vertegenwoordigen: de Krijgsmanstand, voorgesteld door een *Keizer* met wereldbol en zwaard, de keizerlijke kroon op het hoofd; de Handwerksstand door een *Landbouwer*; de Geestelijke stand door een *Monnik*; en de Rechtsgeleerde stand door een *Advocaat*. Elk van hen zegt iets:

Le Guerrier: Je combats pour tous quatre.
Le Labourreur: Je labeure pour tous quatre.
Le Moine: Je prie pour tous quatre.
Le Procureur: Je procure pour tous quatre.

Dan komt *de Dood* en zegt tot hen:

Je vous emporterai tous quatre. [2])

Haarlem. Dezelfde voorstelling wordt aangetroffen op een gevelsteen te Haarlem [3]), in de Nieuwe Sparenwouderstraat. Hoewel het beeldhouwwerk waarschijnlijk uit de 16de eeuw dateert, is de opvatting te zeer beïnvloed door de middeleeuwsche denkwijze, dan dat wij haar hier zouden voorbijgaan [4]). Paus, Keizer, Landman en Dood zijn er op afgebeeld, ieder met zijne attributen en de volgende inschriften:

Paus: Ick bidt voor U.
Keizer: Ick vecht voor U.
Landman: Ick voede U.
Dood: Ick strijcke u algar ghelijcke. [5])

---

[1]) Langlois, *Essai historique* etc. t. II, p. 146.

[2]) Georges Kastner, *Les Danses des Morts*, Paris 1852, p. 129, vermeldt eene zelfde afbeelding uit een te Straatsburg in 1618 uitgegeven plaatwerk.

[3]) Volgens C. J. Gonnet in *De oude Tijd* 1873, bl. 44.

[4]) Het is geheel in den geest der M. E. de menschheid in te deelen in drie rangen. De schrijver der *Gesta Episcoporum Cameracensium* (11de eeuw) verhaalt dat „het menschelijk geslacht van den beginne af in drie deelen verdeeld is.... in predikers, landbouwers en krijgslieden." — Willem van Hildegaersberg (± 1400) schreef een gedicht *Vander drierehande staet der werlt*, waarin hij de plichten onderwees van den priester, den ridder en den akkerman. In de tweede „Vorrede" van *Reinke de Vos* wordt ook nog de *burger* genoemd.

[5]) Op bl. 20 van *Koddige en ernstige Opschriften*, Amst. 1846, vindt men als opschrift op een wagenkrat:

Soldaat: Ik vecht voor u.
Monnik: Ik bid voor u.
Advocaat: Ik pleit voor u.
Boer: Of jij vecht, of jij bid, of jij pleit,
Ik ben de boer, die de eijeren heit.

Van meer uitgebreidheid, maar met dezelfde waarschuwende bedoeling, is de 15d'-eeuwsche schildering in de hal van het stadhuis te Haarlem, waar men, volgens mededeeling van Dr. J. W. Muller in het *Korrespondenzblatt des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* XVI, 6, „eene reeks geschilderde portretten der Graven van Holland, van Dirk I tot aan Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk aantreft, elk op een afzonderlijk paneel ten voeten uit afgebeeld met een berijmd onderschrift. De rij wordt geopend door een herant en gesloten door — den Dood." Onder dezen laatste leest men:

Die doot seyt tot den Heeren
Ghij hollantsche graven hier al ghemeene
ghij gravinnen ghij voochden die sijt voorleden
daer en isser ghebleeven thants uwer gheene
maer sijt an mynnen dans getreden....[1])

Nog op andere wijze werd de Dood door de beeldende kunst ons voorgesteld. Aan de rechterzijde van het Zuiderportaal der Oude Kerk te Amsterdam kan men een gebeeldhouwd aapje zien, dat een schedel in zijne voorpooten vasthoudt. Het dier heeft om den hals een koord, welks einde in den muur verdwijnt. Volgens J. ter Gouw[2]) droeg eertijds deze steen een gewelfden boog „die met ijzeren stangen en traliën gesloten was, als men duidelijk ziet in de plaat van Claes Visscher uit het begin der 17de eeuw. Hierbij behoorde 't aapje met het doodshoofd als uithangteeken, en 't is juist zoo geplaatst, als noodig was, om van 't kerkpad, over den kerkhofmuur heen, gezien te worden. Het lijdt dus wel geen twijfel, of het benedendeel van 't bewuste gebouwtje is weleer een *knekelhuis* geweest." Ieder zal een doodshoofd een „gepast uithangteeken voor een knekelhuis" vinden. „Maar — zoo ver- Amsterdam.

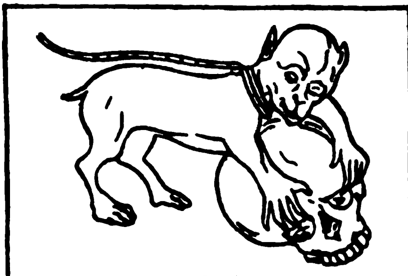

Fig. 5.

[1]) Zie ook Van Wyn, *Hist. en Letterk. Avondstonden*, Amst. 1800, II, bl. 112 vv.
[2]) *Oude Tijd* 1872, bl. 257.

volgt Ter Gouw — wat doet die aap er bij? Wien verbeeldde hij? Den doodgraver wellicht? — Inderdaad. Zichzelven als een aap voor te stellen was een aardigheid, die in de middeleeuwen zeer, en lang daarna ook nog wel in den smaak viel. Zegels, merken en uithangteekens bewijzen het. Een monnik had op zijn zegel een aap met een monnikskap [1]), en een fruitverkooper een aap bij een hazelaar."

Als uithangteekens kwamen doodshoofden, maar vooral in later tijd, veel voor [2]). Het voortleven van de gelijkheidsidee der oude Doodendansen blijkt ook nog duidelijk uit het onderschrift, dat een Broek-in-Waterlander op het krat van zijn wagen onder eenige doodshoofden had laten schilderen:

Wie was Koning? wie was Keyser?
Wie was bedelaar? wie was wyser? [3])

Graf-schriften. Overal grijnsde de ironische Dood onzen vaderen toe, — ook uit de rijmregels die zij of hunne kinderen op de zerken deden beitelen. Zoo las men eertijds in de St. Bavo te Gent, dicht bij het hoogaltaar, op een graf uit het eind der 15de of begin 16de eeuw [4]):

---

[1]) Misschien doelt Ter Gouw hier op het zegel van Guy de Munois, abbé de Saint-Germain d'Auxerre (± 1300), van wien Champfleury, *Car. au Moyen Age*, chap. I, verhaalt. De abt is daarop als aap voorgesteld: „Abbé de singe air main d'os serre".

[2]) Zie Mr. J. van Lennep en J. ter Gouw, *De Uithangteekens in het bijzonder beschouwd*, bl. 215. — Men denke ook aan den barbier uit Hooft's *Warenar* (III, 5).

[3]) J. C. Schultz Jacobi, in zijn werkje *De nederlandsche Doodendans*, Utrecht 1849, ziet eene herinnering aan de oude Doodendansen in een vroeger in zwang zijnd kaartspel, waarop Dood, Leven, Keizer, Koning, Bisschop en mannen en vrouwen uit allerlei standen voorkomen. Op een der exemplaren staat als opschrift:

Deez' prente strekke u, lieve jeugd!
Tot tijdverdrijf, vermaak en vreugd;
En leere u, hoe, van keizer af,
Elks deel op 't laatsten is het graf.

Eene andere herinnering treft men wellicht aan in het 17d'eeuwsch lied (1661), door Dr. G. Kalff vermeld in zijn *Het Lied in de Middeleeuwen*, bl. 527:

Voegd u aen de krans
Van ons Dooden-dans, etc.

Bij de uitdrukking „hij lijkt wel de dood van Yperen" hebben wij ook te denken aan een aldaar bestaan hebbende schildering van den Doodendans, gelijk Dr. Stoett aantoont, *Nederl. Spreekw.* etc. (Zutphen 1901) no. 372. — Verg. hierover ook *De Oude Tijd* 1873, bl. 119.

[4]) *Belg. Mus.* II, bl. 375: *Berymde Grafschriften te Gent.*

O ghy, goede lieden, die hier over ons lijdt,
Peynst dat wy waren dat gy nu syt,
Ende ghy sult worden, dat wy sijn nu.
Bidt Godt voor ons, ende peinst om u.

Uit het midden der 16de eeuw is dit kort en sceptisch opschrift

Ick was een mensche levende op de aerde;
Mijn erfgenaemen hebben mijn goet bezeten.
Hoe meer achterghelaeten, hoe eer vergeten. [1]

en het droeviger klinkende:

Och mensch, siet, wat salt u baeten,
Ghy broosche vaeten, al u vermeten?
Als ghy hier al sult moeten laeten,
Ende volghen u voorsaeten,
Die van de doot sijn al verbeten,
Arm ende rijcke, hoe hooghe gheseten,
Twert al versmeten als broossche scherven
In deerde van den wurmen gheeten.
Bereet u huys, want ghy moet sterven.

De leerrijke idee der Doodendansen, die hare verschrikkelijke satire tegenover het bloeiende en weelderige leven stelde, bleef aldus in velerlei uitingen van litteratuur en beeldende kunst, of van beide vereenigd, voortleven. Wij zien haren invloed bij den 14d'-eeuwschen spreker Augustijnken van Dordt [2]), als hij in zijn *Van der Rijcheit ende van der Doot* op de vergankelijkheid der aardsche dingen wijst: Aug. van Dordt.

Ay, broessche mensche, bepeinse di
Dat niement der doot en ontsprinct.
Wie es die soe livech si
Dat sekerlijc sijn leven linct.
Die den tijt sijnre doot weet, wie es hi?
Ic wane dies niement en ghedinct.
Selc leeft heden ende waent sijn vri,
Marghen leghet hi ende stinct. [3])

Toch werd de Doodsgedachte in al hare verschrikkelijkheid eerst eene eeuw later door de woordkunst uitgewerkt en verbreid. Het waren de Rederijkers die de nivelleerende almacht tegelijk met het afkeerwekkende uiterlijk van het vernietigend spooksel het sterkst hebben uitgedrukt. Vooreerst hebben wij een lied van Anthonis

[1]) Verg. boven, bl. 157, noot 2.
[2]) Blommaert, *Oudvlaemsche Gedichten* III, bl. 147.
[3]) Verg. hiermede de woorden van S. Bernard, boven, bl. 158.

Anth. de Roovere.

de Roovere († 1482), dat tot opschrift draagt *Van der Mollenfeeste* [1]). Wij ontmoeten hier geenszins den tekst of de begeleiding van een eigenlijken Doodendans; veeleer schijnt dit met ernst en overtuiging tot ons klinkende lied ontstaan te zijn na de aanschouwing eener vertooning, — eene verleidelijke onderstelling, wanneer wij denken aan de dramatische vertooning te Brugge van September 1449 [2]). Want waarom zou De Roovere haar niet hebben bijgewoond en onder den invloed van dit, de middeleeuwsche geesten diep roerende schouwspel, zijne vermanende strophen geschreven hebben? [3])

Van der Mollenfeeste.

Hoordt ghy goede lieden al ghemeyne
Edele onedele, aerme ende rijcke
Ghy zijt ontboden groot ende cleyne
Te trecken in een ander wijcke
Hy is wtghesonden met zijnder pijcke
Des opperste Prinche messagier
Maeckt u ghereedt alle ghelijcke
Ghy en muecht niet langher blijven hier.

Al in dat lantschap vanden mollen
Moet dy trecken sonder waen
Al wildy daer teghen strijen of grollen
Ten mach u helpen niet een spaen
Als de bode coempt tis ghedaen
Hoe ionck, hoe schoone, hoe vroom, hoe wijs
Als dopperste ghebiedt, soe moet ghy gaen
Trecken int landt van mollengijs.

Van den hoogste tot den laagste worden nu allen in statige opeenvolging geroepen: van den Paus tot den geringsten Bedelmonnik, van den Keizer tot den Schout; de rijke Poorter, de arme Ambachtsman, de trotsche Krijger, allen moeten zich gereed maken voor de reis naar het mollenland. Even klinkt door den ernstig-vermanenden toon van dit waarachtige poëzie bevattende

[1]) In de *Rethoricale Wercken van Anthonis de Roovere, Brugghelinck, Vlaemsch Doctoor ende gheestich Poete.* Gheprint Thantwerpen 1562. (Bibl. d. Mij. d. Ned. Lett. te Leiden). Het gedicht is uitgegeven door Willems in zijn *Belg. Mus.* IX (1845), en door J. A. Alberdingk Thym in *Gedichten uit de verschillende tijdperken* etc. I, bl. 178 (Amst. 1850).
[2]) Verg. boven, bl. 159, noot 2.
[3]) De Mol als zinnebeeld van wat onder den grond, onder *moude*, is. — Het dier kwam ook wel voor op gevelsteenen; o.a. is op het Hinthamereind te 's-Hertogenbosch een huis met *De drie Mollen*. Ook te Dordrecht en te Amsterdam trof men ze, volgens Ter Gouw (*Uithangt.* bl. 187, en *Amsterd. straatnamen* bl. 104), eertijds aan.

gedicht eenige ironie, waar ook de vrouwen worden opgeroepen:

Selden is volmaeckt de feeste
Daer vrouwen ghebreken ofte ionckvrouwen
Dies zijnse ontboden minste ende meeste
Ter mollen feeste in goeder trouwen
Langhe sleypsteerten ofte bonte mouwen
Noch tuyten en dorven sy hebben twint
De mollen die daer haer feeste houwen
Sy en soudent niet sien, sy zijn al blindt.

Deze meyskens zijn oock alle ghedaecht
Die te vastenavonde pijpers hueren
Eest dienstbode, voestre oft maecht
Die haer voeten te dansene rueren
Dese moeten wech in corter uren
Hoe ionck sy zijn, hoe blijde van gheeste
Dit danssen, dit reyen mach hier niet dueren
Ghy moet ghaen danssen ter mollen feeste.

Wel moeten de doods-verbeeldingen zijns tijds op dezen Brugschen burger diepen indruk hebben gemaakt; telkens en telkens toch vinden wij de herinnering aan de sterfelijkheid des vleesches terug:

Wat waren wy
Wanen commen wy, waer varen wy [1]
Wat sijn wy nu
Mesbaren wy
Dats recht, want niet versparen wy
Dan der wormen gr(o)u
Puer stinckende vleesch openbaren wy
Sulck gespu
Ende groote onsiente
Tieven, blijft leven, nae zijnder verdiente
Een eeuwighe glorie, oft droeve geschiente
Alsoe Godts papier houdt in gheschreven
Als roock vergaet des menschen leven.

[1] Reeds in den *Rincius* van Gielis van Molhem (*Vad. Mus.* III) vindt men deze gedachte (str. 10 en 20):

Om drie dinge, mensche, ic die vraghe:
Wanen quaemstu van iersten dage?
Waer bestu? ende waer selstu henen?
. . . .
Wattu salt, mensche, na dit leven
Sijn, willic di te kinnen geven:
Spise der wormen onder derde;
Dijn vleesch, dat cierlijc es verheven,
Daer menege weelde an es bedreven,
Sal sijn gekeert in groter onwerde.

Princhc den roock, bijt alsoe elck weet
Maer de doodt bijt scherpere, by en breedt
Ende gheeft elck tzijne
Soe men den roock verliest in schijne
Soe wort den mensche oock door ghedreven
Als roock vergaet des menschen leven.

In het gedicht *Een goet vermaen*, waar de vier uitersten optreden [1]), hooren wij ook *De Doodt* ons toespreken. Een referein richt zich weder tot alle standen:

Hoordt nae my ghy spitters ghy delvers
Die daghelijcx moet int werck labueren
Al en gaerdy de kiste niet vol selvers
Wilt dies niet boven redene trueren
Tis salich int sweedt u broodt besueren
Wilt onghenochte van u iaghen
Maect goede moedt, u sal ghebueren
Pap ende broodt in doude daghen.

Dan komen de „ambachtslieden", de „climmers die kercken ende thorrens maeckt", de „pelgrimagie loopers, Voyagiers, Rijders", de „sleypers ende draghers"; hij troost hen met de woorden:

Ghy arbeyders die ick heete goedt rondt
Alexander is doodt met al den rycken....
Met wercken weer ick des honghers noodt
Gode danck ick, can ick sonder claghen
Noch bid ick soe ick eerst bestoodt
Om pap ende broodt in doude daghen.

Weerklanken van wat wij van S. Bernardus hoorden, vernemen wij in het *Refereyn vander doot: Dwelk Roover maecte eens inden noodt.*

.... Al was Davidt machtich, vroom int strijden
Coninck van Israel draghende croone
Absalon edele, van vormen schoone
Salomon de wijste opter eerden
Joseph voorsinnich, gratieus van persoone
Holofernis machtich van mannen en peerden
Job meest schouwende dwerck der hoveerden
Nochtans doot, benaemdy huer al tswerelts glorie
Dies segghe ick alsoot mijn sinnen begheerden
O doodt hoe bitter is u memorie.

En hij eindigt met den raad:

Den tijdt is cort, de doodt is snel
Wacht u van sonden, soe doet ghy wel.

[1]) Zie boven, hoofdstuk VI, bl. 151.

Dezelfde opsomming van groote namen uit de historie [1]) vindt men in een referein van De Roovere, uitgegeven in het *Vaderlandsch Museum* IV (1861) bl. 121:

Waer zijn ons voerders, Adam en dandere?
Waer es Salemons wijsheyt? waer es Sampsoens cracht?
Waer es die groote coninc Alecxandere?

en zoo vervolgt hij vele regels, om te eindigen met steden-namen:

Waer es Nienieve bevaeren? berecht mij dat,
Wiens grootheyt ic niet en screve lichte;
Waer es Cartoghe, die machtijghe stat?
Waer es van Ierusalem tdaude ghestichte?....

In hetzelfde *Vaderlandsch Museum* IV, bl. 126 wordt een referein medegedeeld, een kind beschrijvend, dat zeepbellen blaast. Merkwaardig is hierin een regel, die ook nog duidelijk aantoont hoe de herinnering aan de Doodendansen levend was, indien ten minste de „Danse des Machabées" met de „Danse Macabre" vereenzelvigd mag worden:

So dit bobbelkin drijft scoen van coluere,
Schelijch es oec des meinschen natuere,
Broosscher dan riet of wint, diet waeyt:
Die nu ghesont staet, es morghen duere;
Machabeus dans stelt dan in ghetruere
Al daer dau up valt of zonne up raijt,
Anmert patriaerken, propheten bespraijt
Metten goddelijken vruchtbarighen dauwe.

Van eenen onbekende is eene moraliteit van vóór 1500: *Den spieghel der salicheit van elckerlijc. Hoe dat elckerlijc mensche wert ghedaecht gode rekeninghe te doen van sinen wercken.* [2]) *Elckerlijc.*
Op de houtsnede der titelbladzijde ziet men den Dood, met een lans een man doorstekend, terwijl de achtergrond wordt ingenomen door een kerkhof met knekelhuis, waar doodshoofden uit grijnzen. God zelf opent het stuk met eene klacht over de heerschende doodzonden en roept vervolgens (vs. 46—55):

---

[1]) Niet alleen S. Bernardus was hierin De Roovere voorgegaan; ook Villon geeft eene dergelijke opsomming in zijne schoone *Ballades des Dames et des Seigneurs du temps iadis.*

[2]) Antwerpen 1501 (aanwezig op de Kon. Bibl. te 's-Hage), herdrukt door Logeman (Gent 1892) en door De Raaf, *Acad. Proefschr.* (Gron. 1897), naar welke laatste uitgave de citaten zijn. — Het spel van Elckerlijc kwam langs een omweg weer als *Homulus* (1556) hier te lande terug (herdrukt door J. W. van Bart, *Acad. Proefschr.* Utrecht 1904). Verg. Kalff, *Gesch. d. Lett. 16de eeuw* II, bl. 56 vv.

Waer sidi mijn doot, die niemant en spaert?
Coemt hier! hoort, wat ic u sal vermonden.

Die doot.

Tuwen beveele in allen stonden,
Almachtich god! segt u beheet!

God spreect.

Gaet hene tot elckerlijc ghereet
Ende segt hem van mynentweghen saen,
Dat hi een pelgrimagie moet gaen,
Die niemant ter werelt en mach verbi,
Ende dat hi rekeninghe come doen mi,
Sonder vertrec, dats mijn ghebot!

Dan gaat de Dood aan Elckerlijc Gods boodschap overbrengen.

Elckerlijc.

Wie bistu, bode?

Die doot.

Ic bin die doot,
Die niemant en spaert....

Vergeefsch zijn de pogingen van Elckerlijc om den vreeselijken bode om te koopen, die antwoordt (vs. 105—112):

Elckerlijc, dat en mach niet wesen:
Ick en aensie goet, scat noch have;
Paeus, hertoghe, coninc noch grave
En spare ic niet nae gods gebieden.
Waer ic met schatte te verleeden,
Ic creghe wel alder werelt goet;
Nu houtet al met mi den voet;
Oec en gheve ic wtstel noch verdrach.[1])

Wanneer de onverbiddelijke Dood is heengegaan, zoekt Elckerlijc zijn troost bij *Gheselscap*, die belooft trouw te blijven „tot in die doot." Maar weldra begeeft deze hem, evenals *Vrienden en Maghen*, *Tgoet*, *Cracht*, *Schoonheit*, *Vijf Sinnen* en *Vroeschap*; alleen *Duecht* en *Kennisse* blijven getrouw en leiden Elckerlijc ten hemel in. „Die naprologhe" besluit dan (vs. 852—862):

Neemt in dancke, cleyn ende groot,
Ende siet, hoe elckerlijc coemt ter doot!
Geselscap, vrienden ende goet
Gaet elckerlijc af, zijt des vroet;
Scoonheit, cracht, vroescap ende vijf sinnen,
Tes al verganclijc, zijt des te binnen!
Sonder die duecht volcht voeral.

[1]) De voorlaatste regel wijst ook op een dans; „den voet met mi houden" = met mij dansen.

Mer als die duecht is so smal,
Dat si niet mede en mach oft en kan,
Arm elckerlijc, hoe vaerdi dan
Ter rekeninghen voer onsen heere....

Van het *Esbatement van Scamel Ghemeente ende Trybulacie* [1] dat Cornelis Everaert in 1514 schreef, en waarin den schamelen burgers verteld wordt hoe nuttig de tribulatie der armoede is, zouden hedendaagsche maatschappij-hervormers niet ten onrechte kunnen beweren dat de geest der „burgerlijke voldaanheid" er in leeft. Want waarlijk, de „bourgeois satisfait" spreekt hier al zeer duidelijk, waar hij *Trybulacie, een quaet wyf,* laat zeggen (vs. 19—20): C. Everaert.

Ghy waert gheheel hu salicheyt quytte
Verloort ghy my, wel aerme bloet.

Waarop *Scamel Ghemeente, een man,* antwoordt:

Syt ghy Trybulacie, mynder sielen behoet?
Noyt en hoordic, van sulcker vytte lesen.
Ic Scamel Ghemeente, wildu wel quytte wesen.

Deze vertegenwoordiger van het arme en onderdrukte volk is reeds in die vroege tijden een voorlooper van het tegenwoordige „bewuste proletariaat" (vs. 27—31):

.... by foortsen ende cracht, jae met ghewelde
So neimpt men tmyne, van goede ende ghelde
Daer jc niet en mach tjeghens kicken.
Tdeene zye jc breken, tdander slaen ontsticken.

Niettegenstaande Scamel's ontevredenheid, blijft Trybulacie beweren (vs. 49 vv.)

Godt heift my ghesonden thuwer salicheyt
Al maect ghy, van murmeracie groot ghestamp.
. . . .
Ghy en cont Voorspoedeghe Weilde niet verdraghen.

maar zij kan den arme niet overtuigen; eerst wanneer de Dood zou komen, mochten zij scheiden (vs. 225—230):

Scamel Ic wilde de Doot quaeme, ende jc mochte sterven.
Ic hadt liever dan met hu te blyvene gheplaecht.
Trybul. Ghy zout dander slachten, als ghy de Doot saecht
Thuwaerts commen onvermyt.
Ghy zout begheerren vutstel resspyt
Ende liever met my noch hebben reyngnacie.

[1] *Spelen* enz., uitgeg. door Dr. J. W. Muller en Dr. L. Scharpé; bl. 135 vv.

Dan komt in waarheid *de Doot* en zegt (vs. 243):

Ic vanghe hu.
Scamel Wat gryppynghe es dat byder slippen....

Spoedig blijkt het dat Trybulacie's voorspelling juist was en dat Scamel smeekt om verlossing van den Dood (vs. 273—276):

.... Tes zo langghe doot te zyne.
Dus biddic om een lettel spacie te ghevene.
Jc hebbe noch liever, met Trybulacie te levene
Dan met hu te ghaen dunckene byde mollen.

De anders zoo gestrenge Dood laat zich bepraten en geeft Scamel een „cricke gheheeten paciencie", waarop het in onwelluidende rederijkersverzen geschreven stuk met eene vermaning aan de toeschouwers eindigt (vs. 325—328):

Ende wat Trybulacie, lyden ofte noot
Dat eenigh meinsche, ter weerelt heift
Wanneer de Doot comt, elcx herte beift
Duer tvertrecken, alst comt jnt sceeden.

A. van der Meulen. Veel wordt ook van den Dood gesproken door den Oudenaerd'schen ondergriffier Andries van der Meulen, in een lang dichtwerk, uit het Latijn vertaald, maar toch zoo geheel Vlaamsch geworden in zijnen vorm, dat het ook naar 't innerlijk zeker wel gelden mag als een spiegel te meer van den geest dier eerste jaren van de 16[de] eeuw. [1]) Volgens zijn Prologhe was de schrijver 52 jaren oud toen hij dit werk ondernam:

De sinnen die my God heeft ghegheven
Hebbe ick in een onreinigh leven
Besteedt, ten snooden ende vulen daden
In ydel dichten, onreine Balladen.

God wilde echter niet den dood van den zondaar, maar wel dat deze zich bekeerde. Daarom vertaalde de schrijver dit boek. Heftig is reeds terstond zijne klacht over de „cativigheid der menschelicker naturen voortcommijnghe":

[1]) *Vander Ketivigheit der menschelicker naturen, ende versmadenesse des werlds.* Eerst gesteld in Latine bij Lotharium Diaconum, naermaels Innocentius de III. Ende nu overghesett in Vlaemschen dichte, by Andries van der Muelen, Rhetorisien van Audenaerde: met schonen figuren, cotatien, ende annotatien van nieuws verciert. Te Ghendt. By Jan Cauweel, in de Donderstrate in de Cauwe. 1556. (Ex. v. d. Univ. Bibl. te Gent).

Quare non in vulva mortuus sum:
Eylaes dat my de dood niet en besloop
Als ick uut mijnder moeder lichaem croop.
Wy zijn al ghemaeckt int aerdtsche rijcke
Van pulver, van asschen, ende van slijcke
Ja, dat noch walghelicker is daer me,
De vili, et spurcissimo spermate.
. . . .
Spize wert hy van den helschen viere,
Onblusschelick, blakende gloed zeer ghiere.
Voetsel van den wormen die altijd cnaghen
Een prie, een walghelick mishaghen
Een onstervelick stanck die eeuwigh stijnckt,
Dus mensche wel op dijn weerde dijnckt.

De volgende hoofdstukken handelen dan over de verachtelijkheid der menschelijke natuur, reeds vóór, en kort na de geboorte:

Naeckt commen wy in dit erdsche dangier
Ende naeckt zullen wy vergaen van hier.

Merkwaardig zijn enkele der, van uitvoering zeer gebrekkige, houtsneden, welke verscheidene der bladzijden aanvullen. Bij Cap. IX van het 1ste boek, handelend „Van der cortheid ons levens, ende ketivigheid des auderdoms", staat de afbeelding van eenen mensch, ter rechterzijde levend, een bloeienden tak in de hand houdend, — ter linkerzijde geraamte; het landschap toont aan de levende zijde een bladerrijken boom, ter andere slechts naakte takken. Ook Cap. XX „Van der corter blijdschap van deser wereld" is begeleid door een prentje dat het gevreesde geraamte toont: mannen en vrouwen zitten aan den maaltijd, maar springen verschrikt op als het met een schicht gewapend geraamte, vergezeld van een monster met grijphaak,

Fig. 6.

Fig. 7.

te midden van vlammen en rook verschijnt. Krasser nog is de voorstelling van het verschrikkelijke van den Dood op het prentje bij Cap. XXII „Van den naghebuurschappe des doods"; eene menschelijke gedaante, van boven vrouw, maar de beenen hebbend van een geraamte, aanschouwt in een spiegel een doodshoofd:

> **Want tsterfelic leven hier in de nood,**
> **En is anders niet dan een levende dood.**

Waarlijk, de middeleeuwers schroomden niet, rechtuit hunne somberste overwegingen mee te deelen. In het 3de boek vindt men bij Cap. IV „Van den stancke der crooingnen" eene houtsnede, een grafkelder toonend waarin een lijk gestrekt ligt, door slangen opgegeten; in de nissen grijnzen twee doodshoofden [1]). — Tot het einde toe is dit gedicht eene herinnering aan de verachtelijkheid van het aardsche leven, en al moge ook dat, wat wij heden ten dage in een vers als schoonheid prijzen, hier afwezig zijn, de toon die ons tegenklinkt is een weerklank van een waarlijkberouwvol hart, van een oprechten weerzin tegen de ijdelheden der sterfelijke wereld.

Jan van den Dale.

❧ Nog een ander rederijker heeft gesproken van de vrees voor den Dood. Reeds in een woord „totten Leser", voorafgaande aan het lange strophische gedicht *De Ure vander Doot* by Jan vanden Dale [2]) zegt het gevreesde geraamte:

---

[1]) Eene dergelijke voorstelling vindt men ook reeds in het Getijden-boek van 1509 (ter Amst. Un. Bibl.), op verscheidene bladzijden, onder in de randversieringen.

[2]) Tot Delf. Anno 1652. — De approbatie is van 1550. (Aanwezig ter Kon. Bibl. te 's-Gravenhage.)

Een Monster leelijck, wreedt, afgrijslijck in 't gesicht,
Felder als eenigh Dier, snelder dan eenen Schicht
Ben ick; ick ben de Doodt, int Paradijs gevonden
Door d'eersten Mensch 's misbruyck, ende 't Serpents loose vonden"....

Nadat in een visioen den dichter vijf schoone vrouwen, allegorie der vijf zinnen, verschenen zijn, nadert het Monster: de Dood, die hem wil medenemen:

Ick ben de Doot, ghy moet tot mynder krebben:
Den tijt is hier, komt en vermeerdert 't getal
Want al dat oyt leven ontfingh, heeft desen val
Gepasseert, denckt of ghy zult voordeel hebben:
U vloed is wech, u naeckt het ebben,
Ist u lief of leet, wilt of en wilt:
Want teghen de Doot en is gheen schilt.

Door een kind, op den arm eener Maagd (Jezus en Maria), wordt hem een uur uitstel verleend, en nu overpeinst hij de dwaasheden zijns levens en waarschuwt alle standen der maatschappij:

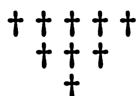
Och Tijdt hoe zydy my ontslopen,
Och Tijdt hoe zydy in d'aerde gekropen,
Och tijdt hoe kleyn heb ick u geacht,
Och Tijdt ick en derf op u niet meer hopen:
Och Tijdt doe ghy my stondt open,
Hoe jammerlijck heb ick u over-bracht.

Als het uur verstreken is en het kind met een hamertje op een „horlogie" slaat, schrikt de hevig-beangste zondaar eindelijk wakker.

❧ Tot ver in den nieuweren tijd bleef deze doodsgedachte leven — toen de angst voor het Laatste Oordeel bij een groot deel der menschen verdwenen was, — en nog altijd maakt zij menigen zwakken geest het leven ondragelijk. Voor velen die, buiten de dogma's der kerk levend, de afbeeldingen van het zielengericht kalm aanschouwen, blijft het drama der Doodendansen bijna even indrukwekkend als voor hunne gevoeliger vaderen; en het dansende lijk der oude schilderingen en houtsneden zal ongetwijfeld te allen tijde zijne vermanende kracht, zijn reden van bestaan behouden.

❧ „Avec ces peintures" — schreef Saint-Marc Girardin in het *Journal des Débats* van 13 févr. 1835 — „le moyen-âge ridiculisait l'humanité tout entiére; il raillait sa faiblesse, son insouciance,

sa vanité. Aujourd'hui, nos caricatures frappent sur les individus au lieu de frapper sur l'homme. Elles apprennent à l'un qu'il est trop maigre, à celui-ci qu'il est trop gros, à l'autre qu'il est trop petit. Ce ne sont guère là de grandes découvertes de satire; mais, lieux communs pour lieux communs, je ne sais si je ne préfère point ceux du moyen-âge: ils indiquent tout au moins une époque plus sérieuse et plus grave, un génie qui voit de plus haut les choses et les hommes, et une imagination qui garde un profond sentiment de peine dans ses gaîtés mêmes et dans ses caprices".

VIII.

DE SATIRE IN DE BEELDENDE KUNST.

REEDS hebben wij in de hoofdstukken over Duivel en Dood, in samenhang met de litteratuur, een deel van de satire in de beeldende kunst besproken. Nog rest ons de beschouwing der uitgebreide massa beeldhouwwerken, welke aan de „miséricordes", onder de beweegbare zittingen der koorgestoelten, of aan de buitenzijde van kerken en wereldlijke gebouwen, langs arcaden, aan kraagsteenen en op schoorbogen zijn aangebracht, — en vervolgens de even talrijke menigte teekeningen die de randen en initialen der oude manuscripten opluisteren. De groote moeilijkheid bij eene bespreking dezer sculpturale en picturale versieringen is eene scheiding te maken tusschen satire en.... niet-satire. Over 't algemeen worden door de auteurs, die over dit onderwerp handelen, ten onrechte alle uitingen dezer (in tegenstelling met de *dogmatische* groote-versieringswerken van kerken en raadhuizen) meer *vrije volkskunst*, tot de „satire" gerekend. Wij zullen ons echter bij het hier volgend overzicht, van de beeldhouwkunst vooreerst en vervolgens van de miniatuur- en schilderkunst, zoo getrouw mogelijk aan de eens gegeven bepaling van het begrip satire houden.

Twee soorten van onderwerpen zijn het, die, buiten de voorgeschreven beelden-cyclussen om, door de kunstenaars der 15de en van 't begin der 16de eeuw in zulk een schoonen overvloed langs de wanden en pilaren der monumentale gebouwen werden uitgebeeld: 1°. het leven der burgerij, waarin zij dus samengingen met de schrijvers van liederen en boerden; 2°. eene fantastische wereld van wonderlijke wezens, half mensch, half dier, somtijds

Onderwerpen der satirieke sculptuur.

samengesteld uit heterogene dier-ledematen, en evenwel steeds een zeer logisch geheel gevend [1]).

De architectuur op te luisteren door wonderlijke figuren van monsters en dieren, was een oude gewoonte, die uit de miniaturen der Iersch-Angelsaksische handschriften en de overblijfselen van het Romaansche tijdvak der bouw- en beeldhouwkunst reeds sterk blijkt. Wie de kerken van Zuid-Limburg en België bezocht, zal tusschen de schoon-gekronkelde planten ook de grillige diermotieven hebben opgemerkt. Wat men daar vindt is niet beter te beschrijven dan met de woorden van Bernard van Clairvaux (1091—1153), die hierin een getuigenis geeft van de algemeenheid dezer kunst in zijnen tijd. In een brief aan Willem, abt van S. Thierry, schrijft hij [2]): „Waartoe dient, in de kloosters, in de tegenwoordigheid der lezende broeders, die belachelijke monsterachtigheid, die zekere wonderlijke misvormde schoonheid en schoone misvormdheid? Waartoe zijn daar onreine apen? waartoe de woeste leeuwen? waartoe de monsterlijke centauren? waartoe de half-menschen? waartoe de gevlekte tijgers? waartoe de strijdende soldaten? waartoe de horen-blazende jagers? Gij kunt onder één hoofd vele lichamen zien, en ook aan één lichaam vele hoofden. Hier ziet men aan een viervoeter den staart eener slang, daar aan een visch het hoofd van een viervoeter. Nu eens is het dier van voren een paard, en heeft het achterdeel eener geit; dan weer heeft een gehoornd dier het achterste van een paard. Kortom eene zoo groote en zoo wonderlijke verscheidenheid van verschillende vormen toont zich overal, dat men meer lust heeft in het beeldhouwwerk te lezen dan in de boeken, en den ganschen dag door te brengen al die dingen afzonderlijk te bewonderen dan de wet van God te overdenken. Bij God! indien

Getuigenis van S. Bernardus.

[1]) Viollet-le-Duc, *Dict. de l'Arch.* Chap. *Animaux:*.... „ces animaux, tout en sortant de la nature, ont cependant une physionomie à eux, quelque chose de réel qui frappe l'imagination; c'est une histoire naturelle à part, dont tous les individus pourraient être classés par espèces.... Les membres de ces créatures bizarres sont toujours bien attachés, rendus avec vérité; leurs contours sont simples et rappellent la grâce que l'on ne peut se lasser d'admirer dans les animaux de la race féline, dans les oiseaux de proie, chez certains reptiles."

[2]) S. Bernardi Apologia ad Guillelmum Abbatem, in *S. Bernardi Opera, ed. Mabillon.* Mediolani 1850. Vol. I, col. 822.

men geen schaamte heeft over de kinderachtigheden, waarom dan betreurt men de onkosten tenminste niet?"

Bedoeling van dit beeldhouwwerk.

Het is duidelijk dat S. Bernardus aan deze sculpturale versieringen geene didactische bedoeling toeschrijft, en van satire is dus, volgens zijne woorden, geen sprake. Viollet-le-Duc zegt dan ook in zijn hoofdstuk over de *Cathédrale* (in de *Dict. de l'Arct.*): „nous ne croyons pas que la symbolique romane puisse jamais être claire pour nous, puisque S. Bernard lui-même traitait la plupart de ces sculptures de monstruosités païennes", en hij oordeelt dat de methodische iconographie eerst opkomt met den kathedraal-bouw op het eind der 12de eeuw [1]).

Deze vraag naar de al of niet bedoeldheid der groteske figuren en tafereelen heeft de archeologen steeds bezig gehouden. Ik zal mij dan ook veroorloven de getuigenissen van verschillende, vooral Fransche, archeologen ter overweging voor ieder belangstellende bijeen te plaatsen; zij toch waren mannen die de middeleeuwsche kunst door-en-door kenden en in hun land ook de schoonste gelegenheid hadden om haar in al hare rijke uitingen te bestudeeren; en bovendien is ook op onze Nederlandsche groteske beeldhouwkunst van toepassing hetgeen zij zeggen. Dezelfde voorstellingen, hetzelfde karakter immers vindt men in Noord- en Zuid-Nederlandsche en in Noord-Fransche kunstwerken weer; het is volkomen hetzelfde of Langlois, Viollet-le-Duc, Champfleury hunne meening zeggen over de miséricordes en het steenen buitenwerk der kerken van Rouaan en Parijs of van die te 's-Hertogenbosch, Haarlem of waar ook. Trouwens, het houtsnijwerk aan de Noord-Fransche kerken is grootendeels door werklieden van Vlaamsche afkomst gemaakt [2]).

[1]) „Non seulement alors la Cathédrale dépasse les dimensions des plus vastes églises d'abbayes, mais elle se saisit d'une architecture nouvelle; son iconographie n'est plus celle des églises monastiques, elle parle un nouveau langage; elle devient un livre pour la foule, elle instruit le peuple en même temps qu'elle sert d'asile à la prière.... Dans nos cathédrales, l'iconographie se règle sous la haute direction des évêques; les ouvriers laïques ne tombent plus dans ces bizarreries affectionnées par les moines des 11e et 12e siècles. La sculpture cherche moins à surprendre ou terrifier, qu'à instruire et expliquer; ce n'est plus de la superstition, c'est de la foi, de la poésie, de la science."

[2]) Gelijk blijkt uit de mededeelingen van Langlois uit de kerkregisters, in zijn werk *Stalles de la Cathédrale de Rouen*. Rouen 1838. — Zie ook L. Maeterlinck, *Le genre satirique dans la peinture flamande*. Gand 1903, p. 109.

Langlois. ♣ Bij de bespreking der miséricordes te Rouaan gaf Langlois [1]) over de grillige dierfiguren zijne meening: „Pour moi, je le déclare d'avance, sans vouloir toutefois ériger mon opinion en loi, cette étrange iconographie se rattache à des faits passés dans le monde réel, et c'est dans l'emploi des masques, si fréquent dans le moyen-âge, c'est dans les déguisements mimiques et les travestissements des hommes en animaux, en monstres, en spectres infernaux, que je crois, à travers les brouillards des âges, entrevoir l'origine de ces créations métaphysiques."

Champfleury. ♣ Ook de symbolische verklaring dezer raadselachtige verluchtingen vond vele verdedigers; echter niet in Champfleury, den levendigen schrijver over de *Caricature*, die een hoofdstuk wijdde aan de *Déroute du Symbolisme* [2]). Reeds in het eerste hoofdstuk van zijn werkje haalt hij den H. Nilus, uit de 5de eeuw, als getuige aan, die dergelijke bizarrerieën zijns tijds als kinderachtigheden veroordeelde.

♣ Zeer te betwijfelen is het echter, of deze ontkenning eener methode, eener bedoeling, ook tot den tijd der Gothiek, vooral tot hare geboorte-eeuw, mag worden uitgestrekt. Immers de litteratuur dier dagen geeft wel duidelijk eene symbolische beteekenis aan werkelijke of verbeeldingsdieren, aan al die sierlijke monsters die langs de zuilen en gewelven, schoorbogen en transen der Gothische kerkgebouwen opkruipen en afdalen. Het meest waarschijnlijk komt mij dan de meening van den abbé J. Corblet [3]) (Corblet.) voor, die betuigt dat „....le symbolisme à la fois poétique et populaire vit surtout son vocabulaire s'accroître aux 12e et 13e siècles, époque où les Bestiaires étaient si en vogue; mais (que) cet ingénieux langage dégénéra au 15e siècle et bientôt même ne fut compris ni des artistes ni des fidèles." Vooral deze laatste woorden zijn van belang voor hen, die aan al de figuren der misericordes, meestal uit de 15de eeuw afkomstig, eene bijzondere beteekenis willen toekennen. Jules Adeline haalt in zijn boek over *Les Sculptures grotesques et symboliques (Rouen et environs)* [4])

[1]) Langlois, l. c., p. 93 ss.
[2]) Chap. XVII van de *Histoire de la Caricature au Moyen-Age*. Paris 1871.
[3]) *Vocabulaire des symboles et attributs de l'iconographie chrétienne*. Paris 1877.
[4]) Préface de Champfleury. Cent vignettes et texte par Jules Adeline. Rouen 1878; p. 121, 129.

de meening aan van den abbé Filleau (*Bullet. Monum.* t. IV) die stellig beweert dat „tous ces monstres grotesques, ces figures grimaçantes qui décorent les façades des monuments religieux, étaient les personnifications des vices vaincus par les vertus," waarbij de schrijver zelf voegt: „Une Symbolique confuse mêlée à quelques caprices de leur imagination, telle dut être, selon M. Champfleury, la règle de ces humbles sculpteurs; règle très-vraisemblabe que les *symbolisateurs à outrance* perdent trop souvent de vue, à notre avis," en waarbij hij ook den bekenden archeoloog Didron (*Ann. Archéol.* t. I, 1844) citeert: l'Archéologie chrétienne est à peu près stérile à l'égard de la Symbolique inexploitée ou cultivée par des esprits nuageux; la Symbolique est jonchée de pierres et couverte de ronces. Nous ne nions pas le symbolisme, mais nous ne l'admettons que lorsqu'il sera dûment constaté." Didron.

In ieder geval is dus de symboliek, in de 12de en 13de eeuw, niet buiten gesloten; maar de ontaarding ervan, de onbegrepen herinnering, zien wij in de 14de en 15de eeuw. De tallooze steenen waterspuiers langs de daken der M. E. kerken, gevormd als wonderlijke dieren die door hun wijden muil de regenstroomen uitspuwen, hebben aldus hun, ietwat vaag geworden, zin: „Une idée fondamentale du christianisme est exprimée par cette foule de dragons, de singes, de monstres qui peuplent les parties extérieures des églises et y font un frappant contraste avec les anges et les saints des portails et des contreforts. C'est l'opposition des bons et des mauvais esprits qui veillent autour de la maison du Seigneur animés de desseins contraires" [1]). — En in zooverre kan er ook van satirieke strekking in deze wonder-figuren gesproken worden, al moet zij langzamerhand voor het volk geheel verborgen en vergeten zijn geraakt [2]) en de ornamentale bedoeling hoofdzaak geworden.

[1]) Zie l'Abbé Corblet, l. c. in voce *Gargouille*, en Viollet-le-Duc, Chap. *Animaux*.
Zoo verbeeldde de leeuw de waakzaamheid, de kracht en den moed; de sirene de wellust; de basiliscus, de draak, de grijp en de harpij: Satan; het zwijn de onreinheid; de aap de boosaardigheid etc.

[2]) Dat het geven van een dieperen zin aan deze diervormen voor de scheppers der Romaansche, later der Gothische beeldhouwkunst, een in het ras levende karaktertrek was, en dat S. Bernard geen ongelijk had, als hij in deze dingen een nalatenschap zag der heidensche vaderen — gelijk er zoovele tot ver in de Christelijke

In alle kerken en monumentale wereldlijke gebouwen van Noord- en Zuid-Nederland waar de middeleeuwsche beeldhouwers hun arbeid verrichtten, hebben zij aan koorgestoelten, kapiteelen, consoles, goten enz. deze phantastische — vaak echter ook reëele — dierenwereld zich vrijelijk laten vermenigvuldigen. Nergens treft men zoo'n volledig stel grijnzende, misvormde en verwrongen narrenkoppen aan, met dikke lippen, soms in doeken gehuld, soms voorzien van gedrochtelijke armen of beenen, soms vlammen spuwend, als aan de koorstoelen der oude S. Bavo te Haarlem. Verder — indien wij ineens de voor deze studie belangrijkste plaatsen willen noemen — zijn er gebeeldhouwde koorstoelen in de S.-Maartenskerk te Bolsward, in de Oude Kerk te Amsterdam, de S.-Jan te 's-Hertogenbosch, de S. Pieter te Oirschot, de Groote Kerk te Breda, de S. Salvator en O. L. Vr. te Brugge, de kerk te Aerschot, de S. Pieter te Leuven, en, een weinig over onze Oostelijke grenzen gaand, in de S. Maarten te Emmerik, in de kerk te Kempen en in het Minorieten-klooster te Kleef. — Buitenbeeldhouwwerk van dezen aard vindt men aan de 15d'-eeuwsche wereldlijke gebouwen, aan de Raadhuizen te Middelburg, Damme, Brugge, Brussel, Leuven, — aan de hallen te Yperen, Brugge en Leuven. Voorts bewaart het Oudheidkundig Museum te Brugge talrijke, van oude gebouwen afkomstige, gebeeldhouwde steenen en balksleutels, met wonderlijke caricaturen, wel beeltenissen lijkende van Quasimodo, door

Plaatsen waar satiriek beeldhouwwerk is.

eeuwen werden bewaard, — zou men mogen opmaken uit het geloof der oude Germanen, dat de ziel in eenen diervorm verder leefde. Merkwaardig is wat dienaangaande E. Mogk mededeelt in zijn artikel *Mythologie* (*Grundriss der Germ. Phil.* I, s. 1009, 1er Dr., in de paragraaf welke handelt over *Die verschiedenen Gestalten alten Seelenglaubens:* „Eigentümlich ist vor allem der aus dem Körper gewichenem Seele die Proteusnatur: sie vermag alle möglichen Gestalten, besonders Tiergestalten anzunehmen. Treten dabei einzelne Personen hervor, so hat der Volksglaube den wesentlichen Charakterzug der betreffenden Person auf die Gattung des Tieres einwirken lassen, in dessen Gestalt die Seele erscheint. Die Eigenschaften des Menschen und Tieres waren das tertium comparationis: Kinderseelen erscheinen besonders häufig in Gestalten von Vögeln, Jungfrauen von Schwänen, listige Männer von Füchsen, grausame von Wölfen u. dgl.... Auf dem Gebiete der altnordischen Prosaliteratur hat *Henzen* die reiche Fauna seelischer Tiergestalten zusammengestellt. Auch hier kann die Seele Gestalten annehmen vom Vogel bis zum Löwen, Wolf und Eisbären. Charakteristisch ist die schöne Stelle aus dem christlichen Sôlarljód, wo die Seelen in der Hölle mit versengten Vögeln verglichen werden"....

Victor Hugo in zijn *Notre-Dame de Paris* (I, v) zoo voortreffelijk beschreven [1]).

Eene korte beschouwing der meest voorkomende dierfiguren moge hier plaats vinden. Uit de bespreking van het Ezelsfeest (Hst. V) kan reeds zijn gebleken dat de Ezel volstrekt niet zoo'n veracht dier was, als somtijds wel eens wordt gemeend. Wel verbeeldt hij in de Christelijke symboliek [2]) de domheid, de luiheid, de gulzigheid, den opstand der zinnen tegen den geest, van het vleesch tegen de ziel [3]), de stijfhoofdigheid der dwazen, de nuchterheid, de Joodsche natie en de Synagoge [4]). Onder de „gargouilles" treft men echter het ezelshoofd nooit aan [5]). Aan de koorgestoelten komt enkele malen de harp-spelende ezel voor, „l'Ane qui lyre" [6]), bij wien Erasmus in zijne *Lof der Zotheid* redenaars vergelijkt die mislukte aardigheden aan den man brengen. De Ezel.

Dergelijke musiceerende dieren werden vaak in het hout ge-

[1]) Het spreekt vanzelf dat vooral in de oude Vlaamsche steden nog talrijke gebouwen zijn, waar de kraagsteentjes en zuilkapiteelen satirieke figuren of tafereelen vertoonen. Daar het evenwel onze bedoeling niet is van deze alle een beschrijvenden catalogus te maken, worden hier alleen de vaak voorkomende en in satirieke bedoeling nog duidelijke figuren en tafereelen besproken.

[2]) Verg. Corblet, *Vocabulaire* etc. en Kraus, *Real-encyklopädie der Christlichen Alterthümer*, Freiburg i. Br. 1882; I, s. 431.

[3]) S. Franciscus b.v. sprak zijn lichaam toe met „Broeder ezel" (zie Maerlant, *S. Franciscus' leven* vs. 2485). Dezelfde voorstelling vindt men in Brant's *Narrenschip*, met onderschrift:

Hy is wel sot al en draecht hy geen bellen,
Soo wie hem vanden Esel laet quellen.

[4]) Anders voorgesteld als eene geblinddoekte vrouw; b.v. aan den voorgevel der Parijsche N.-Dame en in het snijwerk der koorgestoelten te Aerschot.

[5]) Champfleury, l. c. Chap. III, deelt nog het volgende staaltje van gemoedelijke ezel-symboliek mede:

„M. Jérôme Bugeaud, *Chansons populaires des provinces de l'Ouest*, a recueilli de la bouche même des petits enfants de l'Angoumois ces demandes et ces réponses:

Le prêtre: Que signifient les deux oreilles de l'âne?

L'enfant: Les deux oreilles de l'âne signifient les deux grands saints patrons de notre ville.

Que signifie la queue de l'âne? — La queue de l'âne signifie le goupillon du bon curé de la cathédrale des saints patrons de notre ville.

Que signifie le trou du c... de l'âne? — Le tr. du c. de l'âne signifie le beau bénitier de la cathédrale des saints patrons de notre ville. Amen."

[6]) Langlois, *Stalles de Rouen*, maakt er melding van en noemt hem ook „l'Ane qui vielle."

beiteld: een zwijn dat den doedelzak blaast (aan het koorgestoelte te Kempen), een fluitspelende aap (op eene der misèricordes van het 15d'-eeuwsche koorgestoelte der S.-Lupuskerk te Keulen, thans in het Cinquantenaire-museum te Brussel); en ook in de randornamenten der handschriften worden zij vaak aangetroffen [1]). Verder worden ook de vleermuis, een gemakkelijk aan te brengen motief aan de misèricordes, en de vos dikwijls afgebeeld [2]).

Het Zwijn. ♣ Het zwijn komt zelden alleen, meestal in episodes voor. Vooreerst als illustratie van het Bijbelwoord: *neque mittatis margaritas vestras ante porcos*, waar *margarita* als Fr. *marguerite* schijnt opgevat, daar men dan een man ziet, die bloemen voor de zwijnen strooit, zooals aan de koorbanken te Emmerik en te Kempen — ook reeds aan die te Rouaan. Vervolgens vindt men ze in de gelijkenis van den *Verloren Zoon*, die wordt voorgesteld eten gevend aan de zwijnen, gelijk te Dordrecht en te Aerschot; of met de zwijnen uit den trog drinkend, wat men in de kerk te Oirschot kan zien.

Fig. 8.

♣ H. Potter verhaalt in zijne reeds boven, bl. 129, genoemde *Reize door de oostelijke departementen* (Dl. I, bl. 205) van een bezoek aan de kerk te Mariënhave, een der noordelijkst gelegen dorpen in het Auricherambt: „Opmerkelijk vond ik buiten rondom de kerk de

[1]) B.v. in een Psalmboekje, door het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg bewaard, staat een aap die op een doedelzak blaast. In een Bijbel op de Gentsche Bibl. (hs. 385) komt een ezel voor, in de eene hand een trompet, in de ander een schel houdend.

[2]) „Par la chauve-souris — zoo deelt de abbé Corblet in zijn *Vocabulaire* mede — qui voltige tout près du sol, dit Saint-Thomas-d'Aquin, sont représentés ceux qui, s'attachant volontiers à la science du siècle, n'ont que des affections terrestres. D'autres écrivains du moyen-âge voient dans la chauve-souris l'image de l'idolâtrie, de l'hérésie, de l'hypocrisie, de l'ignorance spirituelle et de l'aveuglement opiniâtre." Ook den pelikaan en den eenhoorn ziet men vaak afgebeeld; zij bezitten echter geen „satirieke", maar enkel „symbolische" beteekenis, en wij zullen er dus verder niet over uitweiden.

in zerksteen uitgehouwene beelden, verbeeldende de misse, plegtig door den duivel bediend wordende, terwijl varkens als toehoorders verschijnen: — een varken in monnikengewaad met waskaarsen bij eenen stervenden: — verder eene Roomsche lijkstatie en andere."

Deze zelfde voorstellingen worden echter door A. L. Meissner in zijne verhandeling over *Die bildlichen Darstellungen des Reineke Fuchs im Mittelalter* (uit *Herrig's Archiv* LXV) genoemd als betrekking hebbende op den vos. Dit verschil van opvatting doet zich ook voor bij de beelden, eertijds aan den preekstoel der kerk te Oosterbierum (Friesland) te zien. Meissner vermeldt deze kerk als in 't bezit van een tafereel met den vos; Potter (a. w. D. I, bl. 10) zegt, dat er een ezel in monniksgewaad predikte voor een troep Geuzen (l. Ganzen?). Verschillen altemaal, die gemakkelijk te begrijpen zijn voor wie weet hoe moeilijk bij de kleine, soms slechts op een afstand zichtbare en grootendeels, vooral aan de koppen, verminkte figuurtjes, een aap van een vos of een ezel te onderscheiden is. De Vos.

Het verdient opmerking dat de tafereelen waarin de vos optreedt vooral over onze Oostelijke grenzen gevonden worden. Wanneer men bedenkt dat onze Middelnederlandsche *Reinaert* juist in den loop der 15de eeuw, dus in den tijd dat de beeldhouwwerken te Emmerik, Kempen, Kleef, Paderborn vervaardigd zijn, tot een Nederduitsch gedicht *Reinke de Vos* omgewerkt en in 1498 te Lübeck als volksboek gedrukt werd, dan kan men begrijpen dat in Westfalen en de Rijnprovincie zoovele afbeeldingen van den vos en zijne avonturen ontstaan zijn; al blijft het niet te min verwonderlijk, dat er in Vlaanderen en Holland zoo weinig van te vinden is, daar toch ook in 1479 te Gouda een prozaboek van Reinaert verscheen en enkele jaren later de berijmde tekst met een glosse gedrukt werd.

Verschillende malen vindt men den vos in genoemde kerken, over onze Oostelijke grenzen, afgebeeld [1]: vooreerst de fabel van den vos en den ooievaar, waarbij de laatste den langen hals in de flesch steekt, terwijl de vos aan den buitenkant likt; en

[1] Zie Meissner, a. a. O. En afbeeldingen bij Ernst Aus'm Weerth, *Kunstdenkmäler des Christlichen Mittelalters in den Rheinlanden.* Leipzig 1857, Bonn 1866. Vol. I, Tafel IV, en bij Otte, *Handbuch der Christlichen Kunst-archäologie*, s. 879.

die waar de vos den platten schotel leeg eet, terwijl de ooievaar dezen slechts even aanraakt [1]). Verder de vos, eenden vervolgend die in een vijver zwemmen; lezend in een boek, predikend voor hoenders en ganzen, en de biecht afnemend. Uit het Reinaert-epos is waarschijnlijk ontleend de voorstelling van den honigsnoependen beer, op eene der armleuningen van de koorstoelen in de kerk te Kempen [2]).

Naast afbeeldingen van het zwijn en den ezel komt de vos in de kerken te Emmerik, Kleef en Kempen menigvuldig voor.

Satire tegen monniks-orden.

Merkwaardig vooral is, dat zij bijna steeds in monnikspij zijn gekleed. Meissner wijst in zijne genoemde verhandeling er op, dat de satire, verscholen in deze als monniken gekleede vossen, zwijnen en ezels, niet — gelijk zoo vaak ten onrechte werd ondersteld — eene satire is tegen de geestelijkheid in 't algemeen, maar tegen eene bepaalde groep, tenminste wat bovengenoemde kerken betreft: „Als sich die Cistercienser zuerst von den Benedictinern abtrennten, wurden sie sogleich ein Gegenstand des Spottes, des Verdachtes und schliesslich auch des Neides der alten Benedictiner. Sie wurden als Heuchler, Irrlehrer und Erbschleicher dargestellt. Der Name ihres Stifters, des heiligen Bernhard [3]), wird im Roman de Renart dem Esel gegeben.... Sehen wir daher in einer den Benedictinern gehörigen Kirche einen Fuchs auf der Kanzel stehen und predigen, der eine spitze Kapuze und einen Strick um den Leib hat, so ist doch hier kein Zweifel, was damit gemeint sei, und es zeugt von der grössten Unkenntniss des Mittelalters, hier von Spott auf die Religion, auf die Mönche, die Priester oder die Kirche zu reden. Dieser Fuchs ist ja nicht als Mönch gekleidet, sondern als Bettelbruder."

Zoo ziet men in de Benedictijnerkerk te Kempen een vos als

[1]) *Esopet* XXXVII. — De fabel is ook afgebeeld aan de miséricordes te Oirschot (N.-Br.) en te Aerschot (Belg.). — Te Kempen en te Emmerik ziet men ook het verhaal van de muizen, die de kat de bel willen aanbinden.

[2]) Ook een der 96 beelden (15de eeuw), welke door de dubbele rij luchtbogen der Bossche S.-Jan gedragen worden, stelt den beer voor, honig snoepend uit een bijenkorf.

[3]) Dit is niet geheel juist; niet de H. Bernard (geb. 1091) was de stichter der Cistercienser-orde, maar de Benedictijner abt Robert, die haar in 1098 te Citeaux oprichtte. Wel heeft S. Bernard veel voor de orde gedaan, zoodat in Frankrijk de monniken zich ook wel Bernardijnen noemden.

Franciscaner prediker; eene satire tegen de Dominicanen in den knielenden ezel met rozenkrans, daar deze eene uitvinding is der Dominicanen; zoo ook in de Franciscanerkerk te Kleef een ezel die den rozenkrans bidt. Op de Dominicanen hadden dus zoowel Benedictijnen als Franciscanen het gemunt.

❧ Varkens in eens anders pij te steken was ook eene vaak voorkomende hatelijkheid van de monniksorden onderling, indien men slechts bedenkt dat het zwijn het symbool is der gulzigheid en der wellust, en dat de zeug, wier afbeelding onder de koorgestoelten ook wordt aangetroffen (o.a. te Breda en te Oirschot), de vruchtbaarheid, de onreinheid, de verdierlijking, verzinnebeeldde (Corblet, *Vocabulaire des symboles et attributs de l'iconographie chrétienne*). Champfleury [1]) deelt mede dat op het concilie te Sienna, tijdens Karel VII, een der redenaars verhaalde hoe de H. Brigitta, eens in de S.-Pieter te Rome in extaze zijnde, plotseling het gansche schip vol zag van gemijterde zwijnen; zij vroeg aan God de verklaring van zulk een phantastisch visioen: „Het zijn", antwoordde de Heer, „de bisschoppen en priesters van dezen tijd."

❧ Half mensch, half dier is de, o.a. te Breda voorkomende, figuur van den boogschutter, *Sagittarius*, van wien de abbé Corblet de beteekenis mededeelt: „Cet animal composite, lanceur de flêches, représente Dieu vengeur, Dieu punissant tardivement mais avec la spontanéité de la foudre," en verder: „c'est la nature humaine en tant que la matière et les sens se révoltent contre l'esprit." **Sagittarius.**

❧ Eveneens staat eenigszins op de grens de voorstelling van *Melusine*, afgebeeld als meermin met kam en spiegel, door velen als een symbool der ijdelheid beschouwd. Langlois (*Stalles de la Cathédrale te Rouen*) vermeldt haar te Rouaan; in onze streken vindt men haar aan de koorstoelen te Kempen en te Leuven, en wellicht is zij ook te herkennen aan de miséricordes te Breda en te Aerschot. **Melusine.**

---

[1]) *Hist. de la Caricature au Moyen Age*, Chap. X. — Dat de zeug een veracht dier was, blijkt ook wel uit Maerlant's *Sinte Franciscus leven*, vs. 4325—4362.

13

Reëeler voorstellingen.

HELDERDER, levendiger, reëeler dan in deze dier-symboliek en fabel-illustraties is de satire in de afbeeldingen van huiselijke tafereeltjes en personen uit het maatschappelijk leven. Behalve aan de koorgestoelten worden deze veelvuldig aangetroffen aan de 15d'-eeuwsche Raadhuizen, — die monumenten van den gemeenschapsgeest, evenals de Fransche Kathedralen door de ontwakende burgerij gesticht als „une protestation éclatante contre la féodalité."

Over den oorsprong en de beteekenis der satirieke tafereeltjes, bij de Raadhuizen meestal te vinden aan de balksleutels van voorhal of raadzaal, aan de kapiteelen der voorgalerijen, aan de consoles der talrijke beelden die de gevels versieren, is — evenals over die der dierfiguren — door de archeologen veel getwist [1]). De voorstellingen toonen vaak eene groote schaamteloosheid, en, zoo zegt de abbé Corblet (l. c. in voce *Obscoena*): „selon quelques antiquaires les obscoena qu'on rencontre parfois dans l'ornementation des églises romanes, ne seraient qu'un caprice du sculpteur. Selon les autres, dont nous partageons l'avis, ce sont de naïves personnifications des vices, avertissant les fidèles qu'ils doivent purifier leur coeur et ne pas introduire dans le lieu saint les sentiments désordonnés de leurs passions".

Hiertegenover staat Champfleury's meening [2]): „Ces sculpteurs de poupeés, dont l'idéal est la représentation de ce qu'ils ont vu et ressenti, taillaient d'ordinaire sur bois l'événement du jour, la dernière apparition du démon, le mari battu par sa femme, le moine surpris causant de trop près avec une religieuse, la gausserie qui court le pays, les croyances populaires relevées d'un grain de malice".

Ongetwijfeld, de volksverhalen, de boerden (fabliaux), hadden op deze voorstellingen van het gewone leven grooten invloed. In de 15de en het begin der 16de eeuw, zegt Viollet-le-Duc (Chap.

[1]) Als een merkwaardig staaltje van archeologisch meeningsverschil kan gelden, dat een beeldhouwwerk aan de Kathedraal te Maagdenburg door Otte werd aangezien voor een minnetafereel tusschen een monnik en eene non, terwijl A. Breuil (*Rev. de l'Art. Chr.* II, 1858, p. 342) het verklaarde als de ontmoeting van de H. Maagd en de H. Elisabeth.

[2]) L. c. Chap. XV.

Animaux) „les représentations des fabliaux deviennent plus fréquentes, et, quoique fort peu décentes parfois, se retrouvent dans des chapiteaux, des frises, des boiseries, des stalles, des jubés. La satire remplace les traditions et les croyances populaires. Les artistes abusent de ces détails, en couvrent leurs édifices sans motif ni raison, jusqu'au moment où la Renaissance vient balayer tous ces jeux d'esprit usés, pour y substituer ses propres égarements".

Voor de meeningen van Champfleury en Viollet-le-Duc pleit ook, dat de herinnering aan het ontstaan eener satirieke voorstelling meermalen door het volk bewaard is. Een eigenaardig voorbeeld is het verhaal, verbonden aan het relief van den *Erwtenman*, te zien aan de buitenzijde van het Noordelijk zijschip der S.-Jan te 's-Hertogenbosch. Die man, reeds meer dan vier eeuwen daar leunende, met een toornig gelaat, den voet verachtend gezet op een omgevallen ketel met erwten, was eens opzichter bij den bouw der kerk en verdiende veel geld; op een middag thuiskomende vond hij voor maaltijd niets dan een ketel met erwten, en, vertoornd over deze schraalheid, schopte hij den ketel door de keuken, onder den uitroep:

De *Erwtenman* te 's-Hertogenbosch.

Fig. 9.

Is dit kost voor een man
Die een braspenning verdienen kan [1]).

De architect der herstellingswerken aan de S.-Jan, de heer

[1]) Zie Hermans, *Mengelwerk* I, bl. 112—116.

Hezenmans, die mij dit verhaal mededeelde, gaf als zijne meening te kennen, dat deze en dergelijke voorstellingen satiren waren der werklieden tegen elkander, die in den kleineren arbeid werden vrijgelaten, maar in de groote ernstige figuraties naar vaste voorschriften moesten werken. Nog heden ten dage arbeidt daar geen man, of hij heeft van zijne makkers een bijnaam; eene gewoonte, die van de Middeleeuwen — men denke slechts aan Lottram lancvoet, Ludmoer metter langher nese, Hughelijn metten crommen benen, en dergelijke uit den *Reinaert* — over de 17de eeuw — men herinnere zich Bredero's Lijsje Kladdebels, Gerret Plat-bec, Melis Mal-monght en tallooze andere, die op iedere bladzijde zijner spelen te vinden zijn — tot in onzen tijd is blijven leven en wel nooit verdwijnen zal.

Maatschappelijke tafereeltjes. Dit leven nu der 15de-eeuwsche burgerij, zoowel van aanzienlijken als van handwerkslieden, werd in groote verscheidenheid voor de latere geslachten verzichtbaard in die tallooze afbeeldingen van meestal bijzondere schoonheid en kracht van uitvoering. Ambachtslieden ziet men in hun bedrijf afgebeeld, maar meestal met de eene of andere satirieke bij-omstandigheid, waarschijnlijk eene toespeling bevattend op voor ons onbekend geworden gebeurtenissen: bakkers voor den oven; een dronken brouwer, slapend bij zijn werktuigen (Oirschot), in wiens nabijheid men op andere misėricordes eene zeug, symbool der gulzigheid, bij een wijnvat ziet en eene geknielde menschen-figuur ook bij een vat; zakkendragers, bedelaars, doedelzak-spelers, marskramers, pelgrims, vechtende paren in menigte, waarbij de twistenden meestal hun ontbloote partes posteriores toonen (o.a. te Amsterdam in de Oude Kerk), kinderen die loopen leeren in een wagenstel (Den Bosch, Brugge), de duivel die de menschen verleiden wil, eene vrouw die een lint trekt uit de part. post. van een man (Amsterdam en Rouaan), vrouwtjes aan den haard, etc.; maar het vaakst van al treffen ons de tafereeltjes van dobbelaars [1]) en drinkebroers, volgens de symbolici — en zoo

[1]) Een dergelijk tafereel van drinkers en dobbelaars komt voor in Brant's *Narrenschip*, met onderschrift:

Ick moet belijden en kant ghehelen
Meest al de werelt versot op 'tspelen.

zullen ook zij in vele opzichten gelijk hebben naast de meer realistisch gezinden — voorstellend de satire tegen een der zeven hoofdzonden: de „gulsicheyt"; en die van een liefkoozend paar,

Fig. 10.

waarschijnlijk de „oncuusheyt" verbeeldend. Een gevelsteen van omstreeks 1500, te Arnhem gevonden, vertoont een nar met een drinkkan en vergezeld van een vrouw (fig. 10); aan de miséricordes te Breda ziet men een man die drinkt en tegelijkertijd op schaamtelooze wijze het tegenovergestelde doet. Aan Vlaamsche gebouwen worden dergelijke satiren nog meer aangetroffen, — zooals wij daar trouwens heden ten dage ook de estaminets in grooter getale zien dan hier te lande. Men vindt ze aan de Raadhuizen te Brussel, Brugge, maar vooral te Damme, waar het monniken zijn, die de kunstenaar bij het wijnvat afbeeldde. Daar bevindt zich ook in een der zalen, aan de balksleutels, merkwaardig snijwerk. Boven de figuur, die volgens overlevering den schrijvenden Jacob v. Maerlant voorstelt, ziet men o.a. (fig. 11) een tafereeltje van een badenden man en vrouw, terwijl een derde persoon om een scherm heen gluurt en een vierde een emmer water aandraagt [1]). Ter andere zijde is een monnik afgebeeld,

[1]) Zie Baron Jules de Saint-Genois, in *Belg. Mus.* II, bl. 453 noot. Eene afbeelding

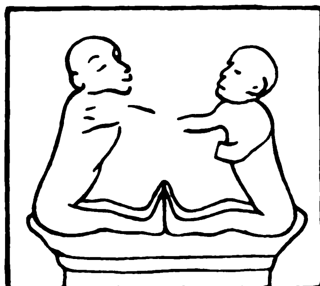

Fig. 11.

blazende in het achterste van een zwijn. En in een aangrenzend vertrek vertoont de balk-versiering een man en een vrouw, betrapt door een anderen man die een lantaarn draagt. ❧ Eene voorstelling welke ook nog al eens voorkomt aan de misérricordes, is die van een man, onder een globe gebukt gaande, een astroloog voorstellend volgens het rijmpje bij eene dergelijke afbeelding in Seb. Brant's *Narrenschip:*

Mij dunckt dat ick die wereIt draghe,
Die alle dinck sorghe ende alle dinck vraghe.

terwijl ook de astroloog in Erasmus' *Lof der Zotheid* door Holbein aldus is afgebeeld. [1])

❧ Een komischen indruk maakt de afbeelding der zoogenaamde *joueurs de panoye*, twee lieden die „het aan den stok hebben", aan misericordes der Oude Kerk te Amsterdam [2]), der S.-Maartenskerk te Bolsward [3]) en in de S.-Salvator te Brugge, welke voorstelling ook in de Kathedraal te Rouaan voorkomt en Langlois aanleiding gaf tot de volgende aanteekening: „La panoye consistait à s'asseoir à terre, et pied contre pied, en face l'un de l'autre: chacun des deux adversaires s'efforçait alors de tirer à lui un bâton court, posé

Fig. 12.

vindt men ook in Ten Brink's *Gesch. der Nederl. Letterk.*, Amst. 1897, bl. 164, waar deze figuurtjes, wel zeer naïef, verklaard worden als doelende „op de veelvuldige wasschingen der Joden". Als men ze echter, en dan aan den balk zelf, goed bekijkt, moet men wel den Baron de S.-Genois gelijk geven, die hen in „une position fort indécente" oordeelt. — Men vergelijke ook de afbeeldingen van man en vrouw in 't bad, bij Schultz, *Deutsches Leben im 14en und 15en Jahrh.* I. fig. 83.

[1]) Zie het slot van dit hoofdstuk.

[2]) Zie G. van Arkel en A. W. Weisman, *Noord-Hollandsche Oudheden*, V, bl. 38 vv.

[3]) Fig. 12. — Men zie over deze kerk M. E. van der Meulen, *Bolsward's Kunst en Kunstgeschiedenis*, Sneek 1888, bl. 48 vv.

perpendiculairement et retenu par le bas, entre ses semelles et celles de l'autre *tireur*. Je n'ai trouvé de mention claire et positive de ce jeu que dans les *Devises héroïques de Paradin*, Lyon 1557, p. 182: on y voit quatre bras se disputant le bâton, avec ces mots pour ame: *„Et l'un et l'autre"*.

Bijbel-illustratie.

Behalve in de gebeurtenissen van het dagelijksche leven, vond de satirieke gezindheid der kunstenaars ook hare stof in het O. en N. Testament, welks historiën dikwijls eene geschikte

Fig. 13.

aanleiding boden om de een of andere algemeen-menschelijke zonde over den hekel te halen. Aldus b.v. met Noach's dronkenschap, die, behalve onder de 121 Bijbel-illustraties aan het Leuvensche Raadhuis [1]), in de S.-Janskerk te Gorinchem als muurschildering te zien was [2]).

[1]) Aldolphe et Dominique Everaerts, *Monographie de l'Hotel-de-Ville de Louvain (1448—1872)*. Louvain 1872.

[2]) L. J. F. Janssen, *De Muurschilderingen der S. Janskerk te Gorinchem*, in *Verhand. der Kon. Acad. v. Wetensch.* Lett. I, Amst. 1858. Deze muurschildering bevindt zich

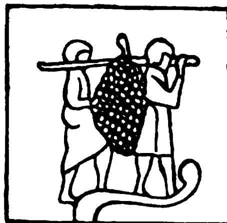
Eene satire tegen de onbetrouwbaarheid der vrouwen zal wellicht bedoeld zijn in de afbeelding van Simson, aan de voeten van Dalila liggend, die hem de haren afsnijdt, aan 't 16de-eeuwsche koorgestoelte der O. L. Vr. te Dordrecht. In Seb. Brant's *Narrenschip* komt hiervan eene houtsnede voor, waarvan de plaatsing der figuren sterk doet vermoeden dat zij naar eene miséricorde gecopiëerd is [1]).

Aan het Leuvensche Raadhuis zijn de afbeeldingen van Eli (1 *Sam.* 4 : 18), door een duivel van zijn troon gesleurd, en van Nabuchodonosor (*Dan.* 4 : 33), als een wild dier naakt op handen en voeten gaand, eene afschrikwekkende satire tegen de ongerechtig-levenden. Evenmin hebben de vijf tafereelen met de geschiedenis van den rijken man en den armen Lazarus hunne leerzaamheid verloren; fraai is de tegenstelling van den armen bedelaar, de klep der melaatschen in de hand, door een hond gelikt, terwijl men den rijke daarbinnen aan tafel ziet. Maar het vijfde tafereel toont Lazarus in Abraham's schoot en den rijke, door duivelen gepijnigd, in een door kettingen afgesloten hellemuil. Ook Brant's *Narrenschip* geeft eene houtsnede dezer parabel, met het bijschrift:

Hy is onwijs ende seer onvroet
Die voor sijn deel kiest d'aertsche goet,
Die rijcke vrecke heeft nu ghebreck
En Lazarus glorie, weest niet so gheck.

thans in het Rijks-Museum te Amsterdam (zie fig. 13). Onder de afgietsels van kapiteelen is er aldaar een, dat ter eene zijde den liggenden Noach met zijn drie zonen toont, ter andere den bok die van de druiven snoept.

[1]) Het leven van Simson scheen voor de Middeleeuwers veel aantrekkelijks te bezitten; vooral de episode van het leeuw-dooden ziet men telkens afgebeeld, in beeldsnijwerk en miniaturen van gebedenboeken. Te 's-Hertogenbosch komt hij voor op de luchtbogen, te Brussel op een kraagsteen van het Stadhuis; te Brugge op een miséricorde van de O. L. Vr. ziet men hem met de poorten van Gaza op de schouders. Opmerkelijk is dat ook de linker voor-stijl van den zetel der H. Maagd op Van Eyck's schilderij *Madonna met den kanunnik Van der Pale*, in het Museum te Brugge, den leeuwendooder Simson vertoont.

Fig. 14.

Een nog vaker voorkomende, m. i. evenmin satirieke voorstelling is die van de „verspieders" van Eskol (*Numeri* 13 : 23); op koorbanken en kapiteelen, in getijdenboeken, op gevelsteenen (o.a. te Leiden en te Haarlem), op aarden klokken en schotels, en vooral op de koperen schotels uit Dinant („Dinanderies") kan men haar telkens aantreffen. Fig. 14 is ontleend aan een *Breviarium Romanum*, in de Kon. Bibl. te 's-Gravenhage (hs. V. 27).

Eene afbeelding van den Verloren Zoon, met twee zwijnen uit een trog drinkend, bevindt zich aan een misêricorde te Oirschot. Blijkbaar werden de straffen, door misdadigers en zondaars in de H. Schrift ondergaan, met voorliefde afgebeeld; de grenzen tusschen satire en gewone didactiek zijn echter hier meestal zeer vaag.

❧ Wij hebben gezien hoe de fabelen van dieren een geliefkoosd onderwerp waren voor de beeldsnijders der 15de eeuw. Er was echter nog een ander verhaal uit de Oudheid tot hen gekomen, dat zij meer dan eens aan koorgestoelten of kraagsteenen aanbrachten: dat van Aristoteles, op handen en voeten kruipend en de minnares van zijn leerling, Alexander den Grooten, als te paard gezeten door een boomgaard omvoerend, zijn eigen wijze lessen ten spot [1]. In Frankrijk werd deze satire tegen de wijsheid, die in woorden maar niet in daden bestaat, vele malen afgebeeld [2]; enkele Duitsche kerken hebben haar ook; minder komt zij ten onzent voor. Te Dordrecht slechts vindt men haar twee maal aan de misêricordes der O. L. Vr. in beeld gebracht. Terwijl hier in de overige figuren geen satire meer te bekennen valt — het beeldhouwwerk is uit den aanvang der 16de eeuw en geheel naar de beginselen der Renaissance bewerkt, vrij slap vergeleken bij het sterk-expressieve der middeleeuwsche snijwerken, — is dit tafereel als vergeten uit eene vorige eeuw hier tusschen gebleven. De afbeelding is uitvoerig; Aristoteles kruipt op handen en voeten, de jonge vrouw op zijn rug dragend, door een boomgaard die met een paar boompjes

Fabel van Aristoteles.

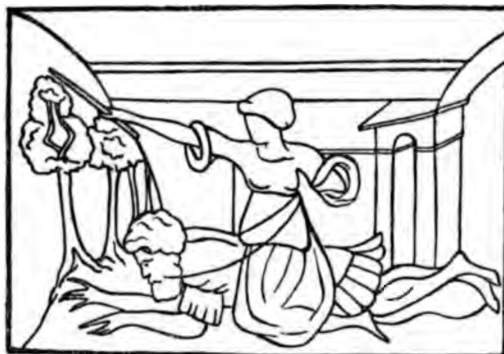

Fig. 15.

[1]) Verg. Dr. A. Borgeld, *Aristoteles en Phyllis*, Gron. 1902.

[2]) Verg. *Annales archéol.* t. XVI, p. 57; Langlois, *Stalles de Rouen*, en Adeline, *Les Sculptures grotesques*.

is aangeduid; op den achtergrond ziet men een muur met een poortje, het kasteel van Alexander. — Vreemd is het dat niet in meer Nederlandsche kerken of openbare gebouwen deze afbeelding voorkomt, daar toch reeds Boendale in *Der Leken Spieghel* [1]) er eene duidelijke toespeling op maakt:

En is gheen man so sterc van zinne,
Noch die heeft so vele wijsheit inne,
Noch ooc so sterc van live,
Die minne van enen wive
En mochten daer toe bi tiden
Dwinghen, dat sine zoude riden;
Alsi voormaels, hebbic verstaen,
Wisen meestren heeft ghedaen.

Ook bij Jan van den Dale en Anna Bijns vindt men toespelingen [2]); altemaal bewijzen dat het verhaal hier te lande langen tijd bekend bleef.

Spreekwijzen.

Behalve dit alles gaven ook een enkele maal spreekwoorden of bekende zegswijzen den kunstenaars een versieringsmotief aan. Te Emmerik en te Kempen werd het spreekwoord der vechtende honden in beeld gebracht; zij staan op de eene misêricorde, terwijl de derde hond, die met het been wegloopt, op eene andere is afgebeeld. Te Oirschot toont een misêricorde een man, die door een touw aan een ram is verbonden, wellicht een illustratie van het gezegde: „Hij is aan een ram gekoppeld." [3]) Het Stadhuis te Brussel bezit in eene der zalen twee bas-reliefs die eveneens in beeld gebrachte gezegden zijn; op het eerste (fig. 16) ziet men een stroom met eenden en achter deze den kop van een hond: „Als een vreemde eend in de bijt"; op het tweede (fig. 17) een mansfiguur, het hoofd afwendende, terwijl vóór hem de zon op 't water schijnt: „De zon niet in het water kunnen zien schijnen." [4]) Aan

[1]) Uitg. van Dr. M. de Vries, Leiden 1844. Bk. I, c. XXXII.

[2]) Dr. Borgeld, a. w. Hst. II.

[3]) Sprenger van Eyk, *Vaderl. Spreekw. aan het Dierenrijk ontleend*, Rotterd. 1838. bl. 77. Verg. de uitdrukking „Een bok aan het touw hebben" = beschonken zijn. Ned. Wdb. III, 257.

[4]) Joseph Destrée, *Etude sur la sculpture brabançonne au Moycn Age*, in *Ann. de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, t. VIII (1894), p. 110 ss. De uitdrukking komt ook voor bij Corn. Everaert, *Spelen*, bl. 65, vs. 430:

Hu deert dat de zunne jnt water es scynelic.

een der miséricordes der Oude Kerk te Amsterdam ziet men een man tusschen twee stoeltjes zitten: „Hij zit tusschen twee stoelen

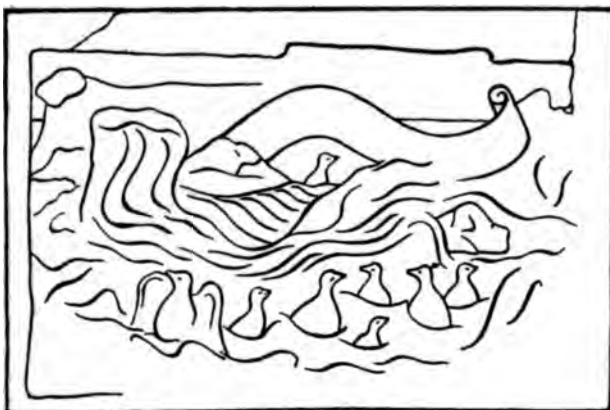

Fig. 16.

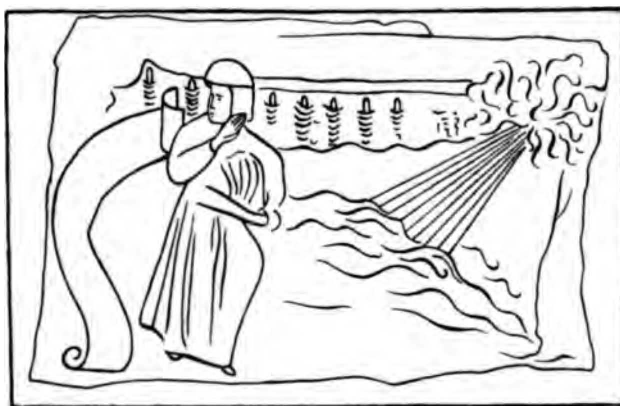

Fig. 17.

in de asch"; aan eene andere een man die met het hoofd tegen een muur loopt [1]).

TUSSCHEN de besproken beeldhouwwerken en de versieringen der handschriften, waarover nu een enkel woord zal volgen, is een onbetwistbaar verband, zoowel wat vorm als inhoud betreft.

[1]) Zie Stoett, *Ned. Spreekw.* etc. (Zutphen 1901), nos. 2068 en 815.

Verband tusschen miniaturen en beeldhouwwerk.

Reeds in vroegere tijden is dit verband aan te wijzen. Wanneer men de, helaas zeer verminkte, Romaansche versieringen ziet aan het Noordelijk portaal der Kathedraal te Doornik [1]), of de prachtige kapiteelen der Romaansche Zuid-Limburgsche kerken (O. L. Vr. en S.-Servaas te Maastricht; Abdijkerk te Rolduc; Munster te Roermond), waar, bij deze strijdende krijgers, monsters, slangen, draken en roofvogels, allen tusschen ingewikkelde ornamenten geslingerd, Sint Bernard's beschrijving den beschouwer weer in de herinnering komt; of de koppen die gluren aan de kapiteelen in de Romaansche kruisgang der O. L. Vr. te Tongeren; de poort van het S.-Pieter-hospitaal te Leuven; de Romaansche doopvonten, in de Musea te Amsterdam en te Brussel bewaard, — en men herinnert zich de phantastische diervormen der geminiatureerde Angelsaksische en der eerste Frankische handschriften; dan is het duidelijk dat er tusschen al deze kunstwerken een innerlijk verband aanwezig moet zijn. Tusschen de beeldhouwwerken en de handschrift-versieringen der Gothische tijden (13de, 14de en 15de eeuw) is dit eveneens aan te wijzen.

Ook had wellicht de Romaansche phantastische beeldhouw- en miniatuurkunst [2]) invloed op de letterkunde, en wel op de voor die tijden wetenschappelijke werken over de kennis der natuur, in de 13de eeuw zeer in trek, zooals het *Liber Floridus* (hs. te Gent) en *De naturis rerum* (hs. te Brugge). Dit laatste werk, samengesteld door Thomas van Cantimpré (1201—1270),

---

[1]) Zie L. Maeterlinck, *Le genre satirique dans la peinture flamande*, p. 24: Saturne, dévorant ses enfants. „Cette sculpture satirique si ancienne, est en outre très intéressante parce qu'elle nous explique peut-être l'origine des figurations des portes de l'enfer telles que nous les verrons invariablement représentées dans les manuscripts du moyen âge, c'est-à-dire par une gueule de monstre largement ouverte, dans laquelle s'engouffrent les damnés. D'après une légende tournaisienne, cette console réprésenterait la fin tragique de Frédégonde précipitée dans l'enfer. Sur l'autre face, on voit la cruelle souveraine un sceptre à la main, ayant à côté d'elle un roi, qui semble vainement vouloir lui enlever l'insigne du pouvoir."

[2]) Deze oudste inheemsche miniatuurkunst werd weder beïnvloed door de architectuur. Het *Evangeliarium* van Maeseyck, in de 8ste eeuw geschreven en verlucht door de nonnen Harlinde en Renilde, toont in de architecturale bogen waarmede de eerste bladen zijn opgeluisterd, de bekende grillige duivel- en diergestalten.
Zie verder over den oorsprong der „entrelacs" Maeterlinck, l. c. *Avant-propos* en Chap. II, p. 26, 27.

werd door Maerlant vertaald (*Der Naturen Bloeme*); en de betrekkelijk talrijke afschriften die er van over zijn, alle met ongeveer dezelfde miniaturen, bewijzen ons den opgang dien het gemaakt heeft [1]). De wonderlijke en gedrochtelijke wezens der Angelsaksische, Frankische en Romaansche kunst vindt men hier in geordende groepen weer, gescheiden van de sierlijk-gekronkelde ornamenten waarin zij verscholen waren, en dus zonder hun eertijds ornamentaal karakter. Zoo zien wij hen ook weder in de hierboven besproken symbolische dierfiguren der Gothiek, meer een eigen karakter hebbend dan opgaand in het geheel der ornamenten. *Der Naturen Bloeme.*

In het eerste deel van Thomas Cantimpratensis' werk, het *Liber de hominibus monstruosis*, treft men o.a. een man en vrouw aan, naakt afgebeeld, de voeten naar ééne zijde gewend; een man met het gezicht op de borst, eene figuur die ongetwijfeld weer de latere duivel-afbeeldingen op de 15d'-eeuwsche schilderijen beïnvloed heeft, welke ook vaak nog een aangezicht op hun buik dragen; verder visch-menschen, een man met zes armen en een met twee aangezichten; dier-menschen (fig. 18), een cykloop enz. Merkwaardig is, om haar veelvuldig voorkomen in middeleeuwsche versieringen [2]), de afbeelding van een op den grond zittende figuur, die het eenige been, met een reusachtig-ontwikkelden

Fig. 18.

Fig. 19.

[1]) Het slechts voor een klein deel geminiatureerde Brugsche hs. is afkomstig uit de „Bibliotheca Dunensis" en dus ongetwijfeld door Vlaamsche kunstenaars versierd, zooals trouwens sinds de 12de eeuw in heel beschaafd West-Europa, vooral door Fransche koningen, den Vlamingen de verluchting van handschriften werd opgedragen. Hier te lande zijn hss. van *Der Naturen Bloeme* te 's-Gravenhage, Leiden en Amst. (Kon. Acad.).

[2]) Viollet-le-Duc, *Dict. de l'Arch.* Chap. *Arts libéraux* deelt mede: „Dans la Cosmographie universelle de Sébastien Munster, nous trouvons des gravures sur bois qui reproduisent les

voet, in de hoogte steekt (verg. fig. 20). Maerlant zegt er van (Bk. I, vs. 314—320):

Ander volc es daer geboeren,
Die lopen utermaten sere
Met enen voete ende niet mere;
Nochtan es die voet so breet,
Dat si jeghen die sonne heet
Hem bescermen daer mede,
Waer dat si rusten in enighe stede.

❧ Het te Gent bewaarde *Liber Floridus* bevat satirieke miniaturen tegen de heidensche goden en de werken van Hercules. Onder de vele Bijbelhandschriften te Gent is vooral de *Biblia Sacra*, ms. 385, vermeldenswaard om de fraai-uitgevoerde en somtijds zeer phantastische teekeningen. Het begin van Genesis heeft in het randornament de zes scheppingsdagen en den rustdag, de kruisiging met Maria en Johannes, de vier Evangelisten, alles gedragen door een fraaien duivel met langen staart. De initialen in blauw, rood en wit vertoonen voorts allerlei grillige dieren, waaronder veel apen, kraanvogels, vogels met menschhoofden, lange figuren eindigend in menschhoofden, zooals men ook vindt in de *Imperatoris Iustiniani Institutiones* (Gent, ms. 22).

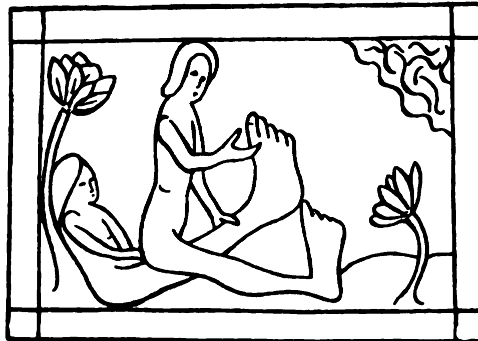
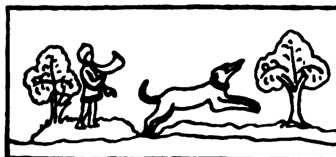

Fig. 20.

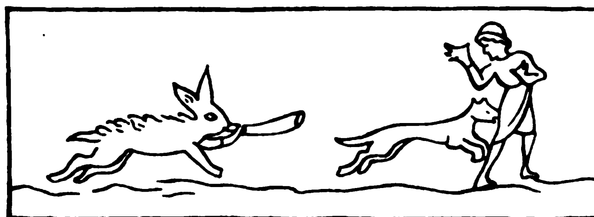
❧ In de 11de en 12de eeuw is er in de miniaturen, evenals in de Romaansche sculpturale versieringen, van eene eigenlijke satire geen sprake. „De zonderlingste gedrochten, alle mogelijke diersoorten met menschengezichten, op de grilligste wijze samengekoppeld, bestrijden, bijten, verslinden elkaar of wroeten, klimmen, kruipen, verbergen zich in, onder of tusschen de ingewikkeldste

singularités naturelles sculptées dans beaucoup de nos églises du XIIe siècle... par ex. l'homme au grand pied qui est sculpté sur les soubassements de la porte centrale de la cathédrale de Sens". (Zie fig. 19), uit *De nat. rer.*, hs. 411 der Bibl. te Brugge.

netten van conventioneel gebladerte." [1]) De 13de en 14de eeuw eerst brengen de ontwikkeling der bewuste satire. En deze vinden wij vooral in afbeeldingen van de dierfabel en het dierenleven. Tegen de jagers gericht is de vaak aangetroffen voorstelling van een jachttafereel (verg. fig. 21); in een 13d'-eeuwsch Latijnsch *Psalter* (Kon. Bibl. te Brussel, ms. 10607) zijn de rollen verwisseld: de haas hitst den hond tegen den jager op en deze wordt ten slotte door de hazen gedood (fig. 22 en 23).

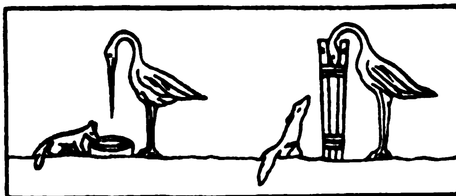

Fig. 21.

Dier-satire.

Fig. 22.

Hetzelfde handschrift toont eene miniatuur met de raaf die zich door den vos de kaas laat ontstelen (*Esopet* XV). De fabel van den vos en den ooievaar (fig. 24), die wij reeds aan verschillende koorgestoelten aantroffen, is in een 14d'-eeuwsch Latijnsch gebedenboek afgebeeld (Brussel, ms. 9427). Verscheidene figuren die op nauw verband tusschen de miniatuur- en de 15d'-eeuwsche beeldhouwkunst wijzen, treffen ons reeds in een 12d'-eeuwsch *Psalter* (Kon. Bibl. te 's-Gravenhage, hs. T. 287), afkomstig uit het Noorden van Normandië; onder de beelden van den dierenriem doet vooral de *Sagittarius* sterk denken aan de boogschutter-

Fig. 23.

Fig. 24.

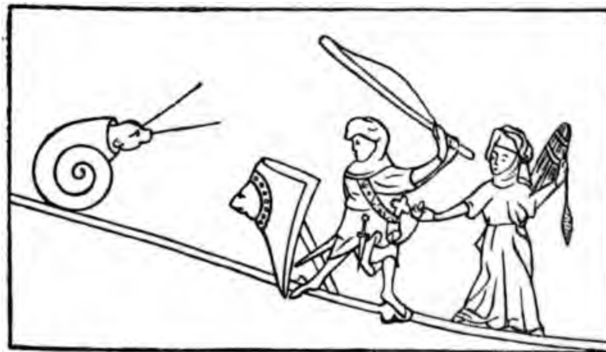
[1]) L. Maeterlinck, *De dierensatire in de Vlaamsche handschriften* (met 38 plaatjes), in *Tijdschr. voor Boek- en Bibliotheekwezen*, Antw.-Gent. Afl. Maart-Mei 1903; bl. 104.

figuurtjes welke aan koorbanken een enkele maal voorkomen. Verder treffen wij hier weer aan een viool-spelenden aap en een harp-spelenden ezel (fig. 25), en ook den man met den grooten voet. Alsof de illuminator al wat hij aan profane tafereeltjes in andere handschriften zag, had willen bijeenbrengen in zijn werk,

Fig. 25.

Fig. 26.

toont het 14d'-eeuwsche *Missale Romanum*, uit Amiens afkomstig, (hs. Y. 400) „scriptum per Garnerum de Morolio, et illuminatum per Petrum de Raimbaucourt," op haast elke der bijna 200 bladzijden een overvloed van groteske figuurtjes. Vooral zijn de jachttooneelen en boogschutters talrijk; vaak ook zijn het dieren die elkander nazitten, zooals een aap die een bok berijdt en aldus ter jacht gaat. Konijnen, eekhoorns en vogels klimmen overal rond tusschen de bloemkrullen der randen. Centauren bestrijden elkander met tang en blaasbalg, haspel en bezem; zij maken muziek; jongleurs vertoonen hunne kunsten (verg. fig. 26); een gewapend krijger en eene vrouw met spinrokken bestrijden een slak [1]; apen zitten met spinrokken en spinnewiel (fig. 28); zij dorschen, schieten met den boog, wiegen een klein aapje, waarbij

Fig. 27.

[1]) Zie fig. 27. Wellicht de illustratie van het lied CXXXII uit *Horae Belg. II*, de avonturen van een zeer vreesachtig man verhalend en aldus aanvangend:

En doen ic door dat wout reet,
Daer moetet mi een slecke, etc.

dan nog ter verduidelijking de ooievaar is gevoegd; zij vangen vogels, zitten te visschen terwijl de kat van de paling snoept,

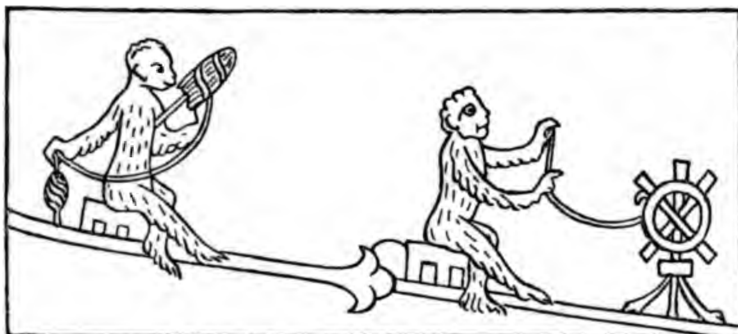

Fig. 28.

houden een steekspel; een aap dreigt met de roede een ander, die in een levendig maar zeer oneerbiedig gebaar zijne verachting toont; monsters verschijnen met den bisschopsmijter; maar vooral is het optreden van den vos hier merkwaardig. De eerste maal dat hij zich vertoont, is het in gezelschap van den ram, „Belijn die capelaen", bij een lessenaar. Vervolgens zien wij hem ter biecht bij Grimbeert, en wij denken aan de kostelijke regels (vs. 1450—1457):

„nu hoort, Grimbeert, ende verstaet:
confiteor pater mater,
dat ic den otter ende den cater
ende allen dieren hebbe mesdaen.
daer af willic mi in biechten dwaen."
Grimbeert sprac: „oom, walschedi?
of ghi iet wilt, spreect jeghen mi
in dietsche, dat ict mach verstaen."

Een derde tafereeltje toont Reinaert en Grimbeert voor den tronenden en gekroonden koning Nobel. Opmerkelijk is dat enkele bladzijden verder een dergelijk tooneel is geteekend, waar deze drie dieren door drie apen zijn vervangen; iets wat nogmaals in dit hs. voorkomt bij de miniatuur, die het rad van fortuin voorstelt: een koning troont daar bovenaan, en vlak er naast op een ander rad zit, in dezelfde houding, de gekroonde Reinaert [1]).

[1]) De in de M. E. zeer veel voorkomende afbeelding van het Rad van Fortuin zien wij

14

Dit schijnt wel een voorproefje te zijn van de woorden van Machiavelli: „Les animaux dont le prince doit savoir vêtir les formes, sont le renard et le lion. Le prince apprendra du premier à être adroit et de l'autre à être fort. Ceux qui dédaignent le rôle de renard n'entendent guère leur métier." — Vier tooneeltjes komen in het hs. voor, waar de vos met een haan in den bek wegrent, terwijl eene vrouw met spinrokken dreigend hem achterna loopt, ongeveer als Julocke, van wie de dichter van den *Reinaert* zegt (vs. 731—733):

spapen wijf vrauwe Julocke
quam ghelopen met haren rocke
daer soe omme hadde ghesponnen.

❧ Merkwaardig is dat driemaal in dit manuscript eene afbeelding voorkomt, die aan den Dood herinnert; eens een geraamte, met zerk en lans gewapend, een gehorend dier berijdend; twee keer een centaur, het bovenlijf als skelet (fig. 29).

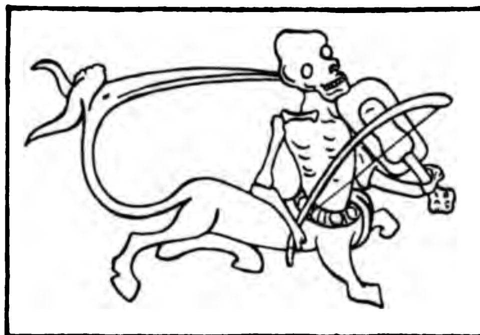

Fig. 29.

❧ Eene andere herinnering aan Reinaert vinden wij in eene afbeelding, welke de artsen van dien tijd bespot; in een 13d'-eeuwsch *Souter* te Douai is de leeuw afgebeeld, ziek te bed liggend, terwijl Reinaert vol aandacht naar de vloeistof staart, waaruit hij zijne diagnose zal opmaken (fig. 30).

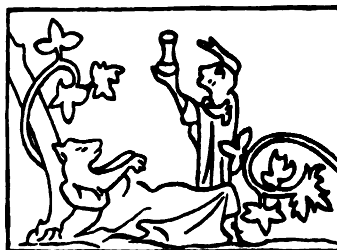

Fig. 30.

Satire tegen de rijken.

❧ Ook de haat en de spot waarmede de patricische burgers dier dagen van de zijde der verdrukten werden overladen, vonden

ook nog in Brant's *Narrenschip*, waar er ezels in narrenkostuum op zitten; het onderschrift luidt:

Elck wijse siet toe, al is hy een groot Heere,
Dat d' wiel van fortuyne hem niet en keere.

hunne uitbeelding in de randversieringen der toenmalige boeken. De aap, op den trotschen pauw gezeten (fig. 31), is de rijke poorter die den ridder nadoet (*Psalter*, ms. 10607, Brussel). Merkwaardig zijn in dit opzicht vooral de door Maeterlinck (t. a. p. bl. 108 en 109) vermelde miniaturen in een *Getijdenboek* op het British Museum (Harley ms. 6553), waar de strijd tusschen de ratten, het volk, en een kater, de aanzienlijken, levendig staat afgebeeld. Evenzoo werden de steekspelen der ridders geparodiëerd, door apen te teekenen, met schild en zwaard gewapend, en op andere apen gezeten tegen elkaar in rijdend. Een handschrift der *Chroniques de Froissart* (Br. Mus.) toont eene satire op de kleeding der aanzienlijke poortersvrouwen dier dagen: eene op stelten loopende zeug, de harp bespelend, is uitgedost met het hooge kapsel en den langen sluier (fig. 32).

Fig. 31.

Fig. 32.

Tegen priesters, etc.

☙ Dat dieren in monnikskleeding werden afgebeeld, zagen wij reeds aan verschillende koorzetels. Eene zeer oneerbiedige teekening van een als bisschop gekleed dier (een vos wellicht?) geeft een 14d'-eeuwsch *Psalter* uit de bibliotheek te Douai (fig. 33). Nog erger zijn de miniaturen van een 14d'-eeuwsch keurboek te Yperen: *Chest le livre de toutes les keures de la vile d'Ypre*. Een groote aap met een klein aapje op den schouder stelt, volgens den heer Louis Maeterlinck, S. Christophorus met Jezus voor. Wonderlijk voor dien tijd is ook de afbeelding der Drieëenheid door een behaard monster met drievoudig hoofd op een langen hals (fig. 34).

Fig. 33.

☙ Een hs., uit het midden der 14de eeuw, met uit 't Latijn vertaalde gebeden en psalmen (Kon. Acad. Amsterdam, hs. XXXVI) toont in de randen talrijke vogels en andere dieren, somtijds van ietwat obscenen aard (fig. 35). De viezigheden zijn vaak op zeer

zonderlinge plaats aangebracht; zoo staan onder een lofzang op de „weerde heileghe triniteit", waarbij de tronende God-Vader is afgebeeld die den gekruisten Zoon toont, twee aapjes in aller-obsceenst gebaar. Op eene teekening van het „heileghe cruce ons heren" gluurt een man om 't hoekje. Bij eene afbeelding van de spons waarmede Christus te drinken was gegeven, met bijschrift:

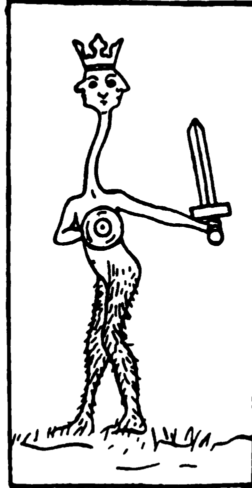

Fig. 34.

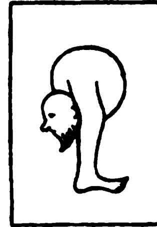

Fig. 35.

Ic gruetu pot ende spongie mede
Daer gode drinken met was gegeven,

staat het bijgaande figuurtje (36) in den rand geteekend. Verder een paar windmolens, grijnzende koppen, en, wat wij al meer zagen, een krijgsman die een slak bevecht.

Andere satiren. ♣ Tot de fraaiste miniaturen der Nederlandsche handschriften behooren die van het 15d'-eeuwsche *Liber pontificalis*, door den Bisschop van Utrecht gebruikt, wanneer hij in de S.-Mariekerk den dienst vierde (Univ. Bibl. te Utrecht, hs. 400). Reeds fol. 1 toont sierlijke blad- en bloemornamenten, eindigend in bizarre dier-koppen. Andere dieren, er in voorkomend, zijn een egel (fig. 37) en een aap (fol. 17), twee aapjes die zonderlinge grimassen maken (fig. 38), een beer die tegen een anderen beer opspringt (fol. 90), en een paar vechtende hanen (fol. 98). Een timmerman en een beeldsnijder zijn op fol. 63 v⁰ afgebeeld; twee wevende vrouwen op fol. 99. De miniatuur op fol. 16 heeft, naar Prof. Moll schreef

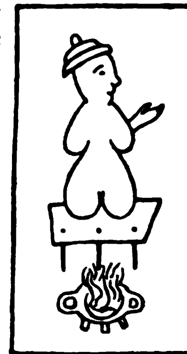

Fig. 36.

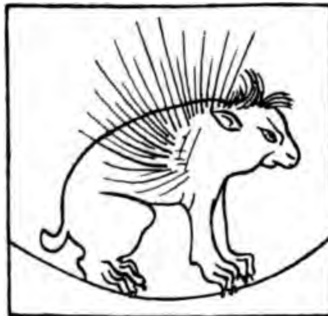

Fig. 37.

in zijne verhandeling over *Nederlandsche Miniaturen* [1]), betrekking op het jubeljaar 1450, toen vele pelgrims naar Rome trokken om door de gouden deuren van S.-Pieter binnen te gaan. Wie in staat van doodzonde was, zou niet kunnen; ook niet wie in de strikken der zinnelijkheid verward was, zooals de zes figuren in de bloemkelken en de man met de bierkan. Onder aan fol. 93 geeft de teekening een boer te zien, die een schaap scheert (fig. 39). „Hoe schalksch — zoo beschrijft Prof. Moll deze afbeelding — is aan den voet van fol. 93, waarop de miniator het opheffen van den ban van eene onder interdict gestelde kerk voorstelt, — men weet dat die opheffing den parochianen ten voordeele der prelaten soms op zware geldoffers kwam te staan, — hoe snaaksch is hier het beeld van dien huisman, die met een groote schaar een schaap kaal scheert, terwijl zijne huisvrouw, met de uitdrukking eener felle heksen-natuur op het gelaat, de hand uitstrekt naar eene ter zijde hangende geldbeurs!" Op fol. 99 staat de Bisschop afgebeeld, de kerkelijke gewaden en sieraden zegenend; hierbij een pauw „die zijn staart te pronk stelt en met geopenden snavel het welbehagen zijner ijdelheid uitkraait". Terecht merkt Prof. Moll hierbij op, dat de Bisschop met Thomas à Kempis *(Sermo XXIX ad novicios)* kon denken: „Het is gepast op feesttijden de beste kleederen en kappen te

Fig. 38.

Fig. 39.

[1]) W. Moll, *Nederlandsche Miniaturen*, in C. Ed. Taurel's *De Christelijke Kunst in Holland, Vlaanderen* etc. Amst. 1881; bl. 79 vv. — Zie ook Willem Vogelsang, *Holländische Miniaturen des späteren Mittelalters*, Strassburg 1899; s. 110.

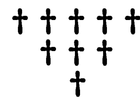
dragen, opdat de goddelijke dienst des te betamelijker gevierd worde, maar — hoed' u bij het gebruik uwer sierlijke kleedij voor de zonde des zelfbehagens." — Ten slotte geeft fol. 113 nog eene fraaie miniatuur: een man blaast over den blijkbaar warmen inhoud van een schoteltje dat hij in de hand houdt. Een kroesharig geleerde, met grooten bril gewapend, leest een drievoudig gezegeld stuk, waarop, indien men het hs. t'onderst-boven keert, in uiterst-fijne lettertjes te' lezen is: „Alle die genen die desen sellen lesen of horen".... een onbetwistbaar bewijs overigens, dat dit handschrift door een Nederlandsch kunstenaar is verlucht.

❧ Het spreekt van zelf, dat hiermede niet alle Nederlandsche handschriften — Zuid- en Noord-Nederlandsche, en ook die Fransche welke door Vlaamsche kunstenaars werden verlucht — zijn opgenoemd, waarin satirieke figuurtjes worden aangetroffen. Wij zouden nog hebben kunnen spreken van Maerlant's *Rijmbijbel* (Kon. Acad. Amsterdam hs. XVIII), van het 14de-eeuwsch hs. van den *Spieghel Historiael* (aldaar hs. XX), waar apen als narren verkleed de jongleurs dier dagen parodiëeren, waar allerlei dieren en jacht-tooneeltjes de gewone verschijningen zijn in de randornamenten; maar het karakter van al deze teekeningen is vrijwel hetzelfde als van de reeds besprokene. Van een dergelijk satirieke kracht als de hekelende litteratuur der 14de en 15de eeuw zijn zij geen van alle. Het zijn slechts ontboezemingen van een speelschen geest; maar zij hebben niet tot het volk gesproken, zooals onze boerden, liederen en sotterniën.

❧ Er zal uit het hier medegedeelde wel zijn gebleken, dat voor de kennis der satire in de Middeleeuwen de beide in het begin van dit hoofdstuk (bl. 183) genoemde groepen niet van evenveel belang zijn. Van de groep, aldaar in de tweede plaats genoemd, geven eigenlijk alleen die voorstellingen een dieper inzicht in de verhoudingen der samenleving, welke door een heldere, nog heden ten dage doorzichtige symboliek aan eene hekelende gedachte uiting geven, zooals die van onreine dieren in monnikspijen gehuld. Zij blijven echter, evenals de langs de randen der manuscripten verstrooide satirieke ontboezemingen,

meestal zonder samenhang met het groote geheel waarin zij hare plaats kregen, — tenminste voor zoover wij kunnen zien. Daarentegen, hoewel van de meeste tafereeltjes die het volksleven afbeelden hetzelfde gezegd kan worden, spreken deze toch onmiddellijker tot ons, wellicht daar zij zulk eene groote verwantschap toonen met de zeden-schilderende boerden en tafelspelen. Immers heel die menigte van smullende geestelijken, kijvende mannen en vrouwen, dronkaards, minnende paren, bedelende landloopers, vinden wij in de krachtig-gelijnde, levendig-gegroepeerde tooneelen van kraagsteenen, zuilhoofden en ook in de satirieke mensch-figuurtjes der miséricordes terug. En dat zij niet alleen op ons zulk een indruk maken door de kracht hunner uitdrukking, maar ook hem troffen die dichter stond bij de maatschappelijke toestanden waaruit deze kunst haar vorm verkreeg, — dat bewijzen ons het klaarst de rand-teekeningen, welke Hans Holbein gaf als begeleiding voor de scherpe betoogen van Erasmus' *Lof der Zotheid.* Want het is merkwaardig hoevele onder deze Holbein-illustraties aan de snijwerken der miséricordes herinneren, niet alleen wat de onderwerpen, maar ook wat de compositie en de caricaturale opvatting betreft. De narrenkop met de ezelsooren van bl. 9 (*l'Eloge de la Folie,* Amst. 1731) vindt men op tallooze miséricordes terug; het prentje op bl. 36, waar eene vrouw een nar de borst geeft, is geheel in den geest der 15d'-eeuwsche beeldsnijders. Ook de dokter (bl. 72), de beide dobbelaars (bl. 89), de duivel bij S. Bernard (bl. 94), de luie slaper (bl. 121), de pelgrim met „palster ende scaerpe" (bl. 123), het gekastijde kind (bl. 125), de chimera (bl. 167), de door duivelen gekroonde zondaar (bl. 184), vooral de gulzigaard (bl. 196) die er uitziet of hij zoo van een kraagsteen of miséricorde gecopiëerd werd, en vele andere van Holbein's figuurtjes wijzen duidelijk op een verband tusschen tekst en illustratie ter eene zijde en de oude beeldsnijderijen ter andere. ❧ Wie zal het zeggen,.... maar wellicht heeft ook, naast de eigen ondervindingen zijner klooster-jeugd, de beschouwing der gebeeldhouwde steenen en banken waar de feilen der geestelijke menschen-herders zoo onbewimpeld werden verzichtbaard, wel het hare gedaan tot het wakker maken van den bitsen satiricus.

De scheppers dezer tafereelen mogen dan al, evenmin als Erasmus, openlijke vijanden der Kerk zijn geweest, ongetwijfeld hebben zij door de waarheid hunner critiek geen gering aandeel gehad in de vrijmaking van den menschelijken geest uit sinds lang benauwende banden.

IX.

OVERGANG TOT DEN NIEUWEN TIJD: ERASMUS, ANNA BIJNS, BRUEGHEL. SLOT.

Wij hebben gezien hoe de satire hier te lande, gedurende het tijdperk der Middeleeuwen, in litteratuur en in beeldende kunst levend was; hoe zij toornend zich vertoonde in het werk der didactische schrijvers, spottend en hooghartig in het Vlaamsche dierenepos; hoe zij bitter en subjectief kon zijn in korte rijmspreuken, scherp-objectiveerend in liederen, boerden, drama's en dialogen; hoe zij in de schrikbeelden van Dood en Duivel tot eene pijnigende bedreiging werd voor alle rangen der samenleving; wij hebben haar vooral bij dit laatste tweetal zich hooren uiten door den mond van Rederijkers, in wie de traditie der Middeleeuwen nog voortleefde, toen reeds lang de groote feiten waren geschied, die den nieuwen tijd voorbereidden en steeds sneller deden naderen. Want al meer dan eene eeuw was de eerbied voor de kunst der ouden aan het opleven; meer dan eene halve was het geleden dat de, aan gevolgen zoo rijke, uitvinding der boekdrukkunst gedaan was; nog onlangs waren nieuwe deelen der wereld ontdekt door den steeds naar wijder verten strevenden menschengeest, en ook in het rijk zelf des geestes was eene groote hervorming werkende. -- Maar niet alleen dat de traditie der middeleeuwsche uitingswijze voortleefde in de dialogen van den Doodendans of de beschrijvingen van Hel en Duivel in drama of moralisatie, — ook de toornende hekeling die wij bij Maerlant, de ironische die wij bij

spreuk- of boerdendichters aantroffen, werd nog door de besten der Rederijkers beoefend. Vooral Anthonis De Roovere, uit wiens

De Roovere. *Rethoricale Wercken* wij reeds enkele gedichten bespraken, was de man die zijne stem vol ernst en verontwaardiging, met een toon die somtijds aan Maerlant herinnert, tegen de verdorvenheden zijns tijds verhief. Hij, die in den aanvang van een zijner refereinen zeide: [1])

Nu ist tydt dat ick stervens wensche
Nu wil ick alle solaes ghaen begheven
Nu en gheloove ick gheenen mensche
Nu is mijn hope gheheel ontdreven.

en verder:

Is trouwe op aerden, Eylacen neens
De wereldt dunckt my vol valscher becken
Wien salmen ghelooven, dits weert om ghecken
Want dwoordt en therte en zijns niet eens.

hij moet wel verschrikkelijke ervaringen hebben opgedaan, om ook deze hopelooze beschrijving der menschenwereld te kunnen geven:

Refereyn.

Siedy eylaes de dueght alomme verjaecht
Ende versmaden die goede ghewercken
Siedy dat de Juge nae ghiften vraecht
Of siedy hem den persoon aenmercken
Siedy discretie alomme verpercken
Ende elck volghen zijnen quaden wille
Al siedijt al dolen Priesters en clercken
Houdt tant voor tonghe, ende swijcht al stille.

Siedy thouwelijck smallen en dinnen
Ende doverspel voor goet ghepresen
Siedy dat Heeren looftuyters beminnen
Siedy oncuyscheyt in eeren gheresen
Siedy oock ter wereldt wesen
Dat haer de Maecht draeght als een dille
Siedy een monninck rebel tot desen
Houdt tant voor tonghe, ende swijcht al stille.

Siedy metten schapen de wolven gaen
Ende fortselijck henlieden tvel af stroopen
Siedy groote dieven den hals ontgaen
Ende cleene aan die galgh' knoopen
Siedy een Nonne met Heer omnes loopen
En liever naeyen dan hanthieren de spille
Siedy alomme ghebreck by hoopen
Houdt tant voor tonghe, ende swijcht al stille.

[1]) *Rethor. wercken* (1562) bl. 141.

Princhc.

Prinche, tswijghen en machmen niet vereien
Tvele spreken is vol van gheschille
Dus wat ghy siet, al macht u vervelen
Houdt tant voor tonghe, ende swijcht al stille.

Te eenvoudig van woordenkeus, te zeer die zoo beruchte rederijkers-gezwollenheid missend, is dit gansche referein, om niet van een oprecht gevoel en een waar doorléven te getuigen. Er zijn twee regels:

Siedy groote dieven den hals ontgaen
Ende cleene aan die galghe knoopen....

die in hunne bondige tegenstelling herinneren aan een tweetal prenten van den genialen Parijschen teekenaar Steinlen, die op zijn „Cent millions" een brutalen corpulenten ploert vertoonde, dief van honderd millioen, tusschen twee eerbiedig salueerende gendarmen vrijgesproken heengaande; op zijn „Sans un sou" een armen arbeider, gebogen medegevoerd door de beide politiemannen en verzuchtend: „Ah! si, au lieu d'un pain, j'avais volé cent millions!" [1])

De huichelarij der menschelijke samenleving heeft dezen oprechten dichter het pijnlijkst getroffen; evenals de schrijver der samenspraak *Van Scalc ende Clerc*, [2]) prijst ook hij in droeve ironie de vleierij en den leugen (bl. 49):

Die door de wereldt sal gheraken
Die moet connen huylen metten honden.

In verscheidene rondeelen gaf hij uiting aan zijne bittere verachting voor de naloopers der grooten (bl. 50):

Die gheen pluymen en can strijcken
Die en dooch ter werelt niet
Is hy aerm, hy en sal niet rijcken
Die gheen pluymen en can strijcken
Alomme soe heeft hy tachterkijcken
Hij wordt verschoven, waer men hem siet
Die gheen pluymen en can strijcken
Die en dooch ter wereldt niet.

En een regel, die later door Bredero tot motto voor zijn *Spaan-*

[1]) Verschenen in den *Chambard Socialiste.*
[2]) Zie boven, bl. 28.

schen Brabander zou worden genomen, vindt men reeds in een rondeel, aldus aanvangend (bl. 50):

> Sluymende zueghen eten wel haer draf
> Al sietmen de lieden men kentse niet.

In een lang referein, omslachtig van taal en woordenrijker dan hij in zijne beste regels is, prijst hij alle standen der maatschappij, maar eindigt al zijne loftuitingen met (bl. 61 vv.):

> Liech ick, dat wil my Godt vergheven.

Eerst de groote heeren om hunne vroomheid; dan de priesters om hunne onbaatzuchtigheid:

> Gheen symonie en is in eenen
> Aflaet ende gratien si verleenen
> Door Godt, alsoot Godt heeft ghegheven
> Sonder ghifte van groote oft van ghemeenen
> Liech ick dat wil my Godt vergheven.

Van rechters en kooplieden, woekeraars en wisselaars wordt de eerlijkheid en mildheid geprezen. Evenals de dichter van het referein *Van dat arme Bier, hoe dattet seer kranck, ende Watersuchtigh is* [1]) klaagt hij op ironischen toon over de knoeierijen der herbergiers:

> Tappers, Brouwers, Wijntaveniers
> Sijn alsoe heylich als Reguliers
> Sy gheven den volcke ghetemperden dranck
> Sy vreesen dat dronckaerts cranck bestiers
> Vander cracht des wijns oft biers
> Vallen mochten vander banck
> Of vechten, sy duchten voor ondanck
> Hen gaet soe nae der lieden sneven
> Sy maken wijn, bier, wt duechden cranck
> Liegh ick dat wil my Godt vergheven.

ONDANKS al zijne heftigheid tegen de zeden des tijds, behoort De Roovere toch nog tot de getrouwen der Moederkerk, evenals Corn. Everaert en zoovele andere zijner tijdgenooten en latere kunstbroeders. Maar zij leefden ook in den kleinen kring hunner Vlaamsche of Hollandsche steden, en de nieuwe geestesstroomingen, die in andere deelen van Europa velen tot een jong

[1]) *Veeld. Gen. D.* bl. 188—191.

en frisch leven wekten, hadden hen nauwelijks aangeraakt. Een rijker en omvattender geest alleen kon tot eene Europeesche belangrijkheid worden, kon zich uit werken boven de nooden des tijds, om met helder oog de in deze jaren steeds heftiger werkende krachten in de Europeesche gedachtenwereld te overzien. Desiderius Erasmus is de Nederlander die dit vermocht. [1]) Door zijn aanleg vooreerst, maar vervolgens ook door zijn jarenlang rondzwerven in Frankrijk en Italië, Engeland en Duitschland, wist hij dat ruimer begrip, die rijkere kennis te verwerven, welke andere strijders voor betere zeden, in Noord- en Zuid-Nederland, misten. Kennis — niet alleen van de wetenschappen, ook van de gemoederen der menschen. In zijne jeugd had hij de monniken leeren doorzien; op rijper leeftijd bestudeerde hij alle rangen en soorten der samenleving: edelen en krijgslieden, herbergiers en paardekoopers, pelgrims en vischverkoopers, oude vrouwen, meisjes en jongelieden. Zijn *Laus Stultitiae* (1508), veel meer echter nog zijne *Colloquia Familiaria* (1516) zijn de beide werken, waarin niet de geleerde uitgever van kerkvaders en classici aan 't woord is, maar de ietwat sceptische, zachtmoedige en toch hooghartige kenner der menschelijke gebreken, de fijne bespotter der menschelijke dwaasheid. Evenals voor hem reeds de Roovere in zijn boven besproken lofdicht verschillende standen met bittere ironie prijst, zoo heeft ook Erasmus de zotheid ironisch — echter niet op bitteren toon, maar hooghartig-vroolijk — geprezen en haar de wereld doen prijzen, naar de illustre voorbeelden die hij in zijne Opdracht aan Thomas Morus noemt. „Want — zoo zegt hij zelf aldaar [2]) verder — gelijk 'er niets onnutter of laffer is, dan ernstige dingen met lafheid te verhandelen, zoo mede is er niets aerdiger, dan boerteryen zoodanig te verhandelen, dat het gantsch niet en schijnt, dat gy met koddigheden zijt doende geweest". De Zotheid zelve te doen spotten met het menschelijk bedrijven, was eene buitengewone gedachte; immers, gelijk een

Erasmus.

Laus Stultitiae.

[1]) Zie over hem o.a. Dr. G. Kalff, *Gesch. d. Lett. 16de eeuw* I, bl. 32 vv.

[2]) *Moriae Encomium Of de Lof der Zotheid, Speelensgewijs beschreven door Erasmus van Rotterdam. Nu nieulijcks uit het Latijn vertaelt,* etc. Rotterdam, Fr. van Hoogstraeten, 1676.

van Erasmus' vertalers zegt [1]), „la Folie étant la Reine des Hommes, elle a droit de les censurer; la Folie étant la meilleure amie des Hommes, elle étoit la plus propre à leur dire leurs véritez; enfin, la Folie dominant sur les plaisirs des Hommes, il lui appartenoit, à titre de préference, de jouer avec eux, et de les divertir". — In deze volgehouden-ironische redevoering van vrouwe Stultitia worden zelfs de goden en de beroemde mannen der Oudheid besproken. Er doet zich een ondergrond van groote geleerdheid voelen onder den geleidelijk vloeienden stroom van frisschen spot, die bijna voortdurend tegen de Europeesch-historische menschheid blijft gericht, maar zelden rechtstreeks tot de samenleving van des schrijvers tijd gaat, en, zoo al, dan veel meer tot de grooten en de geleerden dan tot het eigenlijke volk. Naast de vorsten, die zich voeden van het bloed hunner onderdanen, worden de hovelingen bespot, door de Zotheid een vreemd soort menschen genoemd, „slaefachtiger, dienstbaerder, lafhertiger en kleinmoediger" dan iets ter wereld; „evenwel willen ze d' uitsteekendste van allen schijnen te wezen. Een zaek is'er, waer in zy heel bescheiden en reckelijk vallen, te weten datse, hun vernoegt houdende het goud, de gesteenten, het purper, en al d' andere merken van deugden en wijsheid, aen 't lijf te draegen, aen anderen overlaeten het wezen en d' oeffeninge van de dingen zelve". Evenals zoo velen vóór hem, wees ook Erasmus op de almacht van het geld; hij maakt de Zotheid dochter van Plutus, den god des rijkdoms, Plutus „die alles wat heilig en onheilig is, na zijn believen en goetdunken t' onderste boven keert. Hy oorlogt, hy maakt vrede, hy gebied, hy raetslaegt, hy wijst het vonnis, hy vergadert de Staeten, hy sluit de huwelijken, hy bezegelt de Verbonden en Contracten".... Wel krijgen alle standen der geleerden hunne beurt: dichters, redenaars, wijsgeeren en theologen; wel bespot de eindeloos-redeneerende Zotheid oude mannen en vrouwen die zich verliefd aanstellen, „die verschrompelt en uitgedroogt, ja zoo vael en lelik zijn, dat men zou mogen zeggen, datse uit de kist komen"; maar het vaakst schijnt haar toch het priesterdom, en vooral de monniken, tot spreken te prikkelen.

[1]) *L'Eloge de la Folie*, trad. par Mr. Gueudeville, etc. Amsterdam, 1731. Préface (p. 3).

Uitvoerig wordt de kleeding des Bisschops en hare symbolische beteekenis besproken, waarbij Erasmus' Zotheid zich eene waardige voorloopster toont van den schrijver van den *Byencorf*, die later de symbolische verklaringen van den 13d'-eeuwschen Bisschop Durandus op nog onbewimpelder wijze zou bespotten. Over de kudde bekommert de Bisschop zich weinig: „zij denken zelf niet eens wat het te zeggen is, den Titel van Bisschop te voeren, want dat woord beteekent niet anders, dan arbeid, naerstigheid, en bekommernisse. Maer in geld by malkander te schraepen, daer zijnze Bisschoppen genoeg, en het schort hun daer aen geen toezicht en wackerheid."

In denzelfden trant worden de Kardinalen en de Paus over den hekel gehaald; somtijds is het, of de schrijver de rol der Zotheid vergeet en Erasmus zelf, niet meer spottend, maar toornend, het woord neemt: „De Lijdsaemheid en het Bloed Christi en zijner Martelaeren heeft de Kerke gegront en bevestigt, en is het middel, waer door zy is aengewassen; maer zylieden verrichten het werk met den zwaerde, even als of Christus niet mee voorhanden was, om op zijn maniere zijn volk te beschermen. Alle middelen ter zijde gezet zijnde, houden zy het alleen met den oorlog, hoewel dat werk zoo wreed is, dat het beter over een komt met de wilde dieren, dan met de menschen"....

Over de monniken doet Erasmus de Zotheid heftig spreken; **Monniken.** deze lieden noemen zich „Religieuzen of Monniken," „naemen die alle beide hun niet en passen, dewijl een groot gedeelte van henlieden niet alleen vreemt is van Religie, maer ook, meer dan eenig ander volk, op alle wegen en straeten gezien word, daer het woord Monnik op het Grieks zoo veel als *eenzaem* beteekent. Ik en zie niet, waer men elendiger Schepzels zou vinden, indienze van my niet op veelerhande wijze gered wierden. Dit slag van luiden is in zulk een ongunste by alle menschen, datse 't ook als een quaed voorteeken houden, indienze hun by geval in 't gemoet komen; en evenwel streelenze hun zelven zoodanig, dat het niet te zeggen is. Zy achten dat hunne grootste Godvruchtigheid voornaemelijk daer in bestaet, dat zy heel vreemt van de Geleertheid zijn, ja niet een A voor een B kunnen. Zy zingen in de Kerken hunne Psalmen, waer van zy wel 't getal,

maer niet den zin weten, en daer men niet anders denken zoude, of het was een geschreeuw van een deel Ezels, zoo meenen zy evenwel, dat de Heiligen met dien zang wonderlijk gedient zijn."

Reeds in dit werk bespotte de beminnaar der waarheid en des zuiveren verstands de tot machinaal bijgeloof ontaarde vroomheid der lieden, die door menschenhand gemaakte beelden aanbaden: de matrozen, die na het zien van een houten beeld van S. Christophorus, de soldaten, die na het voorbijgaan eener statue der H. Barbara, dien dag geen gevaar meer vreesden. Maar uitvoeriger, scherper trok hij hiertegen te velde in zijne *Colloquia Familiaria* door de samenspraak *Naufragium*, waar Adolphus van een schipbreuk verhaalt en van de gebeden der angstige matrozen: „Ik hebber een gehoort en dat niet sonder lacchen, die met luyder stemme (op dat hij mogte gehoort worden) beloofde Sinte Christoffel te Parijs in de grote Kerke (eer een berg als een beeld gelijkende) een was-keerse so groot als hij selver was. Als hij dit so luyde riep als hij mogt, en al steeds aan hield, so heeft de gene die aan zijn zijde stond, zijn goede kennis zijnde, hem met zijn ellebogen aangestoten, en soetjens vermaant, siet toe wat gij belooft, want of gij schoon al u goet verkogte, so soud gij 't niet konnen betalen. Doen heeft hij geseyt met sagter stemme, op dat het S. Christoffel niet horen soude: swijg stil gij gek, meent gij dat ik 't met menig segge? So ik slegs aan land kan geraken, ik sal hem niet een smeer keers geven" [1]).

Colloquia.

Bijgeloof.

In de samenspraak *Peregrinatio religionis ergo* voegt Erasmus een brief in, waarbij de H. Maagd zich beklaagt over de wonderlijke zaken, die men in het gebed van haar vergde: „Een Koopman midlertijd, die om gewins wille in Spangnien varen sal, beveelt mij de kuysheyd sijner Concubine. En een Nonne die het wiel verwerpende haar gereed maakt om weg te lopen, beveelt mij de fame harer eerbaerheyd, die sij selfs voor haar neemt ten beste te geven: een Krijgs-man die godloos en tot doodslaan gehuurt is, roept tot mij: Heylige Iong-vrouwe, geeft

[1]) *Colloquia Familiaria Dat is, Gemeensame tsamensprekingen van Erasmus van Rotterdam, uyt het Latijn vertaelt.* Utrecht, D. van Ackersdyck en G. van Zyl, 1654.

mij een rijke buyt". En zoo gaat het voort; trouwens, over deze Maria-vereering had Erasmus reeds in de *Laus Stultitiae* en in den langen dialoog *Ichthyophagia* zijne meening gezegd: „De Moeder eren sij met beelden, keerssen en Liedekens, en ondertussen vertoornen sij Christum swaarlik met haar Godloos leven. De Schipper, als hij in noot is, roept veel eer Christi Moeder aan om hulpe, of Christoffel, of een ander Sant dan Christum selve".

Toch werd de scherpe satiricus der oude Kerk niet geheel ontrouw; over het aanroepen der Heiligen schrijft hij zelf in zijn *De Utilitate Colloquiorum (Vande Nuttigheyd sijner t'Samenspraken)*: „Even onwaarachtich ist, dat inde t'samen-spraken de voorbiddinge van de Maagt ende andere Heyligen souden veracht worden: maar ik dryve mijn spot met de gene, de welke van de Heyligen sodanige dingen begeren, die sy een vroom man niet en souden derven voorleggen, of met sulk een hert die begeren van sekere Heyligen, als of dese oft die, dit of dat, eerder of wilde of ook konde geven dan de ander, of als Christus selve".

Bedevaarten.

Over bedevaarten en reliquieën-vereering zegt Erasmus in de *Peregrinatio* het zijne. Ogygius verhaalt aan Menedemus van zijne reizen en van de wonderplaatsen die hij gezien heeft, waarbij de laatste hem telkens met eene sceptische opmerking in de rede valt. Zoo vertelt hij van een fontein „die der Heylige Ionkvrouwe is geheyligt: Het water is wonder kout, kragtig om de pijne des hoofds en der mage te genesen. *Men.* Ist dat koud water de pijne des hoofds en der mage geneest, so sal olye voortaan den brant uyt lessen. *Ogyg.* Gy hoord een mirakel, mijn goede vriend, andersins wat mirakel soudet zijn, dat koud water den dorst leste?" [1])

[1]) Als een bewijs hoe er ook in de 13de eeuw wel lieden waren die alle pelgrimage niet voor ernst namen, dienc het fragment, 't welk Dr. De Vooys in zijn *Acad. Proefschrift*, bl. 330, aanhaalt van den ketter Gwilhelmus Cornelius: „Ick hebbe hooren segghen voer waer, dat een man voer pelgrymadsyc tot sint Jacob in galissiën. Doen volghde hem sijnen hont. Van moethede soe stierf die hont onder weghen; van dwaeser liefde begroef hij den hont. Doen hij weder quam ter selver plaetsen, doen began men aldaer te timmeren ende daer was veel gheloeps. Doen vraechde hij, wat daer ware. Doen seyden die dwaesen, daer waer vermoert een heylich pelgrym ende daer gheschieden groote gherechtennisse ende veel mirakelen. Die daer

Moge Erasmus in deze, somtijds naar onze opvatting wel wat langgerekte, dialogen ook al de geheele west-Europeesche samenleving zijns tijds hekelen en noch rang noch macht sparen, toch zijn het vooral de oude bekenden zijner jeugd, de monniken en de priesters, wien hij, in bijna elke der samenspraken, 't zij in lang-beredeneerde gesprekken, 't zij in korte scherpe zetten, eene hatelijkheid te zeggen heeft. Vooral de reeds genoemde *Ichthyophagia*, een dialoog tusschen een Visch- en een Vleeschverkooper, is rijk aan onthullingen van het priester- en monnikenleven. Men let op de uiterlijke dingen als vasten en kleeding, zegt de slager, maar het zedelijk leven is in minachting: „Indien een Prister zijn hayr laat wassen, of de kledinge enes leken aandoet, hij wort in den kerker gesmeten, en wel strengelijk gestraft, drinkt hij in een bordeel, hoereert hij, speelt hij, dobbelt hij, schent hij ander Mans Vrouwen, en bekommert hem niet met de Heyligen Lesse, hij wort niet te min voor een pijlaar van de kerke gehouden...." „Ja noch onlangs is bij ons gebeurt, dat van twe Vrouwen, dewelke gij alle beide voor wijse Vrouwen soud aangesien hebben, d'een een misdragt gekregen heeft, en d'ander viel in onmagt, om dat sij sagen een Canonik overste van een deel Nonnen, inde naaste buurte, doch opentlik gaan wandelen, dewelke over zijn linnen kleet geen swarte mantel getogen had. Maar deselve hadden dikwijls diergelijke vogelen sien banketeren, singen, springen, ik seg niet meer, en sij walgden daarvan niet." Zoo werd men ook gestraft voor het broodbakken op Zondag; maar op een kerkelijken feestdag kon men de liederlijkste straattooneelen ongestraft zien voorvallen, volgens de uitvoerige beschrijving van den Vleeschverkooper.

Het priesterleven.

De armoede der priesters, die soms 600 gulden jaarlijksch inkomen hadden en de publieke badhuizen bezochten, wordt ironisch geprezen. En dan zijn zij soms nog gierig, zooals de pastoor uit de samenspraak *Ptochoplousii Franciscani*, die over zijn onmeedoogendheid jegens de armen het noodige te slikken krijgt. Op rijke prebenden waren zij wel uit (*De Captandis*

haer almoessen brochten, die worden al ghesont. Doen seyden die man, dat sijnen hont aldaer begraven lach. Sy en woudens niet ghelooven. Men groef daer ende vant daer eenen dooden hont, die daer begraven lach."

Sacerdotiis), want „die maer een rijke preuve heeft, dien sal 't aan geen Eva ontbreken." — Dat de monniken dom gehouden moeten worden, deelt de abt mede in het coll. *Abbatis et Eruditae*: „ik en hou van een Monik die mij tegenspreekt, ik en sou ook niet geern hebben, dat imand van de mijne wijser was dan ik," waarna de geleerde vrouw hem dreigt dat, zoo de mannen aldus dom blijven, de vrouwen hunne plaats zullen innemen; het zal er toe komen „dat wij inde Kerken prediken en uwe Mijters sullen verkrijgen."

☙ Zonderlinge klooster-ondervindingen worden ook medegedeeld door een der oude mannetjes in het *Senile Colloquium*. Hoe de haan onder de hennetjes leefde, de pater des kloosters onder de nonnetjes, blijkt uit de ietwat omsluierende woorden der *Virgo poenitens*; en hoe sommige dezer nonnen zich konden gedragen, wordt ons geschetst door eene mededeeling van den Vischverkooper, die haar op een feestmaal had bijgewoond: „Onder 't eten hebben de Maagdekens door den wijn begost vrolik te werden, ten lesten heeft de maaltijd van onstuymig gelach en niet te kuysche boerterijen gewaagt. Maar nimand was so uytgelaten als die dochters, dewelke niet hadden willen eten, eer sij 't gebed na den inhoud van haren regel gesproken hadden. Na de maaltijd wert daar gespeelt, gedanst en gesongen, het ander derf ik niet verhalen. Maar ik ducht dat'ar van dien nacht gepasseert is, dat niet al de maagdelijk was, so mij anders het voorspel niet en bedroog, namelijk, de spelen, oog-wenkingen, en kuskens." Zoodat dan ook terecht Eubulus, in den dialoog *Virgo Misogamos* kon verklaren: „Ook zijn 't al t'samen geen Maagden, gelooft my, die het wiel of den linnen sluyer dragen," eenigszins in den trant van De Roovere's: „De cappe en maeckt den Monninck niet." Nonnen.

☙ De Paus zelf, zetelend te Rome, de stad „vanwaar men meestal slechter weerkeerde" (Coll. *Adolescentis et scorti*), wordt niet ontzien. Het is de Vischverkooper, die zich voorstelt hoe hij zou handelen, als hij op Petrus' troon mocht zitten: „Ik soud also handelen — zegt hij, niet onduidelijk te kennen gevend dat er dus wel eens anders gedaan wordt, — dat de gantse werelt mij mogt bekennen voor het hooft der Kerke, die nergens anders na dorste, dan na Christi ere en aller Menschen saligheyd." — De Paus.

Op dezelfde wijze spreekt deze man over den Keizer; indien hij in diens plaats ware, „ik soud terstond med een ontwerp dienende tot vrede, mijn gantse Rijk door, stilstant van wapenen gebiden, de soldaten afdanken, en lijf straffe doen verkondigen dat nimand een ander Mans hen aantaste."

Tegen den Oorlog.

Tegen den oorlog heeft Erasmus in deze samenspraken veel geschreven en hierop zinspeelt Charon, in den dialoog van dien naam, wanneer hij zegt: „Want ik hoor, datter by de levendigen enen veel schrijver is, die niet op hout met syn penne den krijg swart te maken en tot vrede te vermanen." Waarop Alastor antwoordt: „Die heeft al over lang den dove gesongen. Hij heeft eertijds een klagte der verjaagder vrede geschreven, nu heeft hij der selver, dewijl sy dood is, een grafschrift geschreven." Volgens dezen zijn het „dieren met zwarte en witte mantels" die de liefde tot den oorlog prediken. — In de *Militis Confessio* wordt het ruwe soldatenleven beschreven, „een heerlik ambacht de huysen af te branden, de Kerken te beroven, de Klooster-maagdekens te verkrachten, d'ellendige te stropen, d'onnosele van kant te helpen." Fier en trotsch zijn deze lieden in hun uiterlijk (Coll. *Militis et Carthusiani*): „het voorhoofd geschoren, de baart half af gesneden, de knevels so trots, ja sulken kaal-bek, hier en daar een hayr uytstekende, dat 'et bijna een recht Katten baart sou gelijken".... Zij snijden hun gewaad in wonderlijke vormen, en bij de bespreking hiervan laat Erasmus niet na, de onzedelijkheid in de mode der mannenkleeding scherp te treffen (*Ptochoplousii Franciscani*).

Voorgewende adel.

Voor dergelijk volk was het gemakkelijk om den edelman uit te hangen, hetgeen zij dan ook in letterlijken zin deden door een aangenomen schild-wapen voor de herbergen, waar zij hun logies hielden, te plaatsen; zij zijn de prototypen van Bredero's Hopman Roemer. Fel is de spot over deze bedriegers in de *Ementita Nobilitas*, waar Nestorius met den raad-vragenden Harpalus spreekt: *Har.* Wat Wapens raat gij mij te nemen? *Nest.* Twee Melk-emmers so gij wilt, en een Bier kan. *Har.* Gekt gij met de botter? wat, segt tog in ernst. *Nest.* Hebdij noyt inden krijg geweest? *Har.* Ik hebse noyt gesien. *Nest.* Ik denk onder-tussen dat gij de boere Gansen en hoenderen wel

gedood hebt. *Har.* Seer dikwils en ook dapperlijk. *Nest.* Setter een silvere sweert in, en drie vergulde Ganse hoofden. *Har.* In wat velt? *Nest.* Waar anders in, dan in een rood velt, een teken van Gansen-bloet, dat gij stoutelijk gestort hebt. *Har.* Waarom niet: Ganse-bloet is immers so root als Menschen-bloet".... — En waar moet een oprecht edelman voorts zijne eer in stellen? Ook hierop weet Nestor een antwoord: „Ten sy saak dat gij zijt een groot dobbelaar, een dapper troever of speelder, een schendig hoer jager, een gulsig dronkaart, een stout dop-maker, een trots verslemper, een groot schult-maker, en dan noch met de Francoysen ofte Spaanse verciert, nimand soud geloven dat gij een Edelman waart."

❧ Toch waren er nog domme lieden die, evenals de boer uit een volkslied [1]), liever hunne dochter aan zulk een immoreelen pronker dan aan een eerlijk burger ten huwelijk gaven, getuigen de ouders die in het *Conjugium impar* ter sprake komen; de bruidegom is iets dergelijks als hierboven beschreven staat, „maar hier en tussen heeft hij altijd Castelen, lenen, en andere heerlike dingen inde mond, in alle plaatsen hecht hij syn wapenen aan." De beide sprekers zijn over zulk een huwelijk zoo verontwaardigd, dat de een verklaart zijn dochter liever aan een paard te hebben uitgehuwelijkt, de ander „aan een monnik."

❧ Behalve van dergelijke onmiddellijke hatelijkheden tegen bepaalde standen der maatschappij, wemelt het in de *Colloquia* van uitvallen tegen de gewone burgers. De hedendaagsche vegetariërs zouden hun hart kunnen ophalen aan de onvriendelijkheden, door den Visch- en den Vleeschverkooper elkander toegevoegd. De vrouwelijke praatzucht wordt ironisch behandeld in den *Senatulus*, waarbij eene zekere Cornelia de rechten der vrouw verdedigt, telkens echter door hare medestrijdsters in de rede gevallen; het vertrouwen in maagdelijke eerbaarheid blijkt uit die gesprekken ook al niet groot te zijn. — In plaats van den man te gaan vervangen, wordt in de *Puerpera* den vrouwen aangeraden liever hunne kinderen goed op te voeden, zelf hen te zoogen en niets toe te vertrouwen aan eene vrouw, „die

Allerlei satire.

[1]) Bois, *Honderd Oude Vlaamsche liederen* (1897), n°. 59.

misschien niet gesont van lichaam, noch vroom van zeden is, die ten laatsten een weynig gelts meerder acht dan u gehele Kind." De bedriegerijen der paardenkoopers worden in den *Hippoplanus* aan de kaak gesteld; de onzindelijkheid der herbergen — herinnering aan Erasmus' reizen in Duitschland — en de vuile manieren van het volk worden ons in geuren en kleuren geschilderd in de *Diversoria*. Wat Pieter Brueghel met scherpe trekken in eene schilderij deed [1]), volbracht Erasmus met hooghartige ironie in een zijner dialogen. In den *Alchumista* teekent hij een schurkachtigen priester, die voor het geld van een vroom geleerde, Balbinus, wien hij wijsmaakt dat hij de kunst van 't goudmaken verstaat, met dobbelspel en vrouwen een lustig leven leidt.

Caricaturen.

Evenals de groote Brabantsche schilder, evenals diens voorganger Hieronymus Bosch, zoo hield ook Erasmus van het maken van wonderlijke caricaturen, — een trek te meer van zijn lust tot het satirieke. Een zeer leelijk jonkman b.v. beeldt hij aldus in woorden af: „..... Die scherp van opperhoofd was, dun van hayr, en dat so net gekemt, offer nat hoy om zijn hoofd gehangen had, en dat noch med schilferen en neten wel dicht bezayt, het merendeel zijns hoofts was kaal, hij sagh so scheel als een ruyt, had een paar ooghjens als sauciertjens, een neus als een waterhond, een mond als een braad-pan, tandjes so wit als een dove kool, een stamelende en lispende tong, een schurfde kin, een bocchel op de rug, een buykjen dat anderhalf voet voor uyt stond, en beentjens so recht als een krom barn-houd" (Coll. *Proci et Puellae*). In den reeds genoemden dialoog *De captandis Sacerdotis* noemt Pamphagus aan Cocles, een voorganger van Cyrano, al de voordeelen van diens grooten neus op: hij is een domphoorn om 't licht uit te doen, een snuit om mee te scheppen, een blaasbalg, een schaduwwerper, een bootshaak, een schild, een beitel om hout te klooven, een trompet om alarm te blazen, etc. zoodat Cocles besluit: „Ik magh wel van geluk spreken: 'k en wist seker niet dat ik een sulke huys-raat over my droeg, dat tot so vele dingen profijtlik was."

[1]) Nl. in zijn „Goudsouker" (zie Maeterlinck, *Le genre satirique* etc. chap. XIII; en *Oude Tijd* 1874, bl. 46).

❧ Men kan er zich niet over verwonderen dat de man, die over priesters en monniken met zulk eene verachting, met zulk een spot schreef, door deze lieden voor een verfoeilijken ketter werd aangezien, ook al had hij niet openlijk zich van de Moederkerk afgekeerd. Wel had hij onbewimpeld zijne waardeering van Luther's optreden uitgesproken. Tot Hertog Frederik van Saksen zeide hij eens: „Luther heeft twee grote sonden begaan: de eerste is dat hy de vette buyken der Monicken, de twede is dat hy des Paus krone heeft aangetast." En verder zeide hij „dat Luther wel dede dat hij de dolingen en misbruyken der Kerke sochte te beteren, en dat sulx ook hoog-noodigh was,.... dat de in-houd van Lutheri leringe waarachtigh was, maar dat hy in hem wenschte een meerder sachtsinnicheyd" [1]).

❧ Hierin stond hij lijnrecht tegenover de vrouw, die met wanhopigen moed de zaak der oude Kerk verdedigde: Anna Bijns — de vrouw die tegen Luther den befaamden regel schreef:

Noch schijnt Merten van Rossom de beste van tween.

Desiderius Erasmus en Anna Bijns zijn de beide in 't oog vallende persoonlijkheden, die in het begin der 16de eeuw ons volk vertegenwoordigen, de een als verspreider der nieuwe gedachten, de andere als de trouwe geloovige, die met smart en wanhoop de beminde traditiën zag verbleeken onder het gehate licht der, in hare oogen duivelsche, ketterij [2]).

❧ Talrijk zijn, vooral in haren eersten, in 1528 verschenen bundel, Anna Bijns.
de refereinen tegen Luther en zijne aanhangers, — zóó talrijk, dat de schrijfster zich zelve in woordenkeus en uitdrukkingen telkens herhaalt. Evenals zoovelen voor haar, klaagt ook zij de gansche maatschappij wegens groote zonden aan, in een eentonige

---

[1]) *Coll. Fam.* vert., bl. 8 van Erasmus' levensbericht. — Dat de monniken wel gaarne eene openlijke verloochening der Kerk hadden gezien, deelt hij zelf mede in een brief aan Jacobus Sadoletus (1529): „En niets is 'er, dat eenige Monniken meer in de weeg is, dan dat ik henlieden ten gevalle geen Ketter wil zijn." (*Lof der Zoth.* vert. van 1676.)

[2]) Men zie over haar Kalff, *Gesch. d. Lett. 16de eeuw* I, bl. 136—164. — *Refereinen van Anna Byns*, uitgeg. door Mr. A. Bogaers en Dr. W. L. van Helten. Rotterdam 1875. — *Nieuwe Refereinen*, uitgeg. door Dr. W. J. A. Jonckbloet en Dr. W. L. van Helten. Gron. 1880; en in de uitgaven van de Maetsch. der Vlaemsche Bibliophilen, 1886 (4de reeks, n°. 6).

maar indrukwekkende reeks opgesomd in het referein (II[de] Bundel, ref. XV):

Hierom gaet de werelt alsoo sij gaet.

Bemoeizucht der leeken.

Maar tegelijkertijd ontzegt zij den menschen het recht om paus en priesters wegens hun zondig leven te laken (I, ref. III):

Wat baet ons de duecht van papen oft clercken,
Eest dat wij leyden een sondich leven.
God en sal ons niet vragen, dits goet om mercken,
Wat heeft paus, cardinael, bisscop bedreven?
Elc moet voor hem selven antwoorde geven
Van al sijn woorden, wercken ende gedachten.

Zelfs schreef zij ter verontschuldiging van de levenswijze veler geestelijken een geheel referein (I, ref. XIII) met den stok:

Priesters syn ooc menscen als ander lien.

Dit schijnt haar wel eene groote ergernis te zijn geweest, deze kritiek van het volk op het leven der geestelijkheid en de onmogelijkheid deze laatste van allen blaam te zuiveren. Intusschen geven hare woorden geen hoogen dunk van den eerbied des volks voor de priesters (I, ref. XI):

Tvolc clapt nu, dat hem de tanden clateren,
Sij berechten paus, bisschop, abten, pateren,
Sy willen voor niemant bugen den nec.
Valt yemant van desen, sij lachen, sij schateren.
Papen, muncken, susters, en materen,
Sijn tsamen, so sij seggen, luy, gierich en vrec,
En steken selve tot den ooren in den drec.

Natuurlijk krijgt Luther de schuld van dit gebrek aan eerbied (II, ref. XVIII):

Datmen de muncken naer roept achter straten,
De leecke de priesters met vingheren wijsen,
. . . .
Tmach al naer Luthers Evangelie gheschien [1]).

Hoe groot moet hare smart zijn geweest over de nalatigheid der geestelijkheid in het bewaken van Kerk en kudde. Zij roept hun dan ook toe (I, ref. XVI):

---

[1]) Zie ook II, ref. XX. — De dichteres zelve geeft overigens op het kloosterleven een zonderling kijkje in hare tafereeltjes der over den hekel springende nonnetjes (*Nieuwe Refereynen*, XXI) en van het vieze zustertje Kalle (*N. Ref.* XLVI).

O geestelijke prelaten van hooger famen,
Paus, cardinalen, bisschoppen, al tsamen,
Ghij sijt als wachters gestelt opten toren,
Om te trompen, alser vianden quamen.
Sijdij nu in slape, ghij mueget u wel scamen:
Tot herders des volcx sijdij vercoren....

eene klacht die zij tot God zelf herhaalt in (II, ref. IV):

Inden afgront der droefheyt geheel verswolgen,
Roepen wij om hulpe, ghenadighe Heere,
Teghen de gheene, die u kercke vervolghen.
. . . .
Heere, hebt gij u kercke gheheel vergheten?

Meer dan eens verheft zij hare stem tegen de aangroeiende gewoonte van alle soorten van lieden, om over moeilijke theologische vraagstukken mee te praten (I, ref. IX):

Timmerlien, metsers sijn ons doctoren nu,
Tengieters, pijpers, pinceelleckers
En schalijdeckers,
Vettewariers, blauwverwers en lakenreckers,
Barbiers en tandtreckers, dese willen hem moeyen
Metter scriftueren....[1])

Evenals De Roovere zag zij onrechtvaardigheid in de rechtspraak (I, ref. XII):

.... men hangt die cleyn dieven,
De groote laet men loopen, tghelt cant al stillen.

Maar wat rampen zij ook opnoemt: het wegloopen van monniken en nonnen uit de kloosters en hun zwerven langs de wegen als boeven en lichtekooien, het eten van vette kapoenen op Vrijdag, het verachten der Heiligen, het meepraten van naaisters en ambachtslieden over kerkelijke zaken, voor haar is er slechts één oorzaak van dit alles te vinden (I, ref. XV): Tegen Luther.

Dit comt meest al tsamen uut Luthers doctrijne.

Zij wenscht tegen de ketters dan ook harde maatregelen toegepast (I, ref. XVII):

Een volle dosijne
Mutsaerden aenden eers, ic en wilse niet vloecken;
Men spaertse te seere, dit doet ze vercloecken.

[1]) Zie ook II, ref. V en VI.

Bij al haar schelden en verontwaardigd uitvaren tegen den geest des tijds, treft men echter nergens de argumenteerende kracht van het gezond verstand aan, die onder den spot van een Erasmus verborgen ligt; waar zij ironisch is, klinkt hare ironie bitter, als in het referein (I, ref. XXII):

Dit sijn de miraculen, die Luther doet. [1]

waar zij spot, als in de bekende vergelijking tusschen M. Luther en M. van Rossum:

Noch schijnt Merten van Rossom de beste van tween.

trilt wel een hartstochtelijke haat tegen den moedigen Hervormer, maar deugdelijke bewijsgronden voor hare beschuldigingen ontbreken geheel.

Toch zag zij de ondeugden harer geloofsgenooten helder in en trok er tegen te velde met even krachtige woorden als de scherpste hervormers; maar voor haar was het eenig redmiddel in de trouw aan de Moederkerk; de noodzakelijkheid eener grondige reiniging drong niet tot haar door. Intusschen zijn wij aan hare felle verontwaardiging enkele fraaie beelden verschuldigd van het volksleven des tijds (II, ref. XI):

Zeden-schildering.

Eest duecht in Bachus kercke groote tuegen drinken?
Eest duegcht hoveren, brassen, slampampen,
En duer onsuverheyt meer dan sueghen stincken?
Eest duegcht, dat sij menige stoute luegen dincken,
Paus, cardinalen, bisscoppen beschampen,
Teghen papen en muncken roepen en stampen,
Den rechten wech laten en gaen den crommen?
Eest duegcht voor tsacrament storten de lampen
En achter straten met tortsen loopen mommen,
In gheestelijcke habijten met fluyten, met bommen [2],
Van broodronckenschap weetende wat beghinnen,
Tgheldt verdobbelen met vollen commen
En cloosters berooven, kercken en dommen?

In tegenstelling met de meeste der aan haar voorafgaande Rederijkers, komt haar eigen persoonlijkheid telkens duidelijk naar voren. Niet alleen in de grootere hartstocht harer verzen is

[1] Verg. II, ref. X en XII.
[2] Wellicht eene toespeling op woeste vermaken als de in hoofdstuk V, bl. 113 vv. besprokene.

de oorzaak hiervan te vinden, maar ook in het besliste optreden der dichteres zelve, waar zij vermaningen uitdeelt, waar zij de verdorven maatschappij hekelt, waar zij huiselijke tafereelen schildert. Hare persoonlijke meening vlecht zij overal in. Zoo laat zij duidelijk haar oordeel over het huwelijk hooren, waarvan zij blijkbaar al even treurige voorbeelden had aanschouwd als onze boerden- en drama-dichters (*N. Ref.* XVI): **Het huwelijk.**

Ooc compt de man somtijts droncken en prat,
Als dwijf haer gewracht heeft moede en mat;
Want men moet al wat doen, salmen thuys bestieren.
Wilt zij dan eens rueren haer snatergat,
Zoo werdt sij geslagen met vuysten plat;
Dat droncken vol vat moetse obedieren.

De maagdelijke staat schijnt haar dan ook te verkiezen:

Ic en acht niet cleene thouwelijck, nochtan
Ongebonden best, weeldich wijf sonder man.

Want wel lijkt alles schoon vóór het huwelijk, maar als de bruiloft geëindigd is beginnen de zorgen; de man, eerst een verkwister, wordt nu een gortenteller; er is turf noch hout om te branden (*N. R.* XXVII):

Hij dunckt mij verwoedt, die een wijf begeerdt;
Tes een plage boven plage, bij Gans peerdt.

Een jonkman die dan ook spijt over zijn trouwen heeft gekregen, wordt in een der refereinen door de dichteres sprekende ingevoerd. Hij had een rijk meisje getrouwd, om het geld; ironisch beschrijft hij hare schoonheid (*N. R.* XXXI):

Scheef op haer soolen ghinck zij soo fieren ganck,
Haer stemmeken clanck als een coe, als sij sanck.

Al spoedig verandert de ironie in droeven ernst:

Maer de leelijcke sloore die hadde veel geldt.
. . . .
Ik moeter om crijten, als ickt wil bedincken.
Haer oogskens als platte mispelen blincken,
De tanden stincken, zwert, leelijck, vol gaten.
Eer icse custe, ic zou liever versincken.

Graag zou hij van haar gescheiden worden; maar hij is onherroepelijk voor zijn geldzucht gestraft.

Van hare maagdelijke hoogte schouwde de dichteres met een

zeker vreugdevol verachten neer op al de zonderlinge paren die zij in het leven om zich heen zag vormen (*N. R.* XLV):

Hack soeckt zijn gemack, gelijck sijns gelijcke.

In hare woordenkeus en afwisseling van schilderachtige termen herinnert zij vaak aan de tafelspeelkens en volksdichten:

Een schommelmaertken, een vuyl pottagye,
Gheraeckt ergens aen eenen schommelcock.
Een leelijcke slore crijcht eenen vuylen slock,
Een malloetken paert haer bij eenen sot.
Hier omme houde ic mij aen desen stock:
Gheen soo slimmen scheelken, ten vindt sijnen pot.

Tegen aardsche gezindheid.

Wel moet men de veelzijdigheid harer hekeling prijzen: zij toornt tegen ketters, zij spot met de dwaasheden der samenleving, — maar hare stem kan nog heftiger klinken waar zij dreigt met den Dood en het Laatste Gericht. Ook zij toont de verachting voor het sterfelijk lichaam, die, heel de Middeleeuwen door, uit den mond van ascetische predikers gehoord werd (III, ref. LXVI):

Al schijnt ghij doort cieraet buyten te blinckene,
Vol drecx, vol slijcx, vol stancx van binnen,
Broosch eerden vat, leert u crancheyt kinnen.

en evenzoo in deze woorden, die haar wellicht door de beschouwing van een Doodendans werden ingegeven (*N. R.* IV):

Dlichaem moet int eerde rotten en stincken,
Daert de wormen mincken zelen en duercnagen.
Dwelck hier in welluste woude eten, drincken,
Hoveeren en schincken na sijn behagen,
Dat wordt dan walgelijck in corten dagen
Voor vrienden en magen; elck dit wel vaten moet.
Sterft eer ghij sterft, wildij na niet clagen;
Daendincken der doot veel sonden laten doet.

Evenals De Roovere [1]) vraagt ook zij waar de beroemde mannen der wereldsche en der heilige historie gebleven zijn: Salomon, Mathusalem, Julius Caesar, Absalon, Samson etc. (III, ref. IV). Want eens heeft het aardsche leven een einde, zoo leeraart zij voortdurend (*N. R.* XLIX):

Wij sijn hier pelgrims en vreemde gasten,

[1]) Verg. boven, bl. 175 en bl. 4.

en zij spoort de menschheid tot waakzaamheid aan:

Als de brudegom compt, hij sal u in leyden;
Gaet lampen bereyden.

Dat is het Oordeel, waar zij steeds met ontzetting aan denkt (III, ref. III):

Waer ic mij wende oft waer ic mij keere,
Slapende, wakende, etende, drinckende,
Altijt dunct mij, dat ic hoore even seere
Gods trompetten in mijn ooren clinckende:
Staet op ghij dooden, die int graf sijt stinckende,
En compt ten oordeele met haesten fel.

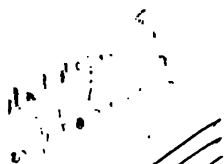
In hare beschrijving van den Jongsten Dag spaart zij de hoogsten der maatschappij niet:

Daer sal meer geacht werden een suyver conscientie
Dan aessacken, geladen vol gouden ducaten.
Pausen, Cardinalen, Bisschoppen, Prelaten,
Keysers, Coningen, al die hebben gedomineert,
Moeten daer comen tsij van wat staten
Reden geven, hoese haer ondersaten
Totten alderminsten toe hebben geregeert.

Zoo toonde zij toch hierin zich te kunnen verheffen boven de vast in haar geest geprente begrippen van blinden eerbied voor Paus en Priesterschap, en de zuiverheid van het eigen geweten, onmiddellijk tegenover God, te stellen boven den luister der hoogste kerkelijke rangen; zij zag de gebreken der samenleving wel in, maar zocht — gelijk wij zagen — de verlossing in een vast geloof aan de stellingen der Kerk. Of ook deze dogma's wellicht herziening behoefden, of juist het versteenen dier dogma's niet den dood, en dus het bederf van het geestelijk bestaan ten gevolge had, kwam niet in haar op; haar geest was niet ruim genoeg om de noodzakelijkheid van den groei der wereld in te zien, om zich te kunnen richten tot nieuwe gedachtenstroomingen, om te begrijpen dat de menschelijke geest zich niet laat binden aan menschelijke wetten en leerstellingen, en dat de zuivering van het leven niet in deze dogma's, maar slechts in voortdurenden groei en ontwikkeling van den geest te vinden is.

Deze hekeling van de kerkelijke en wereldlijke grooten verbindt haar, ondanks alle overige verschil, met Erasmus. Maar sterker dan bij hem was hare onwankelbare trouw aan de

Moederkerk; en juist dit toont hare innige verwantschap met de middeleeuwsche didactische dichters, wier zedenreinigende arbeid niet de vernietiging der Kerk, maar de loutering van het leven der geestelijke personen ten doel had. De geestesgesteldheid der Middeleeuwen leefde nog volkomen in haar. Wat bij Erasmus de uiting was van een fijnen, vrij en verheven strevenden geest, even afkeerig van uiterlijke, wereldsche praal als van opzienbarende, verontrustende daden — vloeide bij haar voort uit een blind geloof en gedachteloos vertrouwen in de zaligmaking der Moederkerk. Op de grens van Middeleeuwen en nieuweren tijd staan zij als een afsluiting en een begin.

P. Brueghel de Oude.

TEGELIJK met deze krachts-ontwikkeling in onze litteratuur werd ook door middel van de schilderkunst door enkele mannen ijverig gewerkt voor betere zeden en betere toestanden des volks. Hij die het duidelijkst dezen nieuwen geest openbaarde, was Pieter Brueghel (1525—1569), die eerst in zijne duivelphantasieën den wonder-meester Hieronymus Bosch van Aken (1460—1516) navolgde [1]), maar later in zijne levensvolle, aan verheven humor rijke beelden uit het Evangelie en van het Vlaamsche en Brabantsche boerenleven, en in zijne talrijke afbeeldingen van menschelijke deugden en zonden, zich een der krachtigste en zelfstandigste mannen zijns tijds toonde. Hoewel hij als al zijn schilderende tijdgenooten naar Italië gereisd was, gaf hij in deze edele satiren den geest der nieuwe tijden toch in eigen nationale vormen weer, terwijl de meesten dier anderen slechts de uiterlijke eigenaardigheden der Renaissance wisten te gebruiken. ❧ Reeds hadden wij nu en dan gelegenheid op enkele zijner scheppingen te wijzen, die voorstellingen, ook uit de litteratuur bekend, in beeld brengen [2]). Hij schilderde de parabel der wijze

---

[1]) Over Bosch zie men o.a.: Hermann Dollmayer, in *Jahrbuch der Kunsthist. Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses,* Wien, Bd. XIX, s. 284—343.
Over Brueghel: o.a. Emile Michel, *Les Brueghel,* Paris, librairie de l'Art. — Alphonse Wauters, *La famille Breughel,* in *Ann. d'Archéol. de Bruxelles,* t. I, p. 7. — L. Maeterlinck, *Le genre satirique* etc. Chap. XII—XVI; en in *Versl. en Mededeel. der Kon. Vl. Acad.* April—Mei en Juli—Aug. 1903.

[2]) Voor zoover zijne schilderijen zelf niet over zijn, kan men gelukkig toch nog de talrijke gravures er naar bewonderen (zie Maeterlinck l. c.).

en dwaze Maagden; die der Blinden, waarbij Jan de Weert's regels (*Spiegel der Sonden*, vs. 364—365) tot onderschrift konden dienen:

Dus gaen die blinde die cromme weghen,
Ende leyden elc andren in den vliet.

Hij hekelde de vuilheid van het volk in zijn *Vrouw-vuil-sause en Lippenloer*; de gulzigheid in het *Land van Cocagne*; de bijgeloovigheid in de *Heks van Maldeghem*; de geldzucht in den *Goutsouker* en het *Gevecht tusschen de spaarpotten en de geldkisten*. Ook zelfs in zijne schildering van den *Moord der Onnoozelen* wordt door den Heer Maeterlinck (l. c., p. 304) eene, hoewel niet zoo directe, satire gezien tegen de wreedheid der vreemde soldaten op den vaderlandschen grond: „N'y voit-on pas le tableau émouvant des souffrances de nos pauvres paysans que Breughel nous représentait naguère buvant et dansant, pleins d'entrain aux fêtes et aux kermesses joyeuses des environs d'Anvers."

❧ Nog ziet men de phantasie van Jeroen Bosch in de drukke voorstellingen die Brueghel van de zeven Hoofdzonden maakte. Een tafereel dat ook aan de miséricordes wordt aangetroffen, gaf hij in zijn *Gevecht om de broek* [1]), eene satire tegen toestanden als wij in de sotterniën beschreven zagen.

❧ Zoo streefde hij er naar, niet in droge vertoogen, maar in de harmonische vormen der schoonheid, met zijn veelzijdigen arbeid een edeler geest te brengen onder het volk. Wij komen dan ook met Maeterlinck (l. c., p. 317) tot de conclusie, dat de scheppingen van dezen jongeren tijdgenoot van Anna Bijns, wiens werken zooveel krachtiger tot ons spreken dan de eindelooze herhalingen der middelmatige dichteres, hem niet toonen als louter een „Pier den drol" of een „Boeren-Brueghel," „mais un artiste génial, doublé d'un poète et d'un philosophe, qui, dans le genre satirique, créa une oeuvre grandiose, que nous ne verrons plus égalée après lui."

† † † † †

[1]) Verg. *Ned. Wdb.*, III, 1470 i. v. Broek.

EIND-BESCHOUWING.

WANNEER men zwerft langs de oude Raadhuizen van Zuid-Nederland of in rustige aandacht de meerendeels verminkte houtsnijwerken der 15de-eeuwsche koorbanken beschouwt, en al bewonderend en genietend zich de niets verbloemende volksdrama's herinnert, de ruwe boerden, de scherp-hekelende liederen die uit datzelfde openhartige, jolig-levende, zinnelijke volk zijn voortgekomen en er zich tegen richtten tegelijk, — dan kunnen wij ons langzamerhand in het leven en de zeden, de overpeinzingen en het geloof dier verdwenen geslachten eenigszins indenken. De woorden welke Gaston Paris in de *Introduction* zijner *Littérature française au Moyen Age* over de didactische letterkunde in 't algemeen schreef, mogen wij ook, met wellicht nog meer recht, op de satiriek in 't bijzonder toepassen: „.... le grand intérêt de cette littérature, ce qui en rend surtout l'étude attrayante et fructueuse, c'est qu'elle nous révèle mieux que tous les documents historiques l'état des moeurs, des idées, des sentiments de nos aïeux"....

Uit deze openbaring van het leven en de zeden onzer voorvaderen putten wij de vreugdevolle bewustheid onzer verwantschap; wij voelen ons mensch met hen; want al de kleine ijdelheden, al de groote eerzucht, al de wanverhoudingen tusschen man en vrouw, de aanmatigingen der grooten, de onrechtvaardigheden der geldbezitters, al dat streven naar vrijheid en gelijkheid en menschwaardig bestaan, — er is geen begeerte die de hedendaagsche menschenwereld beweegt of zij leefde ook in de gemoederen van voor zes eeuwen. Het zedelijk nut dan ook, voortkomend uit de kennis van het leven onzer vaderen, ligt niet in de overtuiging van de meerderheid onzer eigen tijden, in

den trots op onze snelle verbindingsmiddelen enz., maar in de erkentenis van een innig verband met al wie zich mensch toonden, in den troostenden humor, ons geschonken door het bewustzijn dat ook eertijds er velen stil glimlachten of in edelen toorn ontstaken over dezelfde menschelijke dwaasheden en ondeugden, die ons nog treffen in dezen verlichten tijd.

De Prediker (I, 9) zeide reeds dat er niets nieuws onder de zon is, en waarlijk, wij moeten hem wel gelooven wanneer wij in een 15d'-eeuwsch handschrift de klacht lezen, gedurende de laatste jaren ook zoo vaak herhaald, dat er geen goede plaats ter wereld is „daer Inghelsche niet in en wonen", en dat men zelden „Inghelsche ghetrouwe" ziet. Trouwens, dat gansche op bl. 79 aangehaalde stukje zou men zonder bezwaar in onzen tijd kunnen overplaatsen. Dwingt het niet onwillekeurig een glimlach af, als wij lezen dat men den barbier zelden „vroet van sinnen" zag, of den „nayere sonder moy maniere"? En wij weten ook dat menig leverancier heden ten dage nog wel eens denkt wat Hanneken Rane met een grijns zeide (boven, bl. 110):

Wisten de Burghers dickwils wat zy eeten
Sy souden dickwils opstaen, al waren sy wel gheseten.

Zoo gaat het ons ook waar wij vernemen van de ijdelheid der „vrouwen" die graag „joncfrou" heeten (bl. 71); waar wij het aardige rijmpje lezen over het uitleenen, dat een bibliophiel nog op zijn „ex libris" zou kunnen doen drukken (bl. 79); waar wij het bijgeloof gehekeld zien of van de weerprofeten hooren (bl. 75):

Als d'een van wint seyt, schrijft d'ander van regen:
Gelijc water en vier accorderen sy jent.

En wie zou, in de laatste jaren zoo veel vernemend over de „trusts", denken dat ook enkele eeuwen geleden kooplieden zich vereenigden om de waar op een bepaalden prijs te houden? Een der kooplieden toch uit het *Spel van tCoren* (zie boven, bl. 110) stelt den ander voor (vs. 173):

Off wij ons coomenschap tsaemen deden...

Wie denkt niet, bij de woorden van *Nimmermeer Genoch* als antwoord op de vraag wat te doen, aan het hongeroproer, enkele

jaren geleden, te Milaan, toen de pakhuizen der groote graankoopers vol lagen en het volk in wanhoop zich liet neerschieten, (vs. 193—196):

Maer groote meenichte gaen van cooren coopen,
En laetent op die solders leggen verburgen,
Soo sullen wij die gemeent doer benoutheijd soo wurgen,
Datse ons sullen geven tscat vuijt die kiste.

HET is alsof de menschheid langzaam aan wakker wordt. Al deze schijnbare kleinigheden, dit lachend opmerken van dwaasheden en dwalingen, dit toornend geeselen der slechtheid, zij geven ons niet alleen de vreugde van het mensch-zijn met de menschen, maar zij zijn bovendien de teekenen van eene gestadig-toenemende bewustwording. En dit ontwaken zien wij niet alleen in het midden der 16de eeuw, in dat groote en veelbewogen kenteringstijdperk toen de traditiën der Middeleeuwen afstierven en nieuwe gedachten ontbloeiden in de hoofden der menschen, — reeds veel eerder, van den Reinaert-dichter en Jacob van Maerlant af, door de overal gezongene liederen, de overal rond vertelde boerden, de overal vertoonde drama's heen, tot aan Erasmus, — in de schilderingen van het Laatste Oordeel en van den alles gelijk makenden Doodendans, in al deze krachtige bloemen van het gedachtenleven des volks ging het zaad reeds rijpen voor een steeds sterker zelfbewustzijn en zelfkennis, voor een steeds helderder inzicht in de samenstelling der maatschappij en de plaats daarin van de arbeidende ongeordende massa, onder een gering getal van heerschenden. De gedachte dat de waarde des menschen niet in uiterlijke praal en heerlijkheid, in geld en macht zetelend is, maar in den adel des harten, van welke afkomst hij ook zij,

(„Want dieghene es edel allene,
Die hovesch van seden es ende renc",
MAERLANT, *Alex.* I, vs. 563—564),

deze gedachte gaf de vruchtbare levenskracht aan alle uitingen der satire, aan toornende en aan spottende, aan de droeve verontwaardiging van een Maerlant, aan de scherpe ironie van Duivel en Dood. En, al waren de vormen der uiting anders, de

